

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

На правах рукопису

ПЕТРОЩУК НАТАЛІЯ РОМАНІВНА

УДК 373.3.091.12:005.963](477)"1864/1917"

**РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ
НАРОДНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник

Березівська Лариса Дмитрівна,
доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ	
ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	14
1.1. Історіографія проблеми, джерела та поняттєво-термінологічний апарат дослідження	14
1.2. Періодизація становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст.	38
Висновки до розділу 1	52
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙ ПІДВИЩЕННЯ	
КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ	
(1860–1899)	57
2.1. Державна політика щодо підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл.....	57
2.2. Громадсько-просвітницьке подвизництво в справі підвищення кваліфікації учителів народних шкіл	81
2.3. Форми, зміст і методи навчання в інституціях підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл.....	104
Висновки до розділу 2	121
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ	
ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ (1899–1917)	127
3.1. Мета, завдання та особливості організації системи підвищення кваліфікації вчителів у контексті державної освітньої політики.....	127
3.2. Форми, зміст і методи навчання вчителів народних шкіл на курсах і з'їздах	146
3.3. Особливості підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл для національних меншин	154
Висновки до розділу 3	166

ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Актуальність теми. Інноваційні зміни в освіті України в умовах інтеграції в європейський освітній простір потребують постійного підвищення кваліфікації педагогів, діяльність яких спрямовується на зростання інтелектуального й духовного потенціалу особистості. Концептуальні положення, що стосуються змісту, форм та організації підвищення кваліфікації вчителів, ґрунтуються на законах України «Про освіту» (1991, 2006), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про вищу освіту» (2014), Національній доктрині розвитку освіти України (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), міській комплексній цільовій програмі «Освіта Києва. 2016–2018 роки». У нормативних документах наголошується на необхідності фундаменталізації професійної підготовки педагога, її неперервності, гуманістичній спрямованості, демократизації, всебічності та варіативності. Так, у законі України «Про вищу освіту» (2014) ідеться про післядипломну освіту як спеціалізоване вдосконалення освіти і професійної підготовки вчителя поглибленням, розширенням та оновленням його професійних знань, умінь і навичок або набуттям іншої професії, спеціальності на основі здобутого раніше освітнього рівня та практичного досвіду [142].

Навчання за програмою довгострокового підвищення кваліфікації спрямовується на опанування, оновлення та поглиблення вчителями спеціальних фахових, науково-методичних, педагогічних, соціально-гуманітарних, психологічних, правових, економічних та управлінських компетентностей, у тому числі на вивчення вітчизняного досвіду, що може сприяти підвищенню професійності сучасного педагога. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження еволюції перших інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, більшість територій якої входили до складу Російської імперії. Це був період, коли відбувалися кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл зумовлювалося

потребою поновлення знань, поширення передових для цього періоду методичних напрацювань, набуття практичних навичок викладання предметів.

Історіографічний пошук засвідчив, що проблема підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні в обраних хронологічних і територіальних межах як окрема історико-педагогічна наукова проблема комплексно й системно не вивчалася. Певною мірою її досліджували в різних аспектах сучасні українські вчені: Л. Бадья (підготовка вчителів на земських курсах), Л. Березівська (діяльність просвітницьких товариств), О. Білецький, Л. Корж, Л. Рябовол (розвиток народної освіти в окремих губерніях України), В. Вдовенко (учительські з'їзди), Н. Гупан (історіографія педагогіки), Н. Дем'яненко, С. Лобода (загальнопедагогічна підготовка вчителя), І. Зайченко (українська національна школа на сторінках преси), С. Крисюк (становлення післядипломної освіти), О. Лавріненко (поєднання практичної й теоретичної підготовки вчителя), С. Лисенко (психолого-педагогічна підготовка вчителів), В. Пуцов (теоретичні основи підвищення кваліфікації), А. Сав'юк (просвітницька діяльність жіночих громадських організацій) [8; 10; 11; 12; 13; 69; 158; 20; 41; 44; 89; 53; 79; 82; 88; 147; 148; 160].

Аналіз наукових праць учених, які безпосередньо чи опосередковано стосуються досліджуваної проблеми, показав, що формування системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в цілому досліджено недостатньо. Зважаючи на це, актуальність дослідження в науково-теоретичному аспекті зумовлюється потребою подолання фрагментарності в історико-педагогічних знаннях щодо розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл та визначення її місця в сучасній педагогіці; у соціально-практичному аспекті – потребою в критичному аналізі умов становлення інституцій системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні як певного досвіду для творчого його осмислення в ході реформування сучасної системи педагогічної освіти. Отже, актуальність проблеми, її наукова доцільність і недостатня розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Розвиток системи**

підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX століття».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка і є складником теми «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатoproфільної університетської освіти» (реєстраційний номер № 0110U006274).

Тема дисертації затверджена вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 3 від 24.02.2011р.) та погоджена з Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26.04.2011 р.).

Мета дослідження – цілісно розкрити особливості організації, змісту, форм та методів навчання в системі підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. для представлення історико-педагогічного знання щодо досліджуваного феномена.

Відповідно до теми та мети визначено основні **завдання** дослідження:

1. З'ясувати історіографію проблеми, схарактеризувати джерела та поняттєво-термінологічний апарат дослідження.
2. Розробити періодизацію становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних і педагогічних чинників.
3. Виявити типи і функції інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл досліджуваного періоду.
4. Розкрити організаційні особливості становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів.
5. Схарактеризувати зміст, форми і методи навчання в різних інституціях підвищення кваліфікації педагогів.

Об'єкт дослідження – розвиток системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників в Україні.

Предмет дослідження – особливості організації та змістового забезпечення системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початок XX ст. Нижньою межею є 1860 р., коли Міністерством народної освіти було видано розпорядження «По Височайшому повелінню про запровадження педагогічних курсів», що уможливило підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл у контексті широкомасштабних перетворень у всіх сферах суспільного життя Російської імперії, до якої входила більшість українських земель. При цьому активізувався громадсько-педагогічний рух, підвищилася увага науковців до проблеми професійної підготовки педагогічних кадрів, зокрема вчителів народних шкіл. Верхньою межею є 1917 р., коли внаслідок Лютневої революції відбулись істотні суспільні трансформації, почали змінюватись освітня парадигма, структура, зміст навчання в системі підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Наддніпрянської України. Це Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська (без Криму) губернії, що входили до складу Російської імперії.

Для розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі **методи**:

- *загальнонаукові* (історико-педагогічний і системний аналіз, узагальнення, хронологічно-проблемний) – дали змогу висвітлити організаційно-змістові та методичні основи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл України в досліджуваний період;
- *історико-структурний* – сприяв розробці структури дослідження;
- *історико-генетичний* – допоміг проаналізувати суспільно-політичні, педагогічні умови становлення системи підвищення кваліфікації вчителів;

- *конструктивно-генетичний* – уможливив розробку періодизації розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл у визначених хронологічних і територіальних межах;
- *історико-типологічний* – сприяв розробці типів курсів підвищення кваліфікації вчителів у різні історичні періоди;
- *історико-компаративістський, або порівняльно-зіставний*, – дав можливість порівняти діяльність установлених типів підвищення кваліфікації в різні періоди розвитку системи підвищення кваліфікації і сформулювати висновки;
- метод *термінологічного* аналізу – сприяв формулюванню визначень окремих термінів відповідно до предмета дослідження в педагогічному аспекті;
- *конкретно-історичний* – допоміг проаналізувати й висвітлити факти з історії формування системи підвищення кваліфікації вчителів;
- *персоналістично-біографічний* – уможливив аналіз історико-педагогічної літератури, присвяченої персоналіям, які брали участь у розробці організаційно-змістових і методичних основ системи підвищення кваліфікації вчительських кадрів.

Джерельну базу дослідження становлять:

- *нормативно-правові акти*, що регулювали діяльність інституцій підвищення кваліфікації вчителів (законодавчі акти, розпорядження, циркуляри Міністерства народної освіти, циркуляри попечителів навчальних округів);
- уведені та не введені до наукового обігу *документи і матеріали* про становлення й розвиток інституцій підвищення кваліфікації народних учителів (програми курсів та з'їздів, звіти про їх проведення, виступи керівників та організаторів курсів і з'їздів та ін.), які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (фонд № 707 – Управління попечителя Київського навчального округу); Державному архіві м. Києва (фонди: № 55 – Київська 8-ма приватна гімназія; № 95 – Київське реальне училище, 1902–1913 рр.; № 99 – Київське міське парафіяльне училище № 5; № 152 – Київське

міське парафіяльне училище № 47; № 175 – Київська приватна жіноча гімназія А. Т. Дучинської; Р.-292 – Циркуляри, інструкції);

– *періодичні видання* другої половини XIX – початку XX ст., де опубліковано праці педагогів та освітніх діячів, що стосуються проблеми підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, а саме: «Вісник виховання» (1890–1917), «Журнал Міністерства народної освіти» (1834–1917), «Російська думка» (1880–1918), «Російська школа» (1890–1917), «Київська пошта» (1909–1912), «Південна копійка» (1910–1916), «Народна освіта» (1896–1917), «Вільна українська школа» (1917–1920);

– *монографії, мемуари, методичні посібники* для народної школи, *брошури* вітчизняних педагогів та освітніх діячів (В. Акімов, М. Бунаков, Б. Веселовський, В. Водовозов, Б. Грінченко, М. Демков, Є. Звягінцев, П. Каптерев, М. Корф, М. Пирогов, І. Полянський, В. Помелов, С. Русова, А. Теплов, Д. Тихомиров, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов);

– *інтерпретаційні джерела* (монографії, дисертації, брошури, посібники, науково-довідкові видання, статті в контексті досліджуваної проблеми тощо).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*: цілісно розкрито особливості становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст.; за визначеними критеріями (зміни в нормативній базі, що регламентували діяльність курсів і з'їздів різних типів; громадсько-педагогічне подвигництво, що впливало на їх еволюцію) розроблено періодизацію розвитку підвищення кваліфікації вчителів: *перший період* – 1860–1899 рр. – початковий громадсько-педагогічний – зародження організаційних форм підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, створення його окремих елементів (етапи: перший – 1860–1875 рр. – початок діяльності вчительських курсів і з'їздів; другий – 1875–1885 рр. – поживавлення в діяльності вчительських курсів; третій – 1885–1899 рр. – значне скорочення кількості курсів і з'їздів для вчителів); *другий період* – 1899–1917 рр. – громадсько-державний – інтенсифікація формування системи підвищення кваліфікації

вчителів народних шкіл, що характеризувалася створенням мережі інституцій (курси, з'їзди), головною метою яких було розв'язання проблеми нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів для народних шкіл (етапи: перший – 1899–1906 рр. – поступове збільшення тривалості вчительських курсів та з'їздів, їх урізноманітнення; другий – 1906–1917 рр. – найбільша активізація діяльності вчительських курсів і з'їздів); виявлено і схарактеризовано в порівняльно-зіставному аспекті типи та функції інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл для обох періодів: курси – загальноосвітні, педагогічні, церковні, змішані, предметні, сільськогосподарські, лекції-курси – з'їзди – державні, земські, губернські, повітові, міські – і відповідні їм форми навчання – бесіди, лекції, конференції з обміну досвідом, практичні заняття, самостійні роботи, екскурсії, виставки тощо; розкрито мету підвищення кваліфікації (навчальна, розвивальна, виховна); ключові принципи, що визначали зміст підготовки вчителів для народних шкіл (демократичний, гендерний, гуманістичний, трудовий); виокремлено характерні особливості організаційної діяльності інституцій підвищення кваліфікації для обох періодів (діяльність спеціальної зразкової школи, проведення з учителями теоретичних занять; функціонування вчительських з'їздів у формі конференцій з обміну досвідом); виявлено відмінні характеристики (другий період – збільшення тривалості курсів та з'їздів, кількості учасників, вищий рівень організації, урізноманітнення типів учительських курсів); виявлено особливості проведення курсів для вчителів національних меншин (за спеціально розробленими програмами та посібниками, складання іспитів після закінчення курсів);

уточнено наукове знання щодо діяльності земств, громадських організацій та їхніх діячів з метою підвищення кваліфікації вчителів в означених територіальних та хронологічних межах;

подальшого розвитку набули: характеристика історіографії та джерел дослідження; поняття підвищення кваліфікації вчителів (доповнено та узагальнено); висвітлення теоретичних підходів до підвищення кваліфікації вчителів як наукової проблеми; аргументація суспільно-політичних (державна

освітня політика); соціально-економічних (фінансове, матеріальне забезпечення) та педагогічних чинників (розвиток шкільної освіти, вищої педагогічної освіти, громадсько-педагогічний рух, ідеї передових педагогів), які впливали на організацію та зміст учительських курсів і з'їздів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

До наукового обігу *введено* невідомі й маловідомі (архівні) документи (накази, рішення, розпорядження, протоколи, довідки, доповідні записки, звіти, відомості, матеріали оглядів, нарад) із фондів Центрального державного історичного архіву України (ф. 707, оп. 296 (1888), спр. 61; оп. 256 (1913), спр. 169; оп. 217 (1893), спр. 44; оп. 219 (1895), спр. 59; оп. 220 (1896) спр. 55; оп. 227, спр. 53; оп. 227, спр. 102; оп. 229 (1907–1916), спр. 32; оп. 229, спр. 264; оп. 258, спр. 121; оп. 296, спр. 61; оп. 317, спр. 551), що дало можливість розширити й конкретизувати історико-педагогічні знання про розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX початку XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що на основі дисертаційних матеріалів розроблено змістовий модуль «Розвиток системи підвищення кваліфікації народних учителів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.» для поглиблення в учителів-слухачів курсів підвищення кваліфікації в Інституті післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка уявлень про організаційно-змістові основи, форми, методи навчання на курсах і з'їздах учителів народних шкіл; створено веб-сторінку «Музейна зала: з історії підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл». Теоретичні результати й висновки дослідження, фактологічний матеріал додатків, джерельна база можуть використовуватись у процесі розв'язання наукових і практичних завдань післядипломної освіти педагогів, для розширення чи доповнення змісту навчального курсу історії педагогіки, підготовки підручників, посібників з цієї дисципліни, у дослідженнях з питань історії педагогіки.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка №1/767 від 28.10.2015 р.), Херсонського державного університету (довідка № 01-28/2265 від 06.11.2015 р.), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 44 від 09.11.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті «Організаційні та змістові характеристики проведення предметних учительських курсів на території Російської імперії на початку XX століття», написаній у співавторстві з О. Петрощуком, автором висвітлено організаційні особливості проведення предметних курсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й наукові результати оприлюднено у формі доповідей, повідомлень на науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Андрагогіка і ціложиттєве навчання: освітні ідеали людини і суспільства» у рамках програми XI Міжнародного тижня освіти дорослих в Україні «Освіта дорослих для розуміння і соціального партнерства» (Київ, 2010); «Українознавство у світовому гуманітарному просторі» (Київ, 2010); «Акмеологія – наука XXI століття» (Київ, 2011), «1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014); *всеукраїнських* – «Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти» (Київ, 2010); «Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст» (Київ, 2011); «Проблеми освітнього і наукового контентів професійної підготовки вчителів-філологів» (Глухів, 2013), «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014); *науково-практичних* – «Сучасна політична нація: духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку» (Київ, 2014); на *звітній науково-практичній конференції Інституту педагогіки НАПН України* (Київ, 2013); на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки, кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти і виховання Київського університету імені Бориса Грінченка (2010–2015).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 13 публікаціях, серед яких: 12 – одноосібні, 1 – у співавторстві; 6 з них опубліковано в наукових фахових виданнях України, 2 – у наукових виданнях інших держав, 1 – у збірнику наукових праць, 4 – у збірниках матеріалів і тез конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (300 найменувань), з них 96 найменувань – архівні матеріали. Загальний обсяг дисертації складає 250 сторінок, основний текст – 176 сторінок. Робота містить 18 додатків (34 сторінки).

РОЗДІЛ 1

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Історіографія проблеми, джерела та поняттєво-термінологічний апарат дослідження

Підґрунтям наукових історико-педагогічних праць є історіографія конкретної проблеми, що дає змогу визначити мету, завдання та наукову новизну дослідження. У висвітленні історіографії ми спираємось на наукові доробки українського вченого Н. Гупана, який обґрунтував історіографічний метод як загальнотеоретичний підхід до здійснення історико-педагогічних пошуків: «У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми, наприклад, розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (кількох десятиріч, століття)» [41, с. 7–8]. Спираючись на наведене тлумачення, спробуємо узагальнити історіографічні надбання досліджуваної нами проблеми – формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст. У руслі нашого дослідження варто навести розроблену Н. Гупаном періодизацію досліджень, що стосуються історії школи, педагогічних персоналій, розвитку освіти та педагогічної думки в Україні:

- друга половина XIX ст. – 1916 р. – становлення основ вітчизняної історико-педагогічної науки;
- 1917 р. – 20-ті роки XX ст. – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки;
- 30-ті – перша половина 80-х років XX ст. – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на основах марксистської методології;
- друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст. – переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій і створення національної науки [41, с. 51].

На основі наведеної періодизації, визначаємо періоди історіографії досліджуваної проблеми:

- перший – з моменту виникнення перших інституцій підвищення кваліфікації вчителів, тобто з 1860 р. до 1917 р. – історіографія імперської доби;
- другий – з 1917 р. до 1920 р. – історіографія періоду Української революції;
- третій – з 1920 р. до 1991 р. – історіографія радянської доби;
- четвертий – сучасна українська та зарубіжна (переважно російська) історіографія [129].

Відразу зазначимо, що праці педагогів, освітян першого періоду розглядаємо як першоджерела та як історіографічні джерела. Різними аспектами і проблемам підвищення кваліфікації народних учителів присвятили свої праці учасники громадсько-педагогічного руху: В. Акімов, Б. Веселовський, В. Водовозов, М. Демков, Є. Звягінцев, М. Корф, В. Чарнолуський, М. Чехов, Г. Фальборк [1; 23; 25; 26; 42; 43; 55; 58; 57; 56; 70; 189; 201; 186]. Так, В. Акімов у статті «Робота земств з підготовки народних учителів» (1915) розкрив роль педагогічних курсів і з'їздів у формуванні народного вчителя, описавши діяльність громадських організацій, спрямовану на підвищення кваліфікації вчителів [1, с. 130–134].

Грунтовно дослідив освітню діяльність земських установ Б. Веселовський [23], вважаючи їх провідними організаціями, які дбали про розвиток народної освіти. Основні завдання освітньої справи, періоди розвитку земської народної освіти висвітлено в його праці «Історія земств за 40 років» (1909). Автор вважав, що вирішальну роль у створенні загальної мережі початкових загальноосвітніх народних шкіл та в реалізації ідеї створення загальної обов'язкової початкової освіти відіграють земські установи Російської імперії. У праці подано характеристику шкільної та позашкільної земської освіти, розглядається діяльність земств, спрямована на підвищення освітнього рівня земських учителів, а також на організацію громадських бібліотек. Фундаментальність дослідження Б. Веселовського підкріплюється значною

кількістю таблиць, що характеризують стан розв'язування деяких освітніх проблем, містять порівняльний аналіз роботи конкретних земств серед 34 губерній царської Росії.

У працях Є. Звягінцева [55; 58; 57; 56] наведено переважно статистичні дані про земську освітню діяльність на території Російської імперії, у тому числі з питань організації вчительських курсів і з'їздів, що сприяли підвищенню освітнього рівня вчителів. Політику Міністерства народної освіти, історію розвитку народної школи в Російській імперії вивчали також Г. Фальборк [186] і В. Чарнолуський [191; 192; 193]. У працях «Земство та народна освіта» (1910), «Настільна книга з народної освіти» (1901) автори спробували узагальнити тенденції розвитку та організації народної освіти в другій половині XIX – на початку XX ст., розглянули законодавчі акти, якими визначалось функціонування учительських курсів і з'їздів цього періоду. Вони вперше дослідили причини суперечностей між урядом і громадськими організаціями на освітній ниві. Їх суть полягала в тому, що уряд намагався всілякими засобами стримати розвиток народної освіти, а громадські організації, навпаки, прагнули поліпшити її за рахунок удосконалення змісту та організації навчання у початкових народних школах, підвищення освітнього рівня вчителів. У двотомному виданні «Земство та народна освіта» (1910) В. Чарнолуський висвітлює діяльність земств щодо підвищення кваліфікації народних вчителів. Для цього організовувались курси підвищення кваліфікації вчителів та освітянські з'їзди, а також педагогічні музеї, проводилась позашкільна освітня робота [192].

Одним із перших педагогів-практиків, які вивчали розвиток народної освіти, був П. Каптерев [64]. Він зміг об'єктивно та неупереджено охарактеризувати стан народної освіти в Російській імперії в пореформений період і проаналізувати внесок громадських організацій у розвиток освіти. П. Каптерев з'ясував тенденції розвитку земських народних шкіл і порівняв їх з існуючими типами народних училищ різних відомств (міністерських і церковнопарафіяльних). Та головним внеском педагога в історіографію

проблеми можна вважати виявлення ним демократичної позиції громадських організацій, зокрема земств, з питань розвитку освіти і педагогічної думки, що спрямовувалась на послаблення жорсткої державно-бюрократичної політики царського уряду в галузі народної освіти Російської імперії.

Глибоко і всебічно вивчав проблему організації народної початкової школи відомий педагог М. Пирогов [131]. У своїх педагогічних творах «Про підготовку вчителя для повітових і приходських училищ», «Про методи викладання» учений детально проаналізував стан народної освіти, з'ясував її недоліки (відірваність від життя, недодержання наступності в навчанні, застарілість методів навчання і виховання). Твори М. Пирогова мали практичну спрямованість: вони сприяли підвищенню якості навчально-виховного процесу в школах.

Відомий освітянин М. Корф мав величезний досвід організації курсів підвищення кваліфікації вчителів у Російській імперії, влаштовуючи їх часто на власні кошти. У праці «Земське питання (про народну освіту)» (1867) [70] М. Корф особливу увагу приділяв проблемі підготовки та підвищення кваліфікації учителів народних шкіл, а в праці «Учительські з'їзди» (1873) [75, с. 25–36] – розкрив роль з'їздів у підвищенні освітнього рівня учителів. У педагогічних творах «Російська початкова школа» (1870) [74], «Наша шкільна справа» (1873) [72] він детально проаналізував систему закладів народної освіти, приділивши велику увагу народному вчителю. Крім того, М. Корф створив низку методичних посібників, де конкретизував завдання народної школи, визначив основні принципи і методи навчання та виховання в школі. Особливо важливим є те, що вони мали сприяти вдосконаленню навчального процесу в початкових училищах і полегшити методичну роботу народних учителів [71; 73].

Педагоги М. Бунаков і Д. Тихомиров, які брали активну участь у роботі педагогічних курсів і з'їздів, узагальнили свій педагогічний досвід. У книзі «Шкільна справа. Навчальний матеріал, узагальнений на учительських з'їздах у Москві, Костромі, Херсоні, Пскові, Великих Луках, Нижньо-Тагильську, Ірбіті

та Шадринську в 1872–1883 роках під керівництвом Н. Бунакова» (1886) [17] та в її другому, переробленому й доповненому виданні (1906) «Шкільна справа. Навчальний матеріал, узагальнений на вчительських з'їздах та курсах за тридцять років (1872–1902 рр.)» [18] Н. Бунаков докладно проаналізував особливості курсової роботи вчителів. В автобіографічній праці «Як я став та як перестав бути вчителем учителів» (1905) він охарактеризував загальні тенденції підвищення кваліфікації вчителів у складні часи політичної реакції 80-х років XIX ст. [16].

Педагог Д. Тихомиров подав аналіз своєї діяльності на вчительських педагогічних курсах у звітах про курси та в статтях: «Доповідь керівника Педагогічних курсів у Конотопі (1896 р.)» [173], «Учительські курси та з'їзди» (1899) [17], «Про педагогічну підготовку вчителя» (1899) [175]. «Із життя земської школи та учительських курсів за спогадами за 35 років керівництва» (1906) [174]. Зокрема, у статті «Учительські курси та з'їзди» (1899) він розглянув правові засади функціонування вчительських курсів і з'їздів [176, с. 373].

Серед узагальнюючих педагогічних праць, характеризуючих стан народної освіти в пореформений період, чільне місце посідають ґрунтовні дослідження М. Чехова «Народна освіта в Росії з 60-х років XIX століття» (1912) [201] та «До закриття з'їзду з питань народної освіти» (1914) [200], в яких автор довів, що ініціатива в розвитку освіти в Російській імперії спочатку належала церкві, потім – уряду (державі) і, нарешті, громадськості (земствам, сільським громадам, приватним особам), що зумовлювалось вимогами часу. У монографії «Народна освіта в Росії з 60-х років XIX століття» (1912) М. Чехов проаналізував розвиток освіти починаючи з 50-х років XIX ст. до 1910 р. у всіх типах навчальних закладів, змалював умови життя й праці народних учителів, наголосивши на необхідності підвищення їх освітнього рівня у зазначений період. Заслугою М. Чехова є те, що він, об'єктивно оцінивши загальний стан освіти у пореформений період, виявив основні тенденції розвитку народної

освіти в країні, звернувши при цьому увагу на переваги й недоліки освітньої політики Міністерства народної освіти, земств і духовенства [201; 199].

Високо оцінювала освітню роль курсів і з'їздів для вчителів і С. Русова, яка була активним учасником боротьби за навчання дітей українською мовою, що відображено в її працях [151; 152; 153; 154; 155; 156; 157]. У дослідженні «Курси народних учителів у Києві» (1906) авторка розглянула дві резолюції, прийняті учасниками курсів народних учителів влітку 1906 р. У них охарактеризовано ідеї щодо введення загальної, обов'язкової та безкоштовної освіти. Крім того, подано пропозиції щодо підвищення рівня освіти в учительських семінаріях та щодо викладання українською мовою, а курс навчання в народних школах запропоновано розширити до шести років. С. Русова висвітлила досягнення громадських організацій України з питань народної освіти, а також проблеми в її розвитку, зокрема, низький освітній рівень народних учителів [153].

У часописі «Педагогічні курси для земських учителів та вчительок в 1898 році» педагог А. Теплов розглянув особливості організації земських курсів у різних місцевостях Російської імперії [171].

У надрукованій у педагогічному часописі «Народна освіта» (1901) статті «Природознавство на Київських курсах 1901 року для учителів дворічних шкіл» І. Полянський узагальнив діяльність вчителів на цих курсах і подав їх програму [133].

А. Ковальов у вміщеній у журналі «Російська школа» (1906) статті «Замітка про виникнення учительських курсів та з'їздів в Росії» розкрив складне становище народної школи та її вчителів, критично проаналізував діяльність учительських курсів починаючи із 70-х рр. XIX ст., і виявив чинники, які перешкоджали їх успішній роботі, як, наприклад, недосконалість законодавчого забезпечення курсів, відсутність диференціації курсистів за ступенем їх підготовки. Крім того, вчений зазначив, що відкриття вчительських з'їздів та організація їх роботи супроводжувались цілою низкою обмежень і заборон [67].

Про особливості функціонування курсів з малювання розповів В. Мурзаєв у статті «Малювання на літніх педагогічних курсах», надрукованій у журналі «Вісник виховання» (1914). Автор розглянув програму курсів і надав розрахунки приблизних витрат на них. Ці курси були надто дорогими через велику кількість матеріалів, потрібних для їх діяльності [95]. Корисною є вміщена в часописі «Вісник виховання» (1914) стаття А. Борзова «Географія на літніх учительських курсах», де автор відстоював думку про спільну роботу географів-науковців і вчителів-практиків на літніх учительських курсах, зокрема щодо розробки шкільної програми з географії [15]. Зазначимо, що статті друкувались для поширення передового практичного досвіду з питань організації учительських курсів на території Російської імперії.

Отже, у працях дослідників народної освіти імперської доби, що розглядаються як джерела дослідження, містяться важливі відомості про діяльність народної школи, про процеси, що відбувалися в галузі освіти. Цінність їх полягає в тому, що вони об'єктивно та неупереджено відображають дійсність, визначають напрями подальшого розвитку народної освіти. Швидкий темп розвитку народної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. сприяв формуванню педагогічної думки. Саме в цей період розроблялися нові підходи до організації народної освіти, що стали основою нової педагогічної концепції, спрямованої на вдосконалення народної початкової школи.

Другий період історіографії досліджуваної проблеми (1917–1920) охоплює праці науковців доби Української революції. Професійна підготовка та особистість вчителя народної школи розглядаються в багатьох працях Я. Чепіги: «Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики» (1913), «Український учитель та материнська мова в початковій школі» (1913) та ін. [197; 198].

У журналі «Вільна українська школа» в той час активно друкувались матеріали, присвячені формуванню засад нової української школи, зокрема, проблемі підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл. Відомий педагог

С. Постернак у статті «Постанова справи підготування учителів за часи революції в Росії і на Україні» (1918) писав про «систематичне підвищення рівня нинішнього учительства – переведення всього учительства через літні курси, утворення мережі педагогічних бюро, педагогічних музеїв, педагогічних бібліотек» [137, с. 138]. Професор В. Клименко в статті «Ідея та практика вчительських українських курсів» (1919) проаналізував досвід організації вчительських курсів в Україні імперської доби, які «розбудили національну увагу вчительських кіл, збагатили знання про загально громадське виховання, психологічно-соціальні проблеми», і рекомендував не тільки наслідувати традицію проведення «російських» курсів, а й знаходити нові «шляхи на українських курсах» [66, с. 53].

Третій період історіографії досліджуваної проблеми охоплює 1920 р. – 80-ті роки ХХ ст. Історико-педагогічні праці цього періоду присвячені критичному аналізу освітньої політики уряду, земської освітньої діяльності та церковної початкової освіти у руслі комуністичної ідеології. Варто виділити праці А. Вежлева «До питання про учительські з'їзди та курси другої половини ХІХ століття, та їх значення в розвитку російської педагогіки» та «Учительські з'їзди і курси в Росії (друга половина ХІХ ст.)» (1958) [21; 22]. Дослідник охарактеризував перші форми підготовки вчителів, виділив етапи організації вчительських курсів і з'їздів, розкрив роль у їх проведенні таких видатних педагогів, як Н. Бунаков, В. Вахтеров, В. Водовозов, М. Корф, Д. Тихомиров, К. Ушинський.

Заслуговує на увагу і фундаментальне дослідження П. Худоминського «Розвиток системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів радянської загальноосвітньої школи (1917–1981)» (1986), з якого ми дізнаємось, що в Російській імперії до 1917 р. не існувало державної системи підвищення кваліфікації вчителів, але за ініціативою передових педагогів або місцевих органів народної освіти функціонували курси для вчителів, які охоплювали лише невелику частину учительства [190]. Переважали короткострокові курси, чітко визначались їх мета та завдання і на основі цього розроблялись навчальні

плани та програми, підбирались лекторські кадри. Слухачів забезпечували необхідною літературою, на заняттях застосовувалися ефективні методи навчання.

У відомій монографії Ф. Паначина «Педагогічна освіта в Росії» (1979) подано класифікацію та загальну характеристику різних видів педагогічних навчальних закладів Російської імперії, згадуються і форми підвищення кваліфікації вчителів [115].

Докладніше описано підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні в монографіях В. Борисенка «Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст.» (1980) [14, с. 50–51] та в праці А. Ососкова «Початкова освіта в дореволюційній Росії (1861–1917)» (1982) [109, с. 46]. Ідеться про курси для народних учителів, якими керував М. Корф, інші курси та з'їзди, що організовувались наприкінці XIX ст.

Отже, наукові розвідки радянської доби мають певну наукову цінність, оскільки містять значний фактичний матеріал про діяльність учительських курсів і з'їздів.

Надзвичайно корисними в пізнавальному плані для дослідників є праці С. Сірополка [165; 166] та О. Субтельного [169], написані в еміграції. Так, С. Сірополко у праці «Історія освіти на Україні» (1937) [166], яка стала доступною в науковому просторі України лише в 1991 р., розглянув українську освіту в її історичному розвитку; подав цілісну картину розвитку освіти й педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., наголосивши на провідній ролі громадських організацій і видатних педагогів у підвищенні культурно-освітнього рівня населення. Ці праці є особливо цінними, оскільки містять протилежні радянським дослідникам міркування про досліджуваний феномен.

Для четвертого періоду історіографії, що розпочався з 90-х років XX ст. характерним є те, що в умовах розбудови української державності, українського національного культурного Відродження створюється нова система освіти і виховання. Вивченню питання про розвиток системи

підвищення кваліфікації народних учителів в Україні приділяється велика увага. Щоправда, думки вчених щодо початку формування системи підвищення кваліфікації вчителів не збігаються. Так, Л. Сігаєва у монографії «Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.)» (2000) зазначає, що про вдосконалення освіти вчителів в Україні почали дбати тільки з 1920 р. [167, с. 9]. Авторка виділяє чотири етапи становлення системи підвищення кваліфікації вчителів і розглядає основні її форми: курси, семінари, конференції, з'їзди, заочна освіта, самоосвіта, гурткова робота, індивідуальна робота [167, с.124]. Монографія є важливою й цікавою для нашого дослідження з погляду методології. При цьому вона розглядає систему підвищення кваліфікації вчителів в Україні у 20–30-х роках ХХ ст.

С. Крисюк у докторській дисертації «Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917–1995 рр.)» (1996) комплексно, у широких хронологічних межах проаналізував процес розвитку післядипломної освіти педагогічних кадрів як окремої підсистеми неперервної освіти в Україні. У праці розкрито зміст цього процесу, виявлено та охарактеризовано його провідні тенденції, національну специфіку [79].

Учений А. Кузьмінський у докторському дослідженні «Теоретико-методологічні засади післядипломної педагогічної освіти в Україні» (2003) доводить, що до 1917 р. форми післядипломної педагогічної освіти в Україні тільки зароджувались. Організовувались окремі курси та з'їзди для вчителів народних шкіл, які охоплювали лише невелику частину вчительства і не були системними [81].

Окреслену проблему побіжно розглядають у своїх працях такі історики педагогіки, як С. Крисюк [79], Н. Гупан [41], В. Пуцов [147; 148], Н. Протасова [143; 144] та ін. Зазначимо, що окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлили у дисертаційних працях науковці: О. Білецький (2009) [13], Л. Березівська (1999) [11], В. Вдовенко (2005) [20], Л. Єршова (2002) [51], І. Зайченко (2002) [53], Л. Корж (1999) [69], О. Лавріненко (1998) [82], І. Лисенко (2009) [87], С. Лисенко (2008) [88], С. Лобода [89], О. Мармазова

(1998) [92], Л. Рябовол (2001) [158], І. Прудченко (2005) [146], В. Олійник (2011) [106], Н. Олійник (2008) [107; 108], А. Савюк (2013) [160], О. Сухомлинська (2005) [181] та ін.

Л. Березівська в монографії «Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.» (1999) розкриває питання професійної майстерності вчителя і роль різних громадських організацій у проведенні заходів щодо вдосконалення фахової майстерності педагогів у зазначений період [11].

Цілісний аналіз освітньої діяльності земств Харківської губернії подає Л. Корж у дисертації «Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття)» (1999). Дослідниця докладно обґрунтувала етапи зародження, становлення та розвитку земської концепції освіти, розкрила організацію, зміст, напрями та форми освітньої діяльності земських установ досліджуваного регіону, визначила роль громадської ініціативи в еволюції шкільництва. У дисертації розглянуто провідну роль земств Харківської губернії у розвитку початкової освіти регіону, у боротьбі за надання вчителю гідного соціально-правового та професійного статусу, поліпшення матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення шкіл, підвищення рівня освіти народних учителів на курсах та з'їздах [69].

Про історію становлення і розвиток початкової освіти на Харківщині дізнаємось з дисертації Т. Кравченко «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.» (1999). Авторка описала спроби організації початкового всеобучу, а також боротьбу земств і громадськості за впровадження навчання в початкових школах українською мовою, охарактеризувала деякі вчительські з'їзди [78].

Проблему вдосконалення змісту підвищення кваліфікації вчителів побіжно висвітлює Н. Дем'яненко у докторській дисертації «Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX ст. – перша третина XX ст.)» (1999). На основі глибокого вивчення архівних матеріалів і документів учена здійснила ретроспективний логіко-системний аналіз процесу становлення

змісту, структури, доцільного поєднання теорії і практики загальної педагогічної підготовки та перепідготовки вчителів в Україні [44].

Про підготовку, підвищення рівня освіти вчителів шкіл для іновірців та про труднощі у підборі педагогічних кадрів для навчання неправославних дітей ідеться в дисертації О. Тимчик «Релігієзнавство в професійній підготовці студентів педагогічного коледжу» (2001) [172, с. 80-83].

Учений І. Зайченко у праці «Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (2002) узагальнює висвітлення різних аспектів проблеми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у статтях, надрукованих у періодичних виданнях [53].

В дослідженні В. Попової «Естетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець XIX – початок XX ст.)» (2004) розглядаються особливості роботи народних учителів на спеціальних предметних курсах, що функціонували в деяких губерніях України у зв'язку з впровадженням викладання гімнастики, малювання та інших предметів в народних школах наприкінці XIX ст. [135].

У дисертації «Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920)» (2005) В. Вдовенко розкрила специфіку проведення педагогічних з'їздів та їх вплив на розвиток початкової освіти. Дослідниця виділила та обґрунтувала сім періодів проведення педагогічних з'їздів в Україні, проаналізувала зміст, форми, принципи і методи їх діяльності, з'ясувала роль земств, центральних органів влади в організації їх проведення та вплив освітянських з'їздів на народну освіту України [20].

У дисертаційній праці «Київський Фребелівський педагогічний інститут в системі вищої освіти України (1907–1920)» (2005) І. Прудченко розкрила значення курсів підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, що організовувались Фребелівським товариством у структурі Фребелівського інституту [146].

Періоди розвитку фахової підготовки вчителів початкового навчання на педагогічних курсах характеризуються в праці С. Лисенко «Психолого-

педагогічна підготовка вчителів початкового навчання на педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2008). Розглядається підготовка вчителів початкового навчання на всіх типах курсів, які існували в Україні: стаціонарних педагогічних курсах, що давали фахову освіту (зі строком навчання шість місяців, один і два роки) та короткострокових (місячних) педагогічних курсах, на яких народні вчителі підвищували свою кваліфікацію [88].

О. Білецький у дисертації «Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2009) висвітлює першочергові завдання, які стояли перед земствами щодо формування системи народної освіти, виділяє чотири етапи розвитку освіти в Катеринославській губернії. Оскільки історично склалося, що на її території значну кількість населення становили національні меншини (німці, євреї, греки, вірмени та англійці), то в навчанні дітей у губернських школах спостерігались відмінності. Їх також відобразив дисертант. Крім того, розглядається підвищення освітнього рівня учителів губернії [13].

Про підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл у Чернігівській губернії, зокрема про організацію проведення учительських курсів і з'їздів йдеться у дисертації Н. Олійник «Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття» (2008) [108].

Основні тенденції розвитку шкільної освіти в Чернігівській губернії, типи народних шкіл у регіоні, склад учителів, труднощі в їхній роботі та проблеми в підвищенні фахового рівня проаналізувала дослідниця І. Лисенко в дисертаційній праці «Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX ст.)» (2009) [87].

Про роль педагогічної преси в діяльності вчителя йдеться в дослідженні С. Лободи «Педагогічна преса як чинник формування педагогічної творчості вчителя в історії розвитку української освіти (XX століття)» (2010). Автор зазначає, що засновниками, редакторами та активними дописувачами багатьох періодичних видань здебільшого були українські педагоги та освітні діячі. У

офіційному відділі журналів публікувались урядові й церковні накази, постанови, закони, розпорядження, у неофіційному – історико-краєзнавчі та етнографічні матеріали, річні звіти про стан шкіл, статті узагальнюючого характеру з досвіду шкільної роботи. Публікації у періодичних виданнях сприяли поширенню нових ідей, реалізації творчих задумів педагогів, які вперше звучали на тогочасних учительських курсах і з'їздах [89, с.127–129].

У дослідженні Л. Бадьї «Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотермінових педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2011) висвітлюються різні аспекти підготовки вчителів, зокрема хронологічні межі функціонування курсів, ідеї передових педагогів тощо [8].

А. Сав'юк у дисертації «Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на Півдні України у другій половині XIX – першій чверті XX століття» (2013) здійснено аналіз, розроблено періодизацію просвітницько-педагогічної діяльності жіночих громадських організацій у досліджуваній період, проаналізовано напрями, охарактеризовано методи та форми їх діяльності; виявлено соціально-економічні та загальноосвітні чинники становлення та розвитку жіночих громадських організацій на Півдні України. Дослідниця доводить, що напрями просвітницької діяльності жіночих громадських організацій різнилися: від організації народних читань – до спеціалізованих лекцій, від видавництва тематичних проспектів – до видання журналів і часописів, від організації дитячих садків і притулків – до формування вищих навчальних закладів, від матеріальної підтримки народних учителів – до організації курсів та з'їздів для підвищення їх кваліфікації [160].

Закцентуємо увагу і на дослідженнях українських істориків, які передусім збагатили історіографію історичної науки, а для історії педагогіки є цінними з огляду на представлені там історіографію, джерельну базу, фактичні матеріали щодо суспільно-політичних, соціально-економічних аспектів досліджуваної проблеми.

У дослідженні О. Драч «Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.)» (2001) подано детальну характеристику різних типів початкових шкіл в Україні, розглянуто шкільну політику російського уряду, кадрове забезпечення початкової школи. Дослідниця розглядає також організацію навчального процесу у початковій школі, роль земств та громадських організацій у підготовці народних учителів та підвищенні їхньої кваліфікації [49].

В. Васильчук у дослідженні «Процес розвитку освіти в німецьких поселеннях на Півдні України (XVII–початок XX ст.)» (2007) розглядає розвиток освіти в німецьких поселеннях на півдні України, заходи, які вживались для підвищення якості освіти. Так, у 1868 р. в Одесі відбувся перший з'їзд уповноважених представників колоністських товариств Півдня, на якому було вироблено якісно нові підходи до організації освіти [19, с. 470].

Про організацію вчительських курсів і з'їздів у межах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній ми дізнаємося з дисертаційної праці Р. Гавриша «Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.» (1999) [27].

Докладно вивчав функціонування курсів підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, які організовувались на території Київського навчального округу, історик Ф. Левітас. У статті «З історії становлення системи підвищення кваліфікації учителів в Україні (друга половина XIX – перша чверть XX ст.)» (2009) учений проаналізував законодавчу базу курсової підготовки учителів, джерела її фінансування, склад лекторів і курсистів [83, с. 231–234].

Проблема підготовки та підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. є також об'єктом розгляду зарубіжних дослідників, зокрема російських. Хоча їхні дослідження не стосуються території України, але вони є корисними для нас, оскільки дають можливості узагальнити тенденції формування системи підвищення кваліфікації вчителів

для народних шкіл в Російській імперії, до складу якої входила більша частина українських земель.

Так, у дисертації І. Кузьменко «Професійно-педагогічна направленість навчання майбутніх учителів у дореволюційній учительській семінарії» (2001) розглядається проблема підготовки вчителів початкової школи, висвітлюються умови раціональної організації і забезпечення взаємозв'язку загальноосвітньої, загальнопедагогічної та практичної підготовки вчителів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [80].

У дослідженні «Освітня діяльність земської початкової школи у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами Нижегородської губернії)» (2002) Н. Нестерова розкриває тенденції становлення та розвитку початкової освіти в Нижегородській губернії, особливості підготовки та підвищення кваліфікації учительських кадрів, а також внесок земських діячів губернії в цей процес [99].

Узагальнюючою є дисертаційна праця Ф. Саутієвої «Особливості підготовки вчителів для початкової народної школи на педагогічних курсах в Росії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.» (2003). Російська дослідниця класифікувала різні типи педагогічних курсів для вчителів: вищі педагогічні курси, засновані в березні 1860 р.; педагогічні курси для підготовки вчителів початкових народних шкіл (однорічні, дворічні і трирічні), які створювались при гімназіях і семінаріях; короткострокові (літні), діяльність яких розпочалась із середини 60-х років, розглянула нові форми передачі досвіду та підвищення кваліфікації вчителів (педкурси, педз'їзди, педмузеї, педвиставки, загальні зібрання вчителів). Як зазначає науковець, у згаданий період поступово розширюється охоплення учителів початкових навчальних закладів навчанням на педагогічних курсах, підвищується теоретичний рівень їх професійної підготовки, збільшується кількість функціонуючих учительських курсів і з'їздів [162].

Про особливості організації вчительських курсів і з'їздів у глибинках Російської імперії розповів російський історик педагогіки В. Помелов у роботі

«Учительські курси та з'їзди в Російській провінції (друга половина XIX століття)» (2009) [134].

Проте, незважаючи на наявність наукових досліджень з обраної проблеми, малодослідженими залишилися такі питання: періоди формування системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.; організаційні засади формування системи; принципи, завдання, зміст, форми і методи навчання тощо.

Для розв'язування зазначених завдань зібрано й систематизовано джерельну базу дослідження. Різноманітні за походженням джерела містять різнобічні відомості про організацію системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл. Серед них домінують інформаційні повідомлення, циркуляри, директиви, накази Міністерства народної освіти Російської імперії, а також попечителів, керівників різних навчальних закладів.

Важливим і цінним комплексом джерел, покладених в основу нашого дослідження, стали архівні матеріали. Велика їх кількість міститься в Центральному державному історичному архіві України, у м. Києві (ЦДІАУ), зокрема у фонді № 707 – Управління попечителя Київського навчального округу, у Державному архіві м. Києва (Держархів м. Києва), ф. № 175, 292, 55, 99, 95, 152. Корисними джерелами в написанні дисертаційної праці виявились офіційні документи уряду дореволюційної Росії з освітніх питань, особливо «Зібрання законів Російської імперії» (1802–1881). На основі аналізу систематизованого в хронологічному порядку видання ми з'ясували, які правові настанови спрямовували роботу народних початкових шкіл, дізнались про державну політику в галузі освіти, у тому числі і щодо підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл.

Не менш цінним джерелом з питань законодавства народної освіти є Збірник Постанов Міністерства Народної Освіти (1802–1881). У ньому зібрано не тільки тексти законів, а й матеріали, що стали фундаментом розробки основних законопроектів. Тут містяться документи, в яких проаналізовано освітні процеси, що відбувалися під час реформ, а також висновки щодо

виконання постанов. Повнішими й більш узагальненими є звіти Міністерства народної освіти, які складалися за статистикою по губерніях і навчальних округах. Проте, вони не містять інформації про початкові заклади інших відомств.

Праці дослідників народної освіти імперської доби є важливим джерелом дослідження. Цінність їх полягає в тому, що вони об'єктивно, неупереджено описували тогочасну дійсність, визначали шляхи подальшого розвитку народної освіти в Україні. Швидкий темп розвитку народної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. сприяв формуванню прогресивної педагогічної думки. Саме в цей період розроблялися нові підходи до організації народної освіти, що стали основою нової педагогічної концепції, спрямованої на вдосконалення народної початкової школи.

У написанні дисертації широко використовувались матеріали періодичних видань, таких, як «Вісник виховання» (1890–1917), «Журнал Міністерства народної освіти» (1834–1917), «Російська думка» (1880–1918), «Російська школа» (1890–1917), «Київська пошта» (1909–1912), «Південна копійка» (1910–1916) «Народна освіта» (1896–1917), «Вільна українська школа» (1917–1920), де публікувалися оголошення про відкриття курсів чи з'їздів, доповіді керівників та організаторів цих заходів, узагальнювався досвід організації земствами та громадськими установами курсів і з'їздів для учителів народних шкіл, доводились до широкої громадськості їх резолюції та рішення. У ході добору, класифікації і систематизації джерел з обраної теми встановлено, що джерельна база є достатньою, різноманітною, оригінальною.

Для проведення дослідження важливо з'ясувати зміст дефініцій базових понять. На основі вивчення та поняттєво-теоретичного аналізу наукової літератури визначено ключові поняття дослідження: підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, організаційно-змістові основи підвищення кваліфікації вчителів, учительські курси, з'їзди, народний учитель, народна школа. Підвищення кваліфікації педагогічних кадрів розглядається в Енциклопедії освіти (2008) як складник загальної системи безперервної освіти особистості.

Основною метою підвищення кваліфікації є приведення фахової та посадово-функціональної компетентності працівників освіти у відповідність з потребами та вимогами суспільства на конкретно-історичному етапі соціально-економічного розвитку українського суспільства та інтегративними процесами у всесвітньому освітянському просторі. Система підвищення кваліфікації виконує такі функції: програмно-цільові (компенсаторну, коригуючу, прогностичну, або випереджувальні), процесуально-технологічні (діагностичну, моделюючу, організаційно-регулятивну, інтегративну, адаптивну, оцінно-аналітичну), а також соціально-психологічні (орієнтаційні, мотиваційні, агітаційні, розвитку творчої активності, інноваційності, стимулювання) [50, с. 68].

Підвищення кваліфікації педагогів є невід’ємною складовою післядипломної педагогічної освіти, яка забезпечує неперервне вдосконалення професійних знань, умінь і навичок педагогічних, науково-педагогічних і керівних кадрів освіти в результаті перепідготовки, спеціалізації та стажування на основі новітніх технологій, досягнень науки і виробництва. Система післядипломної педагогічної освіти – це впорядкована сукупність взаємопов’язаних навчальних закладів, органів управління, методичних підрозділів, які забезпечують розв’язування завдань неперервного професійного зростання педагогічних кадрів [50, с. 682].

Учений А. Кузьмінський у докторському дослідженні обґрунтовує, що підвищення кваліфікації – це засвоєння працівниками педагогічних знань, умінь і навичок для їх поступального розвитку як особистостей і професіоналів, набуття ними здатності виконувати обов’язки й завдання в межах спеціальності. Він вважає, що за цільовими і змістовими характеристиками стажування (набуття педагогом досвіду виконувати професійні завдання та обов’язки), а також самоосвіта (професійне самовдосконалення) відповідають меті й завданням підвищення кваліфікації і, безумовно, є видами підвищення кваліфікації [81, с. 37].

У педагогічній теорії поки що немає загальновизнаного формулювання поняття системи підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів. Варте уваги формулювання російського вченого П. Худоминського: «Систему підвищення кваліфікації педагогічних кадрів можна охарактеризувати як упорядковане поєднання закладів та організацій (інститути вдосконалення вчителів; факультети підвищення кваліфікації організаторів освіти; районні, міські методкабінети; районні, міжшкільні і шкільні методичні об'єднання тощо), метою яких є неперервне вдосконалення теоретичної підготовки, професійної майстерності, розширення культурного кругозору вчителів, керівників шкіл, працівників освіти, застосування і впровадження досягнень педагогічної науки, передового досвіду відповідно до завдань, поставлених перед школою» [190, с. 7].

На основі опрацьованих джерел спробуємо дати узагальнене тлумачення поняття «підвищення кваліфікації вчителів». Це складник загальної безперервної освіти особистості, який можна охарактеризувати як упорядковане поєднання закладів та організацій, які мають безперечно вдосконалювати теоретичну підготовку, професійну майстерність, розширювати культурний кругозір педагогів, озброювати їх педагогічними знаннями, вміннями і навичками для їх поступального розвитку як особистостей і професіоналів та виробляти в них здатність виконувати обов'язки й завдання в межах спеціальності.

Найбільш поширеними формами підвищення кваліфікації педагогів для народних шкіл кінця XIX – початку XX ст. в Україні були учительські курси та з'їзди.

В Українському педагогічному словнику (1997) педагогічні курси трактуються як одна з форм підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки вчителів загальноосвітньої школи й викладачів спеціальних навчальних закладів. Як зазначається у словнику, у Російській імперії в другій половині XIX ст. в системі педагогічної освіти функціонували чотиритижневі та шеститижневі педагогічні курси, що організовувалися земствами й міськими

управами для підвищення кваліфікації вчителів та обміну їхнім досвідом [30, с. 255].

Зауважимо, що в дисертації ми не розглядаємо діяльність стаціонарних педагогічних курсів, що давали фахову освіту (зі строком навчання шість місяців, один і два роки).

Педагогічні з'їзди – добровільні зібрання педагогів і діячів народної освіти, що систематично організовуються для обміну педагогічним досвідом, визначення напрямів реформування та модернізації системи освіти й виховання. В Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, з'їзди почали проводитися систематично із 60-х років XIX ст., відображаючи широкий суспільно-педагогічний рух [50, с. 658].

Дослідниця Л. Бадья розглядає відмінність між поняттями «вчительські курси» і «з'їзди». З'їзди – зібрання вчителів для обговорення професійних проблем. Вони проводились громадськими й державними організаціями різного підпорядкування з початку 60-х років XIX ст. З'їзди-курси – тимчасові навчальні заклади для підвищення кваліфікації народних учителів. Такі курси увійшли в практику земської освітньої діяльності наприкінці 60 – на початку 70-х років XIX ст. [8, с. 19].

Поняття «педагогічний з'їзд» і «педагогічні курси» уточнює і В. Вдовенко. Педагогічні курси мають поліпшувати загальноосвітній, педагогічний і методичний рівень освітян. Потік інформації на вчительських курсах спрямовувався від організаторів заходу, від лекторів до вчителів у вигляді певної суми знань, порад, вказівок. На курсах не обговорювалися проблемні питання розвитку освіти, не схвалювались рішення і резолюції з цих питань. На з'їздах потік інформації йшов переважно знизу вгору. Їх основна мета:

– з'ясувати бачення вчителями-практиками, педагогами-науковцями, представниками громадськості тих чи інших освітянських проблем, які потрібно розв'язувати;

– виробити колективний спосіб розв’язання тих чи інших актуальних освітянських проблем і мобілізувати освітян на їх виконання або створити певний суспільний чи інформаційний тиск на освітянську владу, щоб змусити її прислухатися до колективної думки освітян.

Для з’їздів характерним є жваве обговорення вчителями тих чи інших педагогічних або освітянських проблем і прийняття на основі обговорення певних заяв, клопотань, рекомендацій тощо [20, с. 8].

У руслі окресленої проблеми розглянемо тлумачення поняття «народна школа» (або «народні училища»). Це найпоширеніший тип вітчизняних шкіл, що створювались та утримувались за народні кошти (X–XX ст.) [50, с. 545]. Початкові народні училища існували переважно в XIX – на початку XX ст. і забезпечували лише початкову освіту. Як зазначає вчена-історик О. Драч, до початкових народних училищ Міністерства народної освіти за Зводом законів Російської імперії належали: зразкові сільські училища, парафіяльні училища, земські початкові училища, народні училища в Київській, Волинській, Подільській губерніях. За всіма ними зберігалась загальна назва «початкові народні училища». Перед ними ставилась однакова мета: утверджувати в народі релігійні й моральні поняття та поширювати корисні знання. Народні училища в названих губерніях організовувались на основі Положення про ці училища від 26 травня 1869 р. Основу шкільної мережі Південно-Західного краю в містах становили міські двокласні училища, курс навчання в яких тривав два роки з підготовчим класом за програмою однокласного училища, та парафіяльні училища; у сільській місцевості – однокласні народні училища і, в обмеженій кількості, двокласні училища [49, с. 39–40]. Їх діяльність регулювалася Положенням про початкові народні школи, прийнятим у 1864 р. Народні училища працювали за єдиним навчальним планом, за яким передбачалось вивчення таких предметів: Закон Божий (короткий катехізис і священна історія), читання за книгами церковного й цивільного друку, письмо, арифметика, церковні співи [30, с. 277]. Основними типами початкової школи в сільській місцевості у 1861-1917 рр. були земські школи, зразкові училища

Міністерства народної освіти, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти. У містах провідним типом нижчої початкової школи були міські парафіяльні училища та школи міського самоврядування [49, с. 48].

Стати вчителем народної школи можна було після закінчення спеціального педагогічного середнього чи вищого навчального закладу або після складання відповідного іспиту. Іспит на звання народного вчителя складався письмово та усно з основних предметів початкової школи: Закону Божого, російської мови, арифметики, географії та історії Росії [49, с. 88]. Згадані терміни відповідають нормативній базі того часу.

У дисертації ми вживаємо терміни «вчителі для народних шкіл» та «народні вчителі» як синоніми.

Зауважимо, що в досліджуваний період організацією підвищення кваліфікації учителів народних шкіл опікувались значною мірою громадські організації. Як зазначає дослідниця Л. Березівська, «товариство – це об'єднання людей з певною метою, з конкретними напрямками діяльності та формами її вираження. Щоб розв'язати важливі проблеми з певної галузі життя, яким уряд приділяв недостатньо уваги, свідомі особи створювали свої громади, позаурядові організації, товариства найрізноманітніших напрямів» [11, с.5]. Освітні товариства в Україні проводили культурно-освітню роботу серед населення в другій половині XIX – на початку XX ст., організовували бібліотеки, читальні, клуби, недільні школи, видавали підручники, науково-популярну літературу, поширювали сільськогосподарські знання, організовували публічні лекції тощо [30, с. 242].

Оскільки предметом дослідження є організаційно-змістові основи підвищення кваліфікації народних учителів, пояснимо суть цього поняття. В Енциклопедії освіти (2008) читаємо: «Організація навчально-виховного процесу в педагогічних навчальних закладах – це сукупність цілеспрямованих педагогічних дій, спрямованих на формування освіченої, гармонійно розвинутої особистості вчителя, здатного до постійного оновлення знань, високої професійної компетентності та мобільності» [50, с. 613]. Під організаційними

основами підвищення кваліфікації народних учителів розуміємо підготовку та проведення тих чи інших інституцій на основі тогочасної нормативної бази, організацію навчального процесу (організаторів, учасників, форми, методи навчання). До змістових основ підвищення кваліфікації народних учителів відносимо педагогічні причини, мету, принципи, зміст, результати навчання курсистів.

Отже, у ході аналізу історіографії проблеми встановлено, що нині в українській і зарубіжній історіографії немає комплексної історико-педагогічної праці про формування системи підвищення кваліфікації народних учителів в Україні в досліджуваних нами хронологічних і територіальних межах. Пропонуємо історіографію досліджуваної проблеми умовно поділити на чотири періоди: перший – історіографія імперської доби (1860–1917); другий – історіографія доби Української революції (1917–1920); третій – історіографія радянської доби (1920–1991); четвертий – історіографія в умовах незалежної України (з 1991 р.). На основі аналізу праць учених досліджуваного періоду ми встановили, що потребують вивчення такі питання: періодизація становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.; типи і функції інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл; організаційно-змістові та методичні основи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні у зазначений період.

Для розв’язування поставлених завдань дібрано та систематизовано джерельну базу, яка є достатньою й багатогранною. Нами використовувались: архівні документи, періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст., інтерпретаційні джерела тощо.

Поняттєво-термінологічний аналіз науково-довідкової літератури, праць українських учених дав можливість розкрити основні поняття дослідження: підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, організаційно-змістові основи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, курси, з’їзди, народна школа, народний учитель.

Спираючись на виявлену, систематизовану і проаналізовану джерельну базу, визначений поняттєво-термінологічний апарат дослідження, розв'язуватимемо поставлені завдання у наступних розділах.

1.2. Періодизація становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

У будь-якому історико-педагогічному дослідженні важливим є поділ того чи іншого феномену на періоди для структурування дисертаційної роботи. Для розробки періодизації становлення та розвитку системи підвищення кваліфікації народних учителів другої половини XIX – початку XX ст. схарактеризуємо періодизації різних освітніх процесів.

П. Худоминський у праці «Розвиток системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів радянської загальноосвітньої школи (1917–1981)» (1986) розподілив систему підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл кінця XIX – початку XX ст. на два періоди. В основу періодизації вчений поклав зміну суспільного устрою в Російській імперії, після якого підвищення кваліфікації вчителів почало здійснюватись у загальнодержавних масштабах, більш планомірно. Він наголошує, що в Російській імперії до 1917 р. державної системи підвищення кваліфікації вчителів не існувало. Провідною формою були короткострокові курси, що організовувались за ініціативою передових педагогів і охоплювали лише невелику частину вчительства. У 1917–1920 роках, як стверджує автор, почала створюватись система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Для організації повноцінної курсової форми було чітко визначено цілі й завдання, на цій основі розроблені навчальні плани і програми, дібрано лекторські кадри. Слухачів забезпечували необхідною літературою, на заняттях застосовувалися ефективні методи навчання [190, с. 7, 8, 90].

У докторській дисертації «Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917–1995)» (1996) С. Крисюк комплексно, у широких хронологічних межах проаналізував розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні як окремої підсистеми неперервної освіти. Розробляючи періодизацію, учений враховував суспільно-політичні та соціально-економічні чинники розвитку України, обґрунтував періоди розвитку освіти (1917–1920 рр.; 1920–1930 рр.; 1931–1985 рр.; 1985–1992 рр.; з 1992 р. і понині), сформулював концептуальні положення, запропонував перспективні способи реформування освіти [79, с. 6]. До 1917 р., на думку вченого, був період пошуку змісту, організаційних форм і методів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Для нашого дослідження, зокрема для порівняння, важливими є також періодизації діяльності земств, громадських організацій, учительських інститутів. Дослідниця Л. Березівська в монографії «Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.)» (1999) на основі аналізу тогочасних соціально-економічних і суспільно-політичних умов, вітчизняної і зарубіжної педагогіки, врахувавши рівень національної самосвідомості української інтелігенції, духовно-культурне становище, інтереси і потреби українського народу, виділила найхарактерніші періоди діяльності київських просвітницьких організацій:

1) друга половина XIX ст.–1905 р., широкомасштабна діяльність товариств з метою збереження свого національного коріння, мови, культури та історії в умовах заборони самодержавством будь-яких проявів українського життя. У цей період було підготовлено засади для плідної праці нових поколінь інтелігенції;

2) 1905–1917 рр. – перші досягнення української інтелігенції. Цей період вчена поділяє на два підетапи: 1905–1912 рр. – створення товариств, які об'єднали українське громадянство навколо ідеї освіти українською мовою. Подальші роки другого періоду характеризувалися обмеженням роботи

просвітницьких товариств. Діячі перших двох періодів підготували ґрунт для плідної роботи в третьому періоді (1917–1920) [11, с. 30].

У кандидатській дисертації «Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття)» (1999) Л. Корж, застосувавши проблемно-хронологічний підхід до об'єкта дослідження, виокремила такі етапи розвитку земської діяльності в галузі народної освіти:

1) 1865 р. – початок 90-х рр. XIX ст. – початковий етап, у процесі якого органи самоврядування займались удосконаленням змісту, форм та методів народної освіти, залучаючи до співпраці передову громадськість – викладачів вузів, діячів просвітніх і культурних товариств, народних учителів та інших зацікавлених осіб;

2) кінець 90-х рр. XIX ст. – 1911 р. – екстенсивний етап: тотальне поширення ідеї всенародної грамотності, вироблення фундаментальних засад земської концепції освіти;

3) 1911–1917 рр. – інтенсивний етап: перехід до реалізації земської освітньої концепції, здійснення активної, систематичної, цілеспрямованої політики установ самоврядування в галузі освіти;

4) 1917–1919 рр. – національно-креативний: період подальшої активізації освітньої діяльності земств, перехід до здійснення ними безпосереднього управління шкільництвом [69].

І. Кравченко у дисертації «Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2008), проаналізувавши процес становлення і розвитку учительських інститутів у системі педагогічної освіти України та врахувавши зміни в їх адміністративно-організаційному устрої, у змісті підготовки вчителів, у тому числі професійно-педагогічній, зумовлені суспільно-політичними, соціально-економічними та організаційно-педагогічними перетвореннями в цьому періоді, обґрунтувала таку періодизацію:

1) 1862–1873 рр. – розробка первинної законодавчо-правової бази розвитку учительських інститутів;

- 2) 1874–1904 рр. – відкриття перших учительських інститутів;
- 3) 1905–1916 рр. – започаткування мережі учительських інститутів;
- 4) 1917–1920 рр. – реорганізація змісту діяльності учительських інститутів [76, с. 178].

Учений А. Кузьмінський у докторській дисертації «Теоретико-методологічні засади післядипломної педагогічної освіти в Україні» (2003) на основі розгорнутого аналізу динаміки й тенденцій розвитку освіти, а також завдань післядипломної педагогічної освіти відповідно до соціально детермінованих цілей і завдань розвитку держави та освіти виділив такі періоди розвитку післядипломної педагогічної освіти в Україні: 1) до 1917 р. – усвідомлення необхідності післядипломної педагогічної освіти, пошуки, зародження її змісту й форм; 2) 1917–1930 рр. – формування системи післядипломної педагогічної освіти як підсистеми педагогічної освіти (планової, масової, з національним спрямуванням); 3) 1930–1991 рр. – посилення уваги з боку держави; уніфікація й централізація післядипломної педагогічної освіти; відрив від національної культури; 4) з 1991 р. – період становлення національної системи післядипломної педагогічної освіти [81, с. 31].

Дослідниця О. Червінська в кандидатській дисертації «Становлення та розвиток післядипломної педагогічної освіти в автономній республіці Крим» (2007) визначила такі періоди становлення й розвитку післядипломної педагогічної освіти в Україні: 1) до 1917 р.; 2) 1917–1920 рр.; 3) 1921–1931 рр.; 4) 1931–1985 рр.; 5) 1985–1991 рр.; 6) з 1991 р. і понині [202, с. 9].

Як бачимо, періодизацію розвитку системи підвищення кваліфікації учителів для народних шкіл в Україні кінця XIX – початку XX ст. не розроблено.

У монографії «Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті» (2008) Л. Березівська на основі ретроспективного і системно-концептуального аналізу реформування шкільної освіти України в 1899–1991 рр., у контексті соціально-економічних, суспільно-політичних і педагогічних детермінант

визначила характерні тенденції означеного феномену і розробила його періодизацію (періоди та етапи):

I період (1899–1917) – реформування шкільної освіти в Україні в імперську добу. Його названо «спробою реформування шкільної освіти» і поділено на етапи: 1899–1904 рр. – проектування напрямів розвитку шкільної освіти; 1904–1914 рр. державно-громадські ініціативи щодо реформування шкільної освіти; 1914–1916 рр. – демократичний проект реформування шкільної освіти П. Ігнат'єва;

II період (1917–1920) – національно-демократична, кардинальна, комплексна реформа, або макрореформа в добу Української революції;

III період (1919–1930) – націонал-комуністична радянська реформа в УРСР;

IV період (1930–1991) – внутрішньосистемне реформування радянської загальноосвітньої школи в умовах авторитарного суспільства [10; 12, с. 339–340].

Наведена періодизація є цікавою для нашого дослідження, оскільки хронологічні й територіальні межі першого періоду, окреслені Л. Березівською, частково збігаються з межами нашого дослідження.

А. Сав'юк у дисертації «Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на півдні України в другій половині XIX – першій чверті XX століття» (2013) на основі ретроспективного аналізу просвітницько-педагогічної діяльності жіночих громадських організацій на півдні України в 1850–1925 рр. виділила такі етапи:

1) початковий (1850–1895) – становлення, саморефлексія, визначення завдань і цілей просвітницько-педагогічної діяльності жіночих громадських організацій;

2) суспільно-інтеграційний (1895–1906) – пошук способів взаємодії зі структурами державної влади і партійно-політичної системи;

3) суспільно-громадського самовизначення (1906–1914) – формування масового руху з розгалуженою інфраструктурою, що об'єднував різні соціальні верстви жіноцтва, зростання кількості жіночих організацій;

4) згортання просвітницько-педагогічної діяльності жіночих громадських організацій (1914–1925) [160].

Дослідниця Н. Коляда в дисертації «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2004) на основі цілісного багатоаспектного висвітлення розвитку недільних шкіл в Україні, враховуючи кількісні та якісні зміни в розвитку цього феномена, визначила такі етапи діяльності недільних шкіл, які були одним з різновидів народних шкіл і вчителі яких підвищували кваліфікацію в досліджуваній період:

1) початковий (1859–1862) – зародження, становлення і формування недільних шкіл;

2) перехідний (1862–перша половина 1888) – нелегальна діяльність деяких недільних шкіл і початок їх відродження;

3) інтенсивний (друга половина 1888–1905) – значне збільшення кількості недільних шкіл;

4) національно-креативний (1905–1920) – діяльність недільних шкіл у період визвольних змагань українського народу, становлення національної системи освіти й виховання [68, с. 182].

У праці «Київський Фребелівський педагогічний інститут в системі вищої освіти України (1907–1920)» (2005) І. Прудченко проаналізувала тенденції розвитку системи вищої освіти (демократизація, гуманізація, регіоналізація, інтеграція вищої освіти, науки та виробництва, різноманітних форм і типів вищих навчальних закладів, впровадження у вітчизняну систему освіти зарубіжних освітніх технологій). Ці тенденції та особливості впливали на зміст професійно-педагогічної підготовки вчителів. Дослідниця виділила три періоди в діяльності вищих жіночих курсів в Україні: 1900–1911 – виявлення ініціативи з боку приватних осіб і громадських організацій щодо відкриття вищих жіночих курсів; 1911–1916 – прийняття законопроектів та урядових постанов щодо

організації вищих жіночих курсів; 1916–1920 – період реконструкції вищих жіночих курсів, їх об'єднання з іншими вищими навчальними закладами [146, с. 68–69]. Ця періодизація є важливою для нас, адже Фребелівський педагогічний інститут готував учителів для народних шкіл, а викладачі цього навчального закладу працювали на курсах підвищення кваліфікації вчителів, що організовувались Фребелівським товариством у Києві на початку XX ст.

Дослідники, які вивчали розвиток шкільництва в різних губерніях України другої половини XIX – початку XX ст., також наводять подібні авторські періодизації. Так, О. Білецький у дисертації «Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2009) на основі аналізу значної кількості архівних джерел, наукової літератури, а також суспільно-політичного життя регіону виявив такі тенденції в розвитку народної освіти в Катеринославській губернії в досліджуваний період, виділивши чотири періоди: перший (1861–1874) – визначення мети народної освіти і головних завдань школи; другий (1874–1890) – значне збільшення кількості народних шкіл, поява нових навчальних закладів; третій (1890–1908) – активізація діяльності земств щодо підвищення кваліфікації народних вчителів, остаточне формування системи народної освіти, четвертий (1908–1917) – зростання рівня освіти та соціально-політичні дискусії щодо навчання в школах українською мовою [13, с. 37–39].

Проаналізувавши діяльність земств Чернігівської губернії у 1865–1918 рр., Н. Олійник у дослідженні «Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття» (2008) з'ясувала соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови розвитку освітньої діяльності земств у Чернігівській губернії (розвиток капіталістичних відносин, дедалі зростаюча суспільна та економічна криза, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, соціальні реформи в Російській імперії, а також тенденції в розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму і демократичні прагнення суспільства, ідея

народності школи і виховання, колоніальне становище України тощо). На основі докладного аналізу виділено такі періоди освітньої діяльності:

- 1) 1865–1876 рр. – становлення земської освітньої діяльності;
- 2) 1876–1894 рр. – утиски земської діяльності з боку самодержавства;
- 3) 1894–1908 рр. – пожвавлення діяльності земств у галузі освіти;
- 4) 1908–1918 рр. – боротьба українського народу і земств за національну школу та освіту.

Дослідниця встановила найважливіші напрями освітньої діяльності земств Чернігівщини. Це організація і дидактичне забезпечення народної школи, нижчої та середньої професійної освіти, соціально-просвітницька діяльність (організація недільних і вечірніх шкіл для дорослих, дитячих притулків, сирітських будинків, бібліотек, періодичних часописів, музеїв тощо), підвищення кваліфікації земських учительських кадрів, розвиток української національної школи [108, с. 10].

Про освітні процеси на Чернігівщині йдеться і в дисертації І. Лисенко «Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття)» (2009), яка на основі аналізу джерельної бази дослідження, освітніх процесів обраного регіону обґрунтувала такі періоди розвитку шкільної освіти та педагогічної думки:

1) 1804–1827 рр. – становлення державної системи освіти, домінування енциклопедично-реального змісту освіти і поступовий перехід до класично-релігійного, поширення гуманістичних і педагогічних ідей;

2) 1828–1863 рр. – створення станової школи, русифікація шкільної освіти, розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл, формування класично-релігійного змісту освіти;

3) 1864–1907 рр. – проведення освітніх реформ і контрреформ, становлення земської, середньої реальної і жіночої освіти, розвиток педагогічної освіти, боротьба окремих земств за впровадження викладання української мови в школах;

4) 1908–1917 рр. – розширення мережі народних шкіл для втілення Закону про загальне початкове навчання, розвиток земської, вищої, початкової освіти, створення системи педагогічної освіти, збільшення кількості досліджень щодо проблем загальноосвітньої школи та педагогічної освіти [87, с. 33].

Наведені періодизації є важливими для нашого дослідження, оскільки характеризують процеси, що відбувались в освітній галузі в досліджуваний період, чинники, які впливали на них. А найважливіше – критерії, що були покладені в основу тих чи інших періодизацій.

Діяльності громад в Україні присвятила докторську дисертацію «Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття)» (2000) Н. Побірченко. Вона з'ясувала, що їх діяльність залежала від суспільно-політичних умов та соціально-культурних чинників, які домінували в державній політиці царської Росії протягом півстоліття. Українська інтелігенція присвячувала своє життя створенню духовних цінностей в рамках національно-демократичних традицій. З огляду на це, педагогічна й просвітницька діяльність українських громад поділяється на певні періоди. Становлення й організаційне формування громад відбувалося в 60-х роках XIX ст. Українські громади головним своїм обов'язком визначили поширення освіти серед народу, характеризувались піднесенням їх науково-просвітницької діяльності в 70-ті роки XIX ст.; об'єднуючим центром якої у 80-х роках XIX ст. став громадівський журнал «Київська старовина». Усі громади України консолідувались у загальну українську організацію у 90-х роках. У 1900–1907 рр. активізувалась боротьба членів українських громад за національну школу в Україні [132, с. 414–415].

Докладно, за хронологічним принципом проаналізувала діяльність педагогічних курсів дослідниця Л. Бадя у праці «Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотермінових педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2011). Охарактеризувавши нормативну базу, організаційне забезпечення та якісні зміни змісту, форм і

методів навчання, вона виділила такі етапи організації земствами короткострокових педагогічних курсів:

- 1) кінець 60-х – початок 80-х років XIX ст., – функціонування елементарних курсів з методики викладання предметів;
- 2) друга половина 90-х років XIX ст. – початок XX ст., – значне збільшення кількості курсів, доповнення їх програми знаннями з педагогіки, психології, фізіології людини;
- 3) 10-ті роки XX ст. – розширення програми земських курсів;
- 4) 1917–1920 рр., – поступове припинення діяльності курсів через складні соціально-політичні умови [8, с. 97–99].

У висвітленні підготовки вчителів на педагогічних курсах С. Лисенко у своєму дослідженні «Психолого-педагогічна підготовка вчителів початкового навчання на педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2008) більше уваги приділяє змісту й методиці навчання. Виходячи з особливостей суспільно-політичного та економічного розвитку країни, що зумовлювали зміну мети, завдань, принципів, форм, методів психолого-педагогічної підготовки вчителів, а також типів педагогічних курсів, дослідниця визначила етапи становлення й розвитку психолого-педагогічної підготовки вчителів початкового навчання на педагогічних курсах:

- 1) 1860–1874 рр. – початок; на цьому етапі використовувались практичні вправи репродуктивного характеру, започатковувались вправи евристичного та пошукового характеру, застосовувались контрольні-оцінні методи, форми групового та індивідуального контролю;
- 2) 1875–1885 рр. – удосконалення діяльності курсів; зміст навчального матеріалу поділявся на інваріативну (нормативну) та варіативну складові частини, вводилися предметні уроки, впроваджувались елементи науково-пошукової діяльності;
- 3) 1886–1899 рр. – нерівномірна динаміка розвитку, зменшення кількості короткострокових педагогічних курсів і занепад їх діяльності на початковому

етапі їх діяльності та активізація психолого-педагогічної підготовки із застосуванням нових форм навчання наприкінці етапу;

4) 1900–1917 рр. – активізація діяльності курсів, що зумовлювалась впровадженням загальної початкової освіти; збільшувалась кількість предметів у програмі курсів; поліпшувалась підготовка до їх проведення [88, с. 8].

Російська дослідниця Ф. Саутієва в дисертації «Особливості підготовки вчителів для початкової народної школи на педагогічних курсах в Росії у другій половині XIX – початку XX століття» (2003) на основі аналізу об'єктивних соціально-історичних умов (соціально-економічні потреби розвитку суспільства, нездатність держави забезпечити потреби країни педагогічними кадрами і спеціальними навчальними закладами, розвиток громадської та приватної ініціативи, що набирала особливостей і форм громадсько-педагогічного руху) класифікувала різні типи педагогічних курсів і виділила основні етапи їх становлення й розвитку:

1) 1860–1870-ті роки – активна організація педагогічних курсів, які виконували головне завдання освіти – підготовка учительських кадрів, оскільки входили до системи середньої спеціальної освіти;

2) 1870–1890-ті роки – різке зменшення кількості педагогічних курсів із зміною ставлення Міністерства народної освіти до питання підготовки учителів, внаслідок чого педагогічні курси було тимчасово закрито;

3) 1890–1917-й роки – активізація діяльності курсів завдяки підйому суспільно-педагогічного руху; відкривалися нові школи, педагогічні курси набули особливого значення та значної популярності в молоді [162].

Як ми з'ясували, однією з форм підвищення кваліфікації вчителів в досліджуваній період були з'їзди. Особливості їх проведення висвітлюються в праці В. Вдовенко «Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920)» (2005). Урахувавши як якісні, так і кількісні зміни, що відбувалися в організації проведення з'їздів, вплив на неї коливань у державній політиці, культурі, освіті, дослідниця охарактеризувала ряд періодів їх проведення. В основу запропонованої періодизації покладено структурний

(мета, принципи проведення з'їздів), динамічний (структура і зміст), функціональний (завдання і функції заходів), генетичний (внутрішні зв'язки) аналіз досліджуваних заходів. Як зазначає В. Вдовенко, до 1861 р освітянські з'їзди та конференції проводилися лише в замкнутому відокремленому середовищі німецьких учителів-колоністів.

1) 1861–1885 рр., почалося проведення перших освітянських з'їздів на Харківщині. Учителі порушували перед шкільним керівництвом загальні питання: поліпшення стану народної освіти, підвищення соціального статусу народного вчителя, запровадження навчання дітей рідною їм українською мовою.

2) 1885–1899 рр., деякі земства під виглядом курсів проводили курси-з'їзди, коли основна їх частина мала характер курсів, а заключна – з'їздів: обговорювалися проблемні питання роботи школи, становище вчителів, ухвалювалися відповідні резолюції.

3) 1899–1904 рр., набуло поширення нове громадсько-педагогічне явище – вплив всеросійських освітянських з'їздів на суспільні процеси, на розвиток педагогічної думки й шкільництва в Україні.

4) 1905–1907 рр., тогочасні з'їзди здебільшого мали нелегальний або напівлегальний характер, де лунали вимоги демократизації суспільного життя, обмеження наглядових, регламентувальних функцій освітянського чиновництва над школою і вчителем, залучення до освітніх справ громадськості, навчання дітей рідною мовою, поліпшення матеріального становища вчителів тощо.

5) 1907–1917 рр., місцеві з'їзди вчителів майже не проводились, але регулярно організовувались короткострокові літні педагогічні курси. При цьому значно зросла кількість всеросійських з'їздів з питань освіти, на яких обговорювались практично всі педагогічні ідеї й вимоги того часу.

6) 1917–1920 рр., з'їзди в той час були подібні до мітингів, пропагандистського характеру. Промовці основну увагу звертали на проблему українізації освіти, на пошук ліпшої структури єдиної школи, нових методів навчання і виховання учнів [20, с. 68–70].

Як свідчить ретроспективний і концептуальний аналіз наведених періодизацій, в історико-педагогічних студіях до цього часу не встановлено чітких періодів розвитку системи підвищення кваліфікації народних вчителів у визначених хронологічних і територіальних межах.

Водночас, проаналізувавши наведені періодизації, ми виявили критерії, покладені в основу того чи іншого феномена (суспільно-політичні, соціально-економічні, культурологічні, педагогічні). Зважаючи на методологічні підходи вчених, у контексті суспільно-політичних (державна політика, що відображалась у нормативно-правових документах) і педагогічних (розвиток народної школи, педагогічні ідеї, стан педагогічної освіти, стан і рівень фахової підготовки вчителя народної школи, громадсько-педагогічний рух) критеріїв ми пропонуємо власну періодизацію досліджуваного феномена. На основі історико-педагогічного аналізу формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст. можна виділити, на нашу думку, два періоди цього процесу. Хронологічні межі періодів є приблизними, оскільки не завжди чітко визначені конкретними документами.

Перший період – 1860–1899 рр. – початковий громадсько-педагогічний – зародження організаційних форм підвищення кваліфікації народних учителів (учительські курси та з'їзди), створення окремих елементів структури. Початок періоду пов'язуємо з реформою освіти в Російській імперії, проведенням перших курсів і з'їздів для вчителів (Додаток А), а кінець – з набуттям чинності Правил про з'їзди (1899). Цей період можна розділити на етапи:

Перший – 1860–1875 рр. – початок діяльності вчительських курсів-з'їздів. Оскільки в цей час курси та з'їзди переважно організовувались за ініціативою земств і громадських організацій, без належного правового підґрунтя, великої відмінності в їх роботі не спостерігалось. Курси були елементарними, з обов'язковим влаштуванням «зразкової школи», їх метою було підвищення освітнього рівня учителів для народних шкіл. У цей період для обґрунтування діяльності вчительських з'їздів було видано циркуляр «Про відкриття з'їздів

для народних учителів» (надалі Правила про з'їзди 1870 р.), які регламентували їх діяльність.

Другий етап – 1875–1885 рр. – пожвавлення діяльності курсів. Міністерство народної освіти видало в 1875 р. Правила про тимчасові педагогічні курси для учителів та учительок початкових народних шкіл (надалі Правила про курси 1875 р.), якими регламентувалась діяльність курсів аж до 1917 р. На цьому етапі курси ставали більш масштабними, тривалішими, з більш ґрунтовною програмою. На курсах розглядалося більше питань з педагогіки. У 1881 р. у зв'язку з політичною ситуацією в країні було заборонено проведення з'їздів для учителів народних шкіл.

Третій етап – 1885–1899 рр. – значне послаблення в діяльності вчительських курсів і з'їздів. Водночас зростали вимоги до вчителів як єдиних представників освіти на селі. Через них влада намагалась впроваджувати в селах нові досягнення сільськогосподарської науки, техніки, медицини. Тому, як правило, найчастіше проводились різноманітні сільськогосподарські курси (садівництва, бджолярства та ін.), курси церковного співу тощо. З метою економії коштів на підготовці дітей до ремісничих училищ, у багатьох місцевостях впроваджували в сільських школах столярну справу. Для цього вчителів відправляли на курси, де їх навчали методики викладання цього предмета. Оскільки в той період через відсутність у населення елементарних знань з гігієни, лютували епідемії, які забирали життя дітей, на багатьох курсах для вчителів читались лекції з гігієни.

Другий період – 1899–1917 рр. – громадсько-державний. Відбувалась інтенсифікація формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, що характеризувалась створенням мережі інституцій (курси, з'їзди), головною метою яких було забезпечення кваліфікованими вчителями народних шкіл. Початок періоду пов'язаний з прийняттям владою «Тимчасових правил про з'їзди вчителів у початкових народних школах (1899)» (надалі – Правила про з'їзди 1899). Завдяки цьому вчителі дістали можливість

обговорювати на зібраннях особливо важливі питання. Цей період поділяємо на такі етапи:

Перший – 1899–1906 рр. – поступове збільшення тривалості вчительських курсів, їх урізноманітнення. Щоправда, через початок Першої революції в Російській імперії на цьому етапі курси та з'їзди інколи заборонялись владою без будь-яких видимих причин.

Другий етап – 1906–1917 рр. – активізація діяльності курсів. Після прийняття владою циркуляра «Про тимчасові правила про публічні зібрання» (1906), (надалі – Тимчасові правила про публічні зібрання 1906), курсова діяльність вийшла з жорстких рамок, у яких вона перебувала, керуючись Правилами про курси (1875). У організаторів курсів з'явилась можливість влаштовувати триваліші курси, з більшою кількістю курсистів. Функціонували різноманітні курси (педагогічні, загальноосвітні, змішані, спеціальні, церковні тощо), учителі мали можливість вибирати їх відповідно до своїх потреб. Загальноосвітні курси інколи організовувались для одних і тих самих учителів по два роки підряд з метою забезпечення їх новими знаннями. У цей період активно проводились також з'їзди, на яких учителі мали можливість активно вирішувати пекучі питання, обмінюватись досвідом і підвищувати свій кваліфікаційний рівень. Поширювались такі типи з'їздів, як всеросійські з'їзди та загальноземські. Поступово вчителі для народних шкіл майже повністю були охоплені підвищенням кваліфікації на курсах і з'їздах. Запропоновану періодизацію становлення і розвитку системи підвищення кваліфікації народних учителів розглядаємо як основу структури викладу змісту дисертації.

Висновки до розділу 1

На основі історіографічного аналізу літератури з теми дослідження за групами (історико-педагогічна історіографія: українська, радянська, зарубіжна (російська); історіографія інших наук) ми зробили висновки:

1. Нині в українській і зарубіжній історіографії немає комплексної праці про формування системи підвищення кваліфікації народних учителів в Україні в досліджуваних нами хронологічних і територіальних межах. Пропонуємо історіографію досліджуваної проблеми умовно поділяти на чотири періоди.

Перший період – історіографія імперської доби (1860–1917) – окремі праці педагогів та освітян (В. Акімов, Н. Бунаков, Б. Веселовський, В. Водовозов, Б. Грінченко, М. Демков, Є. Звягінцев, П. Каптерев, М. Корф, М. Пирогов, І. Полянський, В. Помелов, С. Русова, А. Теплов, Д. Тихомиров, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.). Розглядаємо їх як першоджерела та історіографічні джерела; у яких об'єктивно та неупереджено висвітлено роботу перших інституцій підвищення кваліфікації народних учителів, наводяться статистичні дані, звіти та програми їх проведення. У своїх працях організатори та активні учасники курсів і з'їздів висвітлювали роль громадських організацій, земств і Міністерства народної освіти у формуванні системи підвищення кваліфікації народних учителів, змістові та організаційні аспекти цієї проблеми.

Другий період – історіографія доби Української революції (1917–1920), коли в центрі уваги опинилися проблеми українізації освіти, створення засад нової української школи взагалі та системи підвищення кваліфікації народних учителів зокрема (В. Клименко, С. Постернак, Я. Чепіга). Відомі освітні діячі висвітлювали позитивний досвід функціонування учительських курсів і з'їздів як інституцій підвищення кваліфікації вчителів імперської доби.

Третій період – історіографія радянської доби (1920–1991). Історико-педагогічні праці вчених цього періоду присвячені критичному висвітленню освітньої політики царського уряду та земської освітньої діяльності в підвищенні кваліфікації народних учителів у контексті комуністичної ідеології (В. Борисенко, А. Вежлев, А. Ососков, П. Худоминський та ін.). Водночас надзвичайно корисними в пізнавальному плані є праці С. Сірополка та О. Субтельного, написані в еміграції. Вони містять протилежні радянським дослідникам міркування про досліджуваний феномен.

Четвертий період – вивчення проблеми в умовах незалежної України (з 1991 р.): Проблема формування системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні привернула увагу українських істориків педагогіки (Л. Бадья, Л. Березівська, О. Білецький, В. Вдовенко, Р. Гавриш, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, І. Зайченко, В. Попова, Л. Корж, О. Лавріненко, І. Лисенко, С. Лисенко, С. Лобода, О. Мармазова, Н. Олійник, Л. Рябовол, А. Сав'юк, Л. Сігаєва, О. Сухомлинська та ін.), істориків (Р. Гавриш, О. Драч, В. Курченко, Ф. Левітас, О. Мармазова) та зарубіжних науковців (І. Кузьменко, Н. Нестерова, В. Помелов, Ф. Саутієва).

У ході вивчення праць учених, освітян, громадських діячів встановлено, що проведені дослідження, попри глибину висвітлення різноманітних аспектів проблеми, не дають цілісного уявлення про розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні. Отже, ми не маємо змоги об'єктивно оцінити значення вчительських курсів і з'їздів як інституцій підвищення кваліфікації народних учителів та з'ясувати їх роль і місце у розвитку системи народної освіти досліджуваного періоду.

Для розв'язування поставлених завдань дібрано та систематизовано джерельну базу, яка є достатньою й багатогранною. Щоб з'ясувати організаційні і змістові аспекти проблеми формування системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл використовувались: *архівні документи*, як уведені, так і не введені до наукового обігу (звіти, доповіді, циркуляри, постанови) Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву м. Києва; *періодичні видання* другої половини XIX ст. – початку XX ст., а саме: «Вісник виховання» (1890–1917), «Журнал Міністерства народної освіти» (1834–1917), «Російська думка» (1880–1918), «Російська школа» (1890–1917), «Київська пошта» (1909–1912), «Південна копійка» (1910–1916) «Народна освіта» (1896–1917), «Вільна українська школа» (1917–1920), де публікувались оголошення про проведення майбутніх курсів і з'їздів, їх програми, кошторис, звіти про їх проведення, промови керівників курсів, навчальні програми предметів, які вводились для викладання

у народних школах тощо; *інтерпретаційні джерела* (монографії, дисертації, брошури, посібники; науково-довідкові видання, статті в контексті досліджуваної проблеми) тощо.

Поняттєво-термінологічний аналіз науково-довідкової літератури, праць українських учених дав можливість визначити основні поняття дослідження: підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, організаційно-змістові основи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, курси, з'їзди, народна школа, народний учитель. Доповнено та узагальнено поняття «система підвищення кваліфікації вчителів»: це складник загальної системи безперервної освіти особистості, яку можна охарактеризувати як упорядковане поєднання закладів та організацій, метою яких є постійне вдосконалення теоретичної підготовки, професійної майстерності, розширення культурного кругозору педагогів, озброєння їх педагогічними знаннями, уміннями і навичками для їх поступального розвитку як особистостей і професіоналів та набуття ними здатності виконувати обов'язки та завдання в межах спеціальності.

2. На основі методологічних підходів сучасних істориків педагогіки до наукового обґрунтування різних феноменів освіти, змін у нормативній базі, що забезпечували діяльність інституцій підвищення кваліфікації народних учителів в досліджуваній період ми розробили періодизацію формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст., у контексті суспільно-політичних (державна освітня політика); соціально-економічних (фінансове, матеріальне забезпечення); та педагогічних чинників (розвиток народної школи, вищої педагогічної освіти, громадсько-педагогічної думки).

Перший період – 1860–1899 рр. – початковий громадсько-педагогічний – зародження організаційних форм підвищення кваліфікації народних учителів (учительські курси та з'їзди), створення окремих елементів їх структури, головною метою яких було розв'язування проблеми нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів для народних шкіл. Цей період розділимо на етапи: *перший* – 1860–1875 рр. – початок діяльності вчительських курсів-з'їздів; *другий* –

1875–1885 рр. – поживавлення діяльності вчительських курсів; *третій* – 1885–1899 рр. – значне зменшення кількості курсів і з’їздів для вчителів у контексті імперської політики.

Другий період – 1899–1917 рр. – громадсько-державний, інтенсифікація формування системи підвищення кваліфікації, що характеризувалась розширенням мережі інституцій (курси, з’їзди), удосконаленням змістових основ їх діяльності. Цей період розділимо на два етапи: *перший* – 1899–1906 рр. – поступове збільшення тривалості вчительських курсів, їх урізноманітнення; *другий* – 1906–1917 рр. – найбільша активізація діяльності вчительських курсів та з’їздів.

У наступних розділах дисертації розглянемо організаційні (нормативна база, особливості організації, фінансування тощо) та змістові (зміст, форми, методи навчання в інституціях підвищення кваліфікації) аспекти проблеми підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл як неперервний процес.

Основний зміст та результати дослідження першого розділу висвітлено в наукових працях автора [118; 120; 122; 123; 125; 128; 129].

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ (1860–1899)

2.1. Державна політика щодо підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл

У середині XIX ст. в Російській імперії, а отже і на більшій частині українських земель, що входили до її складу, царським урядом було проведено так звані великі реформи: ліквідовано кріпацтво, здійснено реформи місцевого самоврядування, суду, фінансів, армії та освіти. Шкільна реформа в другій половині 50–60-х років XIX ст. стала переломним етапом подальшого розвитку вітчизняної освіти. Найважливішими її досягненнями можна вважати: проголошення загальної освіти для населення всіх суспільних станів, започаткування неповної середньої освіти в прогімназіях з чотирирічним строком навчання, надання права відкривати гімназії та народні школи громадським організаціям і приватним особам, розвиток жіночої освіти.

Освітня політика – сфера взаємовідносин індивідів, різних соціальних груп з метою використання владних інституцій задля реалізації своїх інтересів і потреб. Ключовий суб'єкт освітньої політики в суспільстві – держава. У процесі взаємодії з громадянським суспільством вона забезпечує суспільний вибір у сфері освіти. Державна освітня політика – це відповідь на суспільні потреби, вимоги, цілеспрямований, відносно стабільний офіційний курс уряду та підпорядкованих йому установ, спрямований на забезпечення функціонування системи освіти [50, с. 623].

Розвиток освіти на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст., як зазначає дослідниця Л. Березівська, регламентувався імперськими документами. Існувала станова, позанаціональна, платна, централізована шкільна освіта, відповідно до якої початкова школа (однокласні й двокласні церковнопарафіяльні, земські однокласні і двокласні училища, повітові міські училища) функціонувала окремо від середньої (чоловічі й жіночі гімназії,

реальні училища, комерційні, духовні семінарії, єпархіальні училища) [11, с. 20–21].

Передусім докладно розглянемо державну політику щодо розвитку народної освіти. Система початкової освіти в 1861–1917 рр., як ми вже зазначали, була надзвичайно складною. Як пояснює історик О. Драч, народна школа (або народні училища) – це загальноосвітні навчальні заклади початкового навчання в Російській імперії, де могли навчатися діти усіх верств населення. У Наддніпрянській Україні початкова освіта з 1864 р. регламентувалась Положенням про початкові училища. Звід законів Російської імперії (1832) поділяв усі навчальні заклади на вищі, середні та нижчі. До розряду нижчих загальноосвітніх шкіл належали повітові та міські училища, а також «початкові училища різних найменувань», яких налічувалось понад двадцять. Кожна окремо взята школа орієнтувалась у своїй діяльності на законодавчі акти, що визначали її специфічну організацію, умови та обсяг роботи, відомче підпорядкування, права вчителів та учнів. Такою ж складною була і внутрішня структура початкової освіти, яка складалася зі шкіл трьох рівнів [49, с. 49].

До шкіл першого рівня належали однокласні училища, які являли собою нижчу елементарну школу. У них навчали лише писати, читати, лічити та основ Закону Божого. Однокласними були більшість земських і церковнопарафіяльних шкіл, шкіл міського самоврядування, парафіяльних училищ. Строк навчання в них був трирічним. Окремий тип шкіл першого рівня становили так звані школи грамоти, строк навчання в них рідко досягав двох років, а обсяг знань, який вони давали, був мінімальним [298, арк. 4; 299, арк. 6].

Двокласні училища (міністерські зразкові училища, двокласні церковнопарафіяльні школи та частина парафіяльних училищ належали до другого рівня початкової освіти. Навчальний курс першого класу двокласних училищ був аналогічним до однокласної школи. Другий клас (з дворічним строком навчання) включав додаткові предмети початкової освіти [49, с. 49].

Третій і останній рівень початкової школи становили багатокласні училища. До них належали, в основному, повітові училища та міські. З усіх початкових училищ можливість продовжити навчання у середній школі давали лише повітові училища. Всі інші початкові школи були позбавлені такого права [136, с. 66].

Основними типами початкової школи першого і другого рівня в сільській місцевості у 1861–1917 рр. були земські школи, зразкові училища Міністерства народної освіти, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти. У містах провідним типом нижчої початкової школи були міські парафіяльні училища та школи міського самоврядування [49, с. 50]. Наприкінці 90-х років XIX ст. з'явилися двокласні училища з п'яти–, шестирічним курсом навчання. Значно розширилась мережа професійно-технічних шкіл [7, с. 215, 216].

Початкова школа розглядалась урядом Російської імперії як повністю самостійна і завершена школа для селянського стану. Було обґрунтовано програму тісного єднання шкільної справи з церквою. Церковнопарафіяльні школи стали швидко поширюватись. Функціонували такі типи парафіяльних шкіл: школи грамоти, однокласні (два–три роки навчання) і двокласні (чотири–п'ять років навчання). У парафіяльних школах навчали елементарної грамоти дітей селян та інших «нижчих» верств населення [182, с. 264]. На початку 90-х рр. XIX ст. початкові школи духовного відомства за кількістю зрівнялися з початковими школами, підпорядкованими Міністерству народної освіти. У неземських губерніях (Київській, Подільській і Волинській) церковнопарафіяльні школи становили основний тип початкових навчальних закладів [49, с. 85].

Земські школи – загальноосвітні школи, які виникли в Російській імперії після реформи 1861 року. Вони відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості. Програма навчання в цих закладах зводилася до надання учням певної суми знань та до релігійного виховання учнів [182, с. 174].

У досліджуваний період усі зазначені типи навчальних закладів мали різне відомче підпорядкування. Більшість з них – початкові народні школи

різних типів, гімназії, технічні й реальні училища – підпорядковувались Міністерству народної освіти, комерційні училища – Міністерству промисловості і торгівлі, духовні училища – Святійшому Синоду. Міністерство внутрішніх справ мало в своєму розпорядженні фельдшерсько-акушерські школи. Як бачимо, на той час не було єдиного підпорядкування навчальних закладів. Царський уряд, Міністерство народної освіти, Святійший Синод, Міністерство внутрішніх справ, Відомство імператриці Марії Федорівни видавали свої циркуляри, постанови, різного роду розпорядження та вказівки, виконання яких було обов'язковим для підпорядкованих їм навчальних закладів [159, с. 342; 9, с. 108]. При цьому ми розглядаємо у нашому дослідженні не всі народні школи, а тільки першого і другого рівня.

На початок 1897 р. в українських губерніях діяло 13424 початкові школи, в яких навчалось 703670 учнів. Школи розподілялись за різними відомствами. Так, Міністерству народної освіти підпорядковувалось 5349 шкіл, у яких навчалось 338326 учнів, Святійшому Синоду – 8061 школа, у якій навчалось 364452 учні, а іншим відомствам належало всього 14 шкіл, у яких навчалось 892 учні [60, с. 279].

Кошти на фінансування парафіяльних шкіл, найбільш поширених на території України наприкінці XIX ст., виділялись міськими думами, сільськими общинами, меценатами. Повітові училища з дворічним навчанням створювались замість малих народних училищ, по одному в кожному губернському та повітовому місті. Учні мали оволодіти 15 навчальними предметами, що викладались двома вчителями, тижневе навантаження становило 28 год. Утримувались повітові училища частково за кошти державного бюджету, а в основному – за рахунок місцевих податків [94, с. 33–34; 45]. Більшість шкіл перебувала в жалюгідному становищі, про що свідчить статистика, за якою в 1876 р. на дитину з бідних верств населення казна витратила за рік 4 копійки, тоді як на панича – 867–1000 руб. [7, с. 188; 169].

Показовим у цьому плані є опис школи, де вчителював Борис Грінченко у с. Введенському (1881), поданий його дружиною М. Загірньою: «Школа

містилася в одному будинкові з волостю; по один бік сіней – волость, по другий – школа. У їй отгорожено вузький коридорчик задля вчителя. Глянув Грінченко і жахнувся: стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння; на стелі знаки, що крізь неї текла вода, у долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають. Груба була вся облуплена, ще й ріжок одвалився... Ослони шкільні були порозхитувані або й порозламувані. Книжок і всякого іншого приладдя до вчиття не було й признаки. Клас був завбільшки 42 квадратних аршини, а школярів з десятків із сім. До того ж не було сіней, а через те діти роздягалися в класі, і тут же стояла діжка з водою. Довелося поділити школярів і вчити одну половину до обіду, а другу по обіді. Діти приходили «в лапоточках» і приносили на їх болото або сніг, а що в класі був не поміст, а долівка, то вона розмокла від принесеного болота або снігу, і в класі ставало так грузько, як на дворі. Погано було тільки те, що мало було книжок і доводилося кільком читати з однієї книжки, та важко було вчити день і в поганому повітрі. Були діти з околиць сіл; ті й ночували в школі» [61, с. 393].

На підтвердження державної політики щодо фінансування народних шкіл наведемо спогади Лесі Українки про відвідування подруги, яка працювала вчителькою церковнопарафіяльної школи на Волині. Мешкала вчителька при школі, а її квартира виглядала так: «Голі стіни, полупана стеля, і ще більш полупана груба, біля груби – ослінчик з кухлем і мискою для умивання, потім шафка маленька, під другою стіною – стіл, скриня та відомі вже стільці, та от і все» [179, с. 127]. Крім того, матеріальне становище учителів ускладнювалося тим, що часто заробітну плату вчителям церковнопарафіяльних шкіл видавали священики, які, як правило, частину грошей залишали собі. Так було й у випадку, описаному Лесею Українкою. Священик після тривалих прохань повернув учительці, яка звільнилася з роботи і зібралась виїжджати, тільки половину зароблених грошей [179, с. 128].

Такі випадки були непоодинокими. Наприклад, у звіті керівника учительських курсів у Костянтинограді Полтавської губернії (1899) зазначалось, що «при поганій платні учитель повинен працювати в неможливих

гігієнічних умовах і в більшості випадків не маючи нормальної квартири. Деякі школи ледве можуть вмістити в себе дві третини загальної кількості учнів, у деяких – земляна підлога, мало світла, нема ні вентиляторів, ні кватирок, деякі з них містяться у селянських хатах або в одному приміщенні з волосним правлінням, при якому знаходиться так звана «холодна». Учительські квартири – це часто маленькі, темні, холодні, деколи з земляною підлогою і сирі кімнатки» [126, с. 53].

Аналіз фактів про матеріально-побутові умови проживання сільських учителів свідчить про низький рівень їхнього добробуту порівняно з іншими працівниками розумової праці. У різний час сума заробітної платні вчителів була неоднаковою, але міські вчителі завжди мали вищу платню, ніж сільські [84, с. 65].

У 1861 р. заробітна платня сільського народного вчителя коливалася в межах 30–120 руб. за рік [49, с. 48], до кінця XIX ст. вона становила від 240 до 300 руб. Ще менше отримували вчителі церковнопарафіяльних шкіл, їхні оклади – близько 120 руб. за рік і лише з 1896/97 навчального року були збільшені до 180 руб. за рік [69, с. 433]. Через мізерні статки народному вчителю важко було утримувати родину, давати своїм дітям належну освіту. Педагогічна служба народного вчителя звичайно тривала шість–вісім років. Величезною була плинність учительських кадрів, і відповідно багато з'являлося учительських вакансій. Хоча тривала вчительська робота давала право на пенсію (учитель із 30-річним педагогічним стажем одержував пенсію в розмірі 100% платні), з кожних 100 учителів до 25-річного педстажу допрацьовували лише п'ять-шість осіб [204, с. 57].

У повітових школах того часу постійно відчувалась нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. Як вважає дослідник Ф. Левітас, основними причинами такої ситуації можна вважати: низьку оплату праці вчителів, відсутність нормального житла, важкі соціально-побутові умови, постійний тиск з боку керівництва [83, с. 232]. Низька заробітна платня призводила до відпливу кадрів зі шкіл, до збільшення кількості жінок на

вчительських посадах порівняно з чоловіками, які відмовлялись від цих посад, мотивуючи це неможливістю утримувати свої сім'ї. Наприклад, якщо в 1894 р. на Чернігівщині працювали 47,5% учителів і 52,2% учительок, то в 1903 р. – відповідно 32,6 і 63,4% [183, с. 72].

Крім того, неабиякою проблемою того часу була також ситуація, коли один учитель був змушений працювати з кількома групами учнів одночасно. Для недосвідченого вчителя це було досить складно. Ось як описав таку ситуацію інспектор, спостерігаючи за вчительськими курсами в Костянтинограді (1877): «Невміння багатьох учителів проводити заняття з трьома групами, на які розпадається майже кожне наше сільське училище, проявляється в основному в тому, що дехто з таких учителів, запропонувавши, наприклад, самостійні завдання двом групам і зайнявшись при цьому з третьою, до того захоплюється з третьою, що зовсім не приділяє уваги двом групам і часто навіть наприкінці уроку не підходить до них перевірити їхню роботу. Про заняття такого роду можна сказати, що що вчителі працюють ніби з трьома групами, а фактично – ні з одною» [219, арк. 121].

Державою здійснювався контроль за роботою учителів народних шкіл. За ними пильно стежили інспектори народних училищ, священники, поліція та урядовці різних рангів [14, с.52].

Щодо населення України також простежувалися певні тенденції. У населення українських губерній був нижчий рівень освіти, аніж у губерніях центральної Росії, однією з причин цього вважаємо те, що навчання у школах здійснювалось російською мовою [117, с. 79]. Ось деякі цифри, що демонструють стан успішності початкової школи в українських губерніях. За даними Всеросійського перепису (1897), «середній відсоток грамотності серед всього населення Росії становив 23,3 %, причому в деяких великоросійських губерніях він підвищувався до 36,1 %. А грамотність українського населення не піднімалася вище 16,4 % (Чернігівська губернія), знижуючись у деяких регіонах до 10,5 % (Подільська губернія), до 9,4 % (Волинська губернія) і навіть до 6,3 % (Овруцький повіт)» [293, арк. 1].

Вважаємо, що ситуація з низьким рівнем грамотності населення була зумовлена й нестачею кваліфікованих учительських кадрів. Для навчальних закладів, кількість яких збільшувалась, потрібні були кваліфіковані вчительські кадри, але системи підготовки педагогічних кадрів не існувало, оскільки в 1860–1869 рр. для підготовки вчителя діяли педагогічні курси при імператорських університетах та університетська освіта, а в 1870–1904 рр. загальнопедагогічна підготовка вчителів здійснювалась в автономно функціонуючих закладах вищої освіти [83, с. 231–232].

Крім того, рівень кваліфікації сільських учителів був досить низьким, лише невелика їх кількість мала середню освіту. А при найменшій нагоді вчителі переходили на іншу роботу, з кращою платнею і зручнішими побутовими умовами. Так, у 1884 р. на курси в Золотоноші Полтавської губернії прибув 21 учитель, з яких троє здобули освіту в середніх навчальних закладах, інші 18 навчалися у нижчих початкових училищах. Тільки двоє вчителів мали стаж роботи три роки, а деякі – лише кілька місяців. Більшість з учителів заявили, що «ні з якими книгами, керівництвами, засобами і методами навчання, які використовуються в школі» вони зовсім не обізнані. У процесі організації педагогічних курсів також виявилось, що значна кількість учителів «з трудом справляється з діленням багатозначних чисел, а в деяких викликає утруднення навіть нумерація і вони не мають поняття про розв’язування задач» [121, с. 92].

На основі аналізу джерел було з’ясовано, що держава почала надавати дозвіл на відкриття перших курсів-з’їздів для вчителів народних шкіл з першої половини 60-х років XIX ст. [205, арк. 1]. Такі з’їзди активізували педагогів, надихали їх на педагогічну творчість. У 1864 р. в Києві відбувся перший з’їзд учителів російської мови і словесності, про який схвально відгукнулася освітянська громадськість [206, арк. 1] (Додаток А). Але оскільки державою кошти на підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл майже не виділялись, то після введення земського управління (1874) курси для вчителів народних шкіл організовувалися там, де земства виділяли необхідні для цього

кошти. Це були повітові міста або великі села, які мали зручне розташування відносно інших училищ та необхідні умови для навчання й проживання 20–30 курсистів.

Встановлено, що на початку функціонування інституцій підвищення кваліфікації вчителів, державою не було надано належного правового забезпечення вчительським курсам і з'їздам, які називались то курсами, то з'їздами, оскільки не було істотної відмінності між їх організацією та проведенням. Тільки у 1870 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр «Про відкриття з'їздів для народних учителів» (надалі Правила про з'їзди 1870 р.) [186, арк. 1471]. Відповідно до нього, безпосередній і постійний нагляд за засіданнями учительських з'їздів було покладено на інспекторів початкових народних училищ. При цьому їх участь трактувалася більше як поліцейський нагляд, ніж діяльність суто педагогічна [72, с. 32]. Пізніше до контролю за роботою вчительських з'їздів і курсів було залучено також директорів народних училищ і попечителів округів.

У Правилах про з'їзди 1870 р. розглядались підходи до організації учительських з'їздів, державою чітко регламентувався порядок їх відкриття. Так, у перших пунктах Правил про з'їзди 1870 р зазначалось, що для відкриття з'їзду його організатори мали насамперед подати попечителеві прохання та програму з'їзду. Програма розроблялась інспектором народних училищ на основі особистих міркувань, з урахуванням думок членів училищної ради та вчителів народних училищ, за згодою осіб чи організацій, які надавали кошти на скликання з'їздів. Її затверджував директор народних училищ. При цьому регламентувалось, що до переліку питань, які виносяться на розгляд з'їзду, не повинні включатись «питання і теми, які належать до відання училищної адміністрації або інших урядових і громадських організацій та осіб, і взагалі питання, які виходять за рамки діяльності й відання учителів як викладачів, вихователів і розпорядників кожного в своїй школі (п. 3)» [186, арк. 1472]. Цей пункт правил тривалий час був прикриттям для чиновників, якщо в когось з'являлось бажання закрити з'їзд чи не розглядати певні питання. Адже завжди

можна було послатись на те, що питання, винесені для розгляду, не входять до компетенції вчительського з'їзду. У документі регламентувався і підбір учасників з'їздів. Це могли бути охочі вчителі початкових училищ одного району. Перевага надавалась особам, «які дали кошти на проведення з'їздів, і членам місцевої повітової училищної та єпархіальної училищної ради», а «публіка не допускається на засідання з'їзду» [186, арк. 1472]. Згідно з документом організовувати з'їзди можна було лише в позаурочний час і тривати вони мали не більш як сім днів. Відповідальним за з'їзд (бути одночасно головою і керівником) мав бути місцевий інспектор народних училищ, він же відповідав і за порядок на заняттях. Оскільки директор народних училищ також мав наглядати за роботою з'їзду, то в одній губернії не могли проводитись одночасно кілька з'їздів. Суворе регламентування керівництва з'їздів була досить негативним моментом, адже неможливість одночасного проведення кількох з'їздів звужувала коло вчителів, які могли взяти участь у їх роботі.

У документі наголошувалось, що питання програми з'їзду підлягають всебічному розгляду і роз'ясненню, але «голосування думками не буває, тому ніяких постанов з'їзд не робить». Таким чином, істотно звужувались повноваження з'їзду. По закінченні з'їзду треба було подавати детальний звіт у дирекцію, а копію його через директора народних училищ передавати попечителяві навчального округу.

Слід зазначити, що місцеві керівники органів освіти вносили свої уточнення й правки до розпоряджень Міністерства народної освіти. Так, на з'їзді директорів народних учителів Віленського навчального округу (1871) було визнано, що для підвищення рівня знань учителів і для вдосконалення їхніх педагогічних прийомів і методів навчання учительські з'їзди є корисними, особливо для вчителів народних училищ, які живуть у селах і внаслідок цього не мають можливості слідкувати за розвитком педагогічної науки та спілкуватись між собою з тих питань, що стосуються вчительської діяльності. З'їзди також були єдиним засобом взаємного обміну думками і

спостереженнями, а також обговорення того чи іншого педагогічного методу. Директори народних училищ найбільш вдалим часом для проведення вчительських з'їздів визнали літні канікули. З'їзди мали тривати не більш як два тижні, а інспектор, який відповідав за них, повинен був мати інструкцію, затверджену попечителем навчального округу [186, арк. 1473].

Для участі в роботі з'їзду вчителів мала викликати дирекція на власний розсуд (адже вона була обізнана з місцевим кадровим складом), не менш як 30 осіб, бажано з навколишніх сіл. За бажанням на них могли бути присутніми священики-наставники. У Правилах про з'їзди розглядались також питання матеріального забезпечення з'їздів. Зазначалось, що під час кожного з'їзду вчителі повинні одержувати по 60 коп. на день для проживання і по 5 руб. на проїзд, а інспектор, крім добових і проїзних, – 100 руб. винагороди. Щоб курси проводились на належному рівні, потрібне було навчально-методичне забезпечення, тому інспекторові видавали 27 руб. для придбання матеріалів та інших витрат. За Правилами про з'їзди, витрати на з'їзд мали становити 527 руб. [186, арк. 1473].

Ухвалені Міністерством народної освіти Правила про з'їзди 1870 р. широко обговорювались освітньою громадськістю. Так, на одному зі з'їздів директорів народних училищ Віленського навчального округу було запропоновано проводити з'їзд раз на рік у кожній дирекції навчального округу, а за наявності коштів – навіть по два. Але нестача коштів спостерігалася майже всюди на території Російської імперії, тому Міністерство народної освіти 3 червня 1872 р. повідомило попечителеві Віленського навчального округу про проведення вчительських з'їздів тільки раз на рік [186, арк. 1473].

Як ми дослідили, наприкінці XIX ст. влада частіше й охочіше давала дозвіл на проведення спеціальних, професійних курсів для вчителів. Так, Міністерством народної освіти у жовтні 1896 р. було затверджено Правила для літніх курсів церковного співу і ручної праці для вчителів початкових училищ, розроблені громадськими організаціями. Відповідно до цих правил у

приміщенні Першої Київської гімназії почали діяти курси ручної праці (1888), на проведення яких Міністерство народної освіти виділило 600 крб. Навчали тут столярних, палітурних робіт, плетіння кошиків, а також крою та шиття. У недільні, вільні від занять дні учителі вивчали садівництво, городництво, бджільництво та інші ремесла [275, арк. 8].

За сприяння Міністерства народної освіти досвід окремих навчальних округів поступово поширювався на території Російської імперії. Так, попечитель Варшавського навчального округу (1871) видав розпорядження щодо проведення з'їздів народних учителів в цьому окрузі. Наголошувалось, що з'їзди повинні мати переважно наставницький характер для учителів, хоча інколи можна проводити й наради з обговоренням певних питань, залежно від наявного складу вчителів. Заняття мали відбуватись за таким планом: пояснення методів навчання, проведення зразкових уроків керівниками курсів, учителями та їх обговорення. В інструкції зазначалось, що «у зв'язку з важливістю знання вчителями російської мови», головну увагу на з'їздах слід обговоренню питань викладання російської мови. З математики рекомендувалось розв'язувати з учителями найпростіші задачі та ознайомлювати їх з найбільш відомими навчальними засобами, що застосовуються у навчанні арифметики [186, арк. 1481]. Міністерство народної освіти, ознайомившись з досвідом роботи Варшавського навчального округу, рекомендувало проводити з'їзди для вчителів в усіх навчальних округах Російської імперії за таким самим зразком. Важливо, що увага на курсах вчителів зосереджувалась на методах навчання, на використанні навчальних засобів. При цьому здійснювався обмін досвідом між учителями.

Оскільки тривалий час велися дебати щодо назви: курси чи з'їзди вчителів, то Департамент Народної освіти (вищий дорадчий орган Міністерства народної освіти, у віданні його перебували: особовий склад навчальних закладів, інспекторські, обчислювальні, господарські та судові питання) у своєму розпорядженні від 25 листопада 1872 р. №12.311 пояснив, що педагогічні курси для вчителів мають «однакову мету з педагогічними з'їздами,

а саме: ознайомити наставників училищ з найновішими прийомами початкового навчання» [216, арк. 299].

У 1872 р. циркуляром № 218 від 16 грудня Правила про з'їзди 1870 р. було поширено і на вчительські курси [105; 150, с. 560]. У цьому документі практично подавалось трактування поняття «короткострокові педагогічні курси» як складової системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл. Проте не визначалась відмінність між з'їздами і курсами ні в законодавчому плані, ні щодо форм чи змісту роботи. У циркулярі ці поняття вживались як синоніми.

Тільки в 1874 р Міністерство народної освіти дало роз'яснення, що «педагогічні курси» і «з'їзди» вчителів є тотожними поняттями, їх можна використовувати одночасно, завдання й умови відкриття заходів однакові, а тому для уникнення усіляких непорозумінь означені курси і з'їзди надалі повинні іменуватися так: «короткотермінові педагогічні курси для вчителів початкових училищ» [187, с. 74]. Однак і надалі впродовж 70–80-х років XIX ст. ці два поняття вживалися паралельно, часто стосовно одного й того самого зібрання.

Щоб урегулювати питання про відмінності між з'їздами і курсами, було розроблено Положення Комітету Міністрів «Про відкриття в повітових містах педагогічних курсів для народних учителів» (1872). Оскільки «короткотермінові педкурси для вчителів народних училищ мали однакову мету з педагогічними курсами, а саме: ознайомити наставників училищ з новітніми прийомами початкового навчання» [216, арк. 296], то було вирішено, що встановленими в 1870 р. Правилами про з'їзди можна успішно керуватись і в роботі короткострокових педагогічних курсів. Крім того, Положенням дозволялось брати участь у роботі курсів різним чиновникам, за винятком інспекторів. Таким чином можна було проводити більшу кількість курсів одночасно [186, арк. 1473].

Усі ці заходи, на жаль, не розв'язали питання щодо нестачі педагогічних кадрів, тому 16 березня 1874 р. було оприлюднено спеціальний Циркуляр

Міністерства народної освіти, відповідно до якого «для ознайомлення учителів народних шкіл з кращими методами навчання, для поновлення знань учителів з предметів, які вони викладають у школах, влаштовуються щорічно учительські з'їзди, або, що те ж саме, короткотермінові педагогічні курси» [186, арк. 1473]. Як бачимо, курси і з'їзди того часу вважались формами підвищення кваліфікації вчителів, які можна було організовувати паралельно, керуючись одними й тими самими правилами для їх відкриття та діяльності.

Міністерство народної освіти на основі звітів про курси й з'їзди визначило загальні особливості їх проведення, характерні для всієї території Російської імперії. У їх роботі брали участь тільки по одному керівникові чи викладачеві. Курси тривали в основному до двох тижнів. Їх організовували або при народних училищах, або при закладах, які не займалися підготовкою вчителів для народних шкіл. Міністр народної освіти в циркулярному розпорядженні для попечителів навчальних округів висловив думку, що курси для вчителів «принесли б більшу користь, якби влаштовувались при вчительських семінаріях» [128, с. 163]. Для ефективнішого навчання вчителів було запропоновано збільшити кількість викладачів на курсах, залучивши їх із семінарій, збільшити тривалість курсів і розширити програму введенням питань педагогіки та методики викладання певних предметів [139, арк. 112; 225].

У спеціальному збірнику постанов Міністерства народної освіти йшлося про необхідність створення також спеціальних курсів для вчителів при учительських інститутах. Хочемо зазначити, що ці заклади наприкінці XIX ст. відігравали неабияку роль у системі підготовки та перепідготовки вчительських кадрів. Випускники трирічних учительських інститутів працювали, як правило, вчителями міських і повітових початкових шкіл, а випускники учительських семінарій – учителями сільських шкіл [76]. Міністерством народної освіти передбачалось фінансування учителів, які навчались на курсах. Для курсистів навіть встановлювались цільові стипендії та створювались сприятливі умови для відвідування курсів [163, с. 302–303, 510].

Щоб діяльність таких курсів мала правове забезпечення, Міністерство народної освіти 21 серпня 1874 р. розробило спеціальні Правила про додаткові при учительських інститутах курси для вчителів повітових училищ (надалі Правила про додаткові курси 1874 р.). Як зазначалося в документі, допомагати вчителям народних шкіл у підвищенні рівня кваліфікації мали викладачі учительських інститутів з великим досвідом викладання. Учителям-курсистам дозволялось відвідувати заняття, що проводились викладачами інститутів, а також самостійно проводити уроки, які потім обговорювались. Після закінчення курсів учителі, успішно склавши іспит перед спеціальною комісією, отримували свідоцтво встановленого зразка, сплативши в казну 4 руб. 50 коп. [139, с. 111–115].

Оскільки в той час для підвищення кваліфікаційного рівня вчителів народних шкіл проводились курси, з'їзди, а також зібрання з елементами курсів і з'їздів, то питання про їх спільні й відмінні особливості, як уже зазначалось, тривалий час було спірним. Для вирішення цього питання, 5 серпня 1875 р. Міністр народної освіти затвердив Правила про тимчасові педагогічні курси для учителів і учительок початкових народних училищ (надалі Правила про курси 1875 р.) [138, арк. 166; 216, арк. 295].

Цим документом чітко регламентувались усі питання, що стосувались функціонування вчительських курсів: час проведення (літні канікули), категорії слухачів та основні особливості організації. Документом послуговувались до 1917 р. У першому його пункті зазначалось, що метою курсів є ознайомлення «малопідготовлених учителів і учительок з кращими способами навчання, а також оновлення і поповнення їхніх знань з предметів викладання і взагалі удосконалення їх у справі ведення початкового навчання» [138, арк. 166].

Відповідно до Правил про курси 1875 р., вчительські курси організовувались з дозволу попечителя навчального округу. Місцем проведення курсів треба було обирати учительські семінарії або інші навчальні заклади, які «більш-менш мають необхідні для курсів навчальні засоби» [138, арк. 167].

Організаційні питання покладались на училищні ради, адже ініціатива про відкриття в певній місцевості педагогічних курсів мала насамперед виходити від них, щоправда, «за умови наявності в них необхідних коштів». Право подавати заявки училищним радам про своє бажання організувати педагогічні курси надавалось також відповідному земству та іншим громадським організаціям і навіть окремим особам, якщо вони брали на себе відповідні витрати. Процедура відкриття курсів була дуже забюрократизованою: заявку на їх організацію треба було подати хоча б за три місяці до відкриття. Повітова училищна рада була зобов'язана доручити інспекторові народних училищ викласти свої міркування щодо курсів і дати рух справі. Обов'язково потрібно було зазначити (крім дати, місця та інших умов, що вимагалися правилами для відкриття курсів) питання для розгляду, тобто ті питання, якими цікавились саме вчителі, для яких відкривалися курси [138, арк. 167].

Державою надавалось право земству відкривати учительські курси. Для цього треба було надати прохання начальникові губернії для узгодження з попечителем округу. Кілька повітових земств могли організовувати спільні курси, але тільки влітку, у канікулярний час, тривалістю чотири-шість тижнів. Така бюрократична тяганина призводила до того, що земства змушені були надавати заявки ще влітку на організацію курсів наступного року.

Відповідно до Правил про курси 1875 р., виданих Міністерством народної освіти, для успішної роботи курсистів при курсах мала діяти «зразкова» тимчасова школа, до якої зараховували невелику кількість місцевих дітей. Їх поділяли на три групи, як і в більшості народних шкіл, для проведення практичних занять з учителями. Документом регламентувався також склад керівників учительських курсів. Якщо педагогічні курси відкривались при учительській семінарії, то керівники курсів, за їх згодою, призначались директором семінарії з її викладачів, а нагляд за курсами покладался на директора. Якщо курси для вчителів народних шкіл організовувались при якомусь іншому навчальному закладі, то керівників для них запрошував

директор народних училищ, а затверджувались вони попечителем навчального округу; головний нагляд покладался на директора чи інспектора народних училищ «чи на якусь іншу особу, обрану попечителем» [138, арк. 167].

Кількість слухачів курсів мав визначати інспектор народних училищ або представники земств, але з таким розрахунком, щоб на кожних 40 слухачів припадало не менш як два керівники [138, арк. 168]. Цей пункт документа тривалий час був стримуючим чинником для функціонування курсів, адже не було достатньої кількості кваліфікованих спеціалістів. Через розпорошеність шкіл, погані дороги та фінансову скруту в учителів нагромаджувалось багато запитань, на які вони хотіли б дістати кваліфіковані відповіді. Тому перед початком занять керівники пропонували учителям, які приїхали на курси, дати письмові відповіді на запитання: про стан школи, де вони викладають, про методи, які застосовуються ними, а також подати інформацію про свою освіту, стаж роботи та заробітну плату. Ці дані враховувались під час складання програми і розкладу занять інспекторами народних училищ та керівниками курсів. Програму передавали на розгляд директорів народних училищ і, в разі схвалення останнім, на затвердження попечителеві навчального округу (п. 4, 5) (Додаток Б).

Такий багатоступеневий контроль за змістом програми мав забезпечити її належний науковий і практичний рівень навіть за умови недостатньо високої фахової кваліфікації керівника курсів. Остаточна програма та розклад занять склалися вже на основі анкет і письмових робіт, що виконувались слухачами безпосередньо в приміщенні курсів (Додаток В).

Державою визначалися і форми роботи тогочасних курсів: практичні заняття в тимчасовій зразковій школі у ранкові години і теоретичні вечірні заняття [138, арк. 169].

Учителі складали письмові конспекти уроків, що їх вони мали проводити у зразковій школі, для попереднього обговорення керівниками з участю товаришів, які відвідували курси. Такому ж обговоренню підлягав потім і сам процес проведення уроку. Обговорювались конспекти та проведення уроків на

вечірніх заняттях. При цьому на курсах заборонялось читання лекцій загальноосвітнього характеру. Єдиною формою занять визнавалися бесіди керівників з курсистами за складеним планом, виходити за рамки якого заборонялось. Ці бесіди обов'язково мали охоплювати: знання з методики проведення уроків, організаційні питання з шкільного розпорядку, рекомендації з використання нових підручників, відомості про нові тенденції в розвитку освіти [138, арк. 170].

У примітці до Правил про курси 1875 р., виданих Міністерством народної освіти, зазначалось, що обсяг теоретичних занять на курсах може змінюватись залежно від контингенту вчителів. Заняття тривали не менш як шість годин щоденно, за винятком святкових днів (п. 21). Така організація роботи забезпечувала оптимальне співвідношення теоретичних і практичних занять в умовах безпосереднього спілкування керівника зі слухачами.

Загальний напрям занять на педагогічних курсах також визначався документом (п. 28): «...бажано, щоб керівники встигли вселити своїм слухачам свідоме переконання у важливому значенні правильно організованої початкової народної школи як установи, за допомогою якої повідомляються дітям народу не тільки первісні корисні знання, але й здійснюється релігійно-моральне виховання». Отже, Правилами про курси 1875 р. регламентувалися всі питання курсової діяльності, що мало допомогти керівникам курсів ефективно розподіляти час занять, скласти програму відповідно до побажань і потреб курсистів.

Вимоги до курсистів обмежувалися обов'язковою присутністю на заняттях (п. 15), і, як уже зазначалось, написанням конспектів уроків, що мали проводитись ними, та звітів про відвідані заняття (п. 25). Конспекти уроків перевірялись та обговорювались на вечірніх заняттях, звіти подавались на розгляд керівникам, які висловлювали свої зауваження, пояснюючи в разі потреби суть виявлених недоліків [138, арк. 171].

Державою ставилося також завдання перетворити літні вчительські курси на постійно діючу систему підготовки вчителів, що значно зекономило б

бюджетні кошти. Планувалося два роки підряд для одних і тих самих курсистів організовувати курси влітку, причому першого року озброювати знаннями методики викладання предметів початкової школи, а наступного року – розширити програму, додавши до неї стислий курс педагогіки [138, арк. 172]. Щоправда, на той час учителі потребували елементарних знань з певних предметів та методики викладання предметів початкової школи. Тому через низку об’єктивних причин двоциклові курси для народних учителів почали діяти тільки на початку XX ст.

Витрати на функціонування вчительських курсів (наприклад, на проїзд і проживання вчителів, на навчальні засоби, на винагороду за роботу керівників і головного наглядача тощо) мали брати на себе земства, товариства або приватні особи, за ініціативою яких діяли курси. Винагорода керівникам і головному наглядачеві за ними визначалася за взаємною згодою з організаторами курсів. Дбаючи про організацію роботи вчительських курсів, влада не обминула питання контролю за їх благонадійністю. Відповідно до Правил про курси 1875 р., забезпечувався суворий контроль з боку державних органів. Так, головному наглядачеві (представнику державної адміністрації), на якого покладалася вся відповідальність за порядок на курсах, надавалося право у разі виявлення будь-яких порушень усувати від занять не тільки слухачів, але й керівників курсів (п. 14).

Отже, згаданими Правилами державою упорядковувалась і значною мірою уніфіковувалась робота вчительських курсів. Їх організатори й керівники дістали чіткі орієнтири щодо строків, змісту, форм і методів навчання, забезпечили у 70–80-х роках XIX ст. належний рівень освітнього процесу. Правила про курси 1875 р. були прийнятними для всіх і не викликали нарікань ні з боку організаторів курсів (земств, громадських організацій), ні з боку педагогів, які проводили на курсах заняття [138, арк. 172].

Зазначимо, що у 70–80-х роках XIX ст. існувала нагальна потреба не тільки в курсах для вчителів народних шкіл, а й у вчительських з’їздах. У вчителів нагромаджувалось багато запитань, які потребували обговорення з

колегами. До закладів Міністерства народної освіти надходили прохання від земств, громадських організацій про відкриття з'їздів для вчителів народних шкіл. У відповідь на це влітку 1881 р. Департамент у справах початкових училищ Міністерства народної освіти (його вищий дорадчий орган, створений у 1803 р., з 1863 р. у віданні Департаменту перебували питання, що стосувались особового складу навчальних закладів, інспекторські, судові питання) [28, с. 9] надав дозвіл попечителям навчальних округів проводити учительські з'їзди, «або такі зібрання учителів, де вони могли б обмінюватись між собою думками і обговорювати ті чи інші питання початкового навчання у школах». При цьому на з'їзди рекомендувалось запрошувати тільки досвідчених учителів для розгляду питань, «які не виходять за межі діяльності учителів», та розв'язувати їх за кошти організаторів [216, арк. 42].

Проте влада була стурбована підвищенням політичної активності вчителів, а на курсах розглядались лише вузькі методичні й загальноосвітні питання, тому Міністерство народної освіти в 1879 р. рекомендувало проводити з'їзди в усіх губерніях Російської імперії, називаючи їх «тимчасовими педагогічними курсами для учителів початкових училищ». Кошти для їх проведення дозволялось брати з державної казни і організовувати їх як при учительських семінаріях, так і при інших навчальних закладах [186, арк. 1483]. Але в 1885 р., у період складної суспільно-політичної ситуації в Російській імперії, побоюючись антиурядових виступів учителів на з'їздах, Міністерство народної освіти заборонило проводити з'їзди для вчителів народних шкіл попри всі прохання учителів та громадськості [186, арк. 1478].

У 80-х роках XIX ст., у добу проведення контрреформ, які, зокрема, мали на меті обмежити права і самостійність земств, громадських організацій, забезпечуючи централізацію влади в руках уряду, учительські курси діяли рідше, хоча офіційно вони, на відміну від з'їздів, ніколи не заборонялись. Як свідчать джерела, нове піднесення громадської активності та революційного руху розпочалося в 90-х роках XIX ст. Під тиском обставин поступово змінилася державна політика стосовно освіти, держава перейшла від утисків і

обмежень до поступового відновлення системи підвищення кваліфікації вчителів. Учительські кадри народної школи зазнали на той час істотних змін порівняно із 70-ми роками XIX ст. Завдяки розвитку системи педагогічних і загальноосвітніх закладів значно підвищився освітній ценз народних учителів. Вони нагромадили власний досвід роботи, що зумовило потребу в розширенні програми курсів підвищення кваліфікації. Але Міністерство народної освіти за підтримки Міністерства внутрішніх справ чинило цьому відчайдушний опір, посиляючись на Правила про курси 1875 р. як на закон [116, с. 643–646].

На основі аналізу джерел ми з'ясували, що наприкінці XIX ст. спірним залишалося питання про розмір оплати роботи наглядачів за вчительськими курсами. Міністерство народної освіти (1898) враховувало, що оплата роботи повинна залежати від тривалості курсів, місцевих умов, які треба розглядати окремо в кожному випадку. При цьому наглядачі не повинні були «висувати завищені вимоги, які можуть ставити під загрозу саме відкриття курсів» [218; 186, арк. 1479; 225].

Щоб визначити ефективність проведення курсів, Міністерство народної освіти видало циркуляр № 21582 «Про надання в МНО детальних звітів про короткотермінові курси, що організовуються для вчителів народних училищ» (1899). Згідно з цим документом потрібно було подавати звіти про всі вчительські курси, що діяли в літній канікулярний час з того чи іншого предмета, навіть професійного характеру, наприклад курси садівництва, городництва, ручної праці тощо [186, арк. 1479].

Нововведення, які продемонстрували свою спроможність у певному навчальному окрузі губернії, відразу ж поширювалися по всій території Російської імперії. Так, у Циркулярі Міністерства народної освіти (1891), адресованому дирекції народних училищ, наголошувалось на важливості відкриття курсів садівництва і городництва для вчителів початкових училищ та влаштування при школах садів і городів. Тому відразу ж було розроблено і затверджено Правила для організації у підпорядкованих Міністерству землеробства та державного майна закладах літніх безплатних

сільськогосподарських курсів для народних учителів, а також для випускників учительських семінарій (надалі Правила про сільськогосподарські курси 1888 р). У них зазначалось, що курси потрібно організовувати при сільськогосподарських і садових господарствах для «поширення в народі, шляхом народної школи, знань з окремих галузей сільського господарства». Керівники цих курсів відповідно до місцевих умов визначали порядок занять, строки їх тощо. При зарахуванні на курси перевага надавалась тим учителям, «хто має біля школи ділянку землі і кращі знання» [186, арк. 1488].

Курси мали тривати місяць-півтора, бути безплатними і в основному практичними, оскільки практичні заняття планувалось проводити по 6 годин щодня. Передбачалось викладання таких предметів, як овочівництво, городництво, бджільництво, шовківництво, та інших, що давали уявлення про різні галузі сільського господарства, а також проведення екскурсій.

Після закінчення сільськогосподарських курсів і складання іспиту учителям мали вручити свідоцтво, деякі книжки, що рекомендувались для використання в школах (Додаток Д), а найбільш старанним курсистам як винагороду – ще й садові інструменти, насіння та рослини. Звіт про роботу курсів потрібно було надсилати для перевірки за Циркуляром від 24 лютого 1895 р. у Міністерство народної освіти [186, арк. 1489].

У розпорядженні попечителя Харківського навчального округу «Про педагогічні бесіди, наради та т. і.» давались рекомендації щодо обміну досвідом між учителями середніх навчальних закладів і початкових шкіл з метою підвищення їх кваліфікації [186, арк. 1487].

Наприкінці XIX ст. Міністерство народної освіти здійснювало національно обмежувальну політику, спрямовану на русифікацію. Російська мова була основним предметом, як свідчать джерела, і на курсах для вчителів шкіл національних меншин. Програма цих курсів максимально спрощувалась, на них заборонялось викладати будь-які предмети, крім тих, які вивчались у народних школах [186, арк. 1483]. Імперська русифікаторська політика царського уряду значною мірою впливала на розвиток освіти на українських

землях. Урядові акти й постанови – наприклад, Валуєвський циркуляр (18 липня 1863 р.) про те, що української мови «не було, нема і не буде», Емський указ (18 травня 1876 р.), таємний царський указ про заборону друкувати або ввозити на територію Росії будь-які українські книжки (1878 р.) – перешкоджали українцям розвивати свою мову і літературу. У всіх народних школах, які фактично були початковими, навчання здійснювалося виключно російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли на теренах імперії, а українська мова вважалася діалектом російської. Серед педагогічної спільноти дискутувалося питання про вплив навчання нерідною мовою на розвиток дитини. [159, с. 381; 188, с. 12–15].

З 1899 р. питання, що стосувались проведення учительських з'їздів, регламентувались Тимчасовими правилами про з'їзди вчителів у початкових народних училищах (1899) (надалі Правила про з'їзди 1899 р.), виданими Міністерством народної освіти. З'їзд мав скликатися тільки у канікулярний час (п. 4, 6, 7) з дозволу попечителя, який затверджував його програму, складену місцевим інспектором народних училищ, список учителів-учасників з'їзду, за умови надання санкції місцевим губернатором (п. 1, 2, 4). Передбачалось, що вчительські зібрання будуть нечисленними (допускались вчителі лише одного повіту) і нетривалими (до семи днів). Крім рекомендацій, Правила про з'їзди 1899 р. містили ряд заборон. Так, до програми з'їзду заборонялось вводити питання, що виходили за межі діяльності вчителів. Директор народних училищ або інспектор мали право примусити залишити приміщення з'їзду порушників порядку та регламенту. Оскільки керувати з'їздом мав інспектор народних училищ, то проводити одночасно кілька з'їздів в одній губернії було заборонено (п. 10) [226, арк. 2; 218].

Як бачимо, Правилами про з'їзди 1899 р. державою відновлювалось проведення учительських з'їздів, що мало важливе значення для підвищення кваліфікації вчительства, а отже, і для загального розвитку освіти в Україні. І хоча документ мав жорсткий обмежувальний характер, проте він уможлиблював обговорення актуальних проблем шкільної освіти, методики

викладання, становища вчителів. Крім того, у цей період набуло поширення нове громадсько-педагогічне явище – всеросійські освітянські з'їзди, які також впливали на розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів.

Таким чином, держава через інституції підвищення кваліфікації учителів намагалась проводити в життя свою освітню політику, розглядаючи в загальному освітній простір Російської імперії як важливу ідеологічну сферу діяльності, здійснювала національно обмежувальну політику, спрямовану на русифікацію, не дозволялось навчання рідною мовою. Розпорядженнями, циркулярами, відповідними правилами Міністерство народної освіти регламентувало всі питання діяльності вчительських з'їздів і курсів. Наприклад, Правилами про з'їзди 1870 р. встановлювався нагляд за засіданнями вчителів, що трактувався як поліцейський, Правилами про курси 1875 р. визначались особливості їх функціонування, форми роботи, вимоги до курсистів, їхні обов'язки. Міністерство народної освіти, як реалізатор державної політики, здебільшого виконувало функції контролюючого органу, а питання організації, фінансування та проведення підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл перекладалися на земства та громадські організації, які не бачили альтернативи вчительським курсам і з'їздам у питанні підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл наприкінці XIX ст.

2.2. Громадсько-просвітницьке подвижництво в справі підвищення кваліфікації учителів народних шкіл

Громадсько-педагогічне подвижництво, або громадсько-педагогічний рух – це діяльність земств, товариств, конкретних осіб, спрямована на розв’язування важливих проблем у галузі освіти українського народу. Громадсько-освітня діяльність різних верств населення сприяла створенню певної системи громадських об’єднань в Україні [11, с. 5]. Оскільки в імперську добу стан народної освіти, зокрема в Україні, не відповідав потребам суспільства, освітянська громадськість узяла на себе ініціативу в проведенні основних соціально-педагогічних перетворень. Одним із пріоритетних завдань громадські організації вважали підвищення освітнього рівня вчителів.

Ініціатива щодо організації педагогічних курсів і з’їздів для вчителів народних шкіл на теренах України наприкінці XIX – на початку XX ст., як правило, виходила від *земств* і реалізовувалась з участю губернської училищної ради, що являла собою механізм взаємодії урядових (Міністерство народної освіти, Міністерство внутрішніх справ, Святійший Синод) і земських структур. Правові засади створення й функціонування земств визначалися законодавчими актами та нормативними документами Російської імперії. Це насамперед законодавчі акти вищих органів влади Російської імперії, Положення про губернські та повітові земські установи від 1864 та 1890 рр., циркуляри й розпорядження до них. Земську діяльність регламентували також Матеріали по земському громадському устрою 1885 р., Збірник урядових розпоряджень у справах земських закладів (1864–1890 гг.), Систематичний звід указів Правлячого Сенату, за земськими справами 1866–1900 рр. тощо. Крім того, у своїй діяльності земства у галузі народної освіти керувалися також Положенням про початкові народні училища від 14 липня 1864 р. та іншими документами [162, с. 103].

Стан, у якому перебували народні школи, змусив земських діячів включити в завдання земств не тільки турботу про підготовку вчительського персоналу для народних шкіл, а й про підвищення загального і професійного

рівня освіченості осіб, які вже працювали в училищах. Новоутворені земства взяли на себе турботу про сільських вчителів і вже в 1868–1872 рр. провели значну роботу для підвищення їх кваліфікації на літніх педагогічних курсах. У губерніях цей почин проявлявся по-різному. Організовувались педагогічні курси з метою ознайомлення вчителів із сучасними методами навчання та їх теоретичними основами. Ці курси діяли до десяти днів. Перші вчительські курси організував у 1867 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії М. Корф. Вони проводились щорічно з 1867 по 1879 рр. У Харківській губернії питання про необхідність організації педагогічних курсів поставило в 1875 р. Старобільське земство. У 1878 р. перші вчительські курси були організовані при Мереф'янському двокласному училищі. Слід підкреслити, що саме на педагогічних курсах виявився справжній освітній рівень учителів і ступінь методичного забезпечення навчального процесу початкових шкіл. Перший і досить складний етап діяльності педагогічних курсів охоплює період з 1868 по 1872 рр. Це був час, коли на курси зараховувались ледве грамотні вчителі. В інших місцевостях проводились шеститижневі з'їзди вчителів, організатори яких намагалися більш ґрунтовно підвищити загальний розвиток учителів [49, с. 91].

Освітня діяльність земств полягала зазвичай у створенні народних шкіл, вчительських семінарій, в організації для вчителів народних шкіл курсів підвищення кваліфікації, у проведенні народних читань, створенні народних бібліотек тощо. Оскільки основним чинником організації курсів і з'їздів для учителів на території Російської імперії з 60-х років XIX ст. було підвищення кваліфікаційного рівня вчителів, то в Київському навчальному окрузі вчительські курси активно проводились в губерніях, де велику роль відігравали земства, – Полтавській, Чернігівській, Подільській. Вчительські курси-з'їзди з дозволу Міністерства народної освіти почали відкривати там, де земства виділяли необхідні для цього кошти. Обирались повітові міста або великі села, де були навчальні заклади, які мали необхідні умови для навчання та проживання 20–30 курсистів. При цьому враховувалась наявність навчальних і

наочних засобів, можливість влаштування невеликої «зразкової» школи для проведення практичних занять курсистів [223, арк. 38; 224].

Слід зазначити, що земства неоднаково ставились до організації курсів. Так, Чернігівська губерньська земська управа при обговоренні проблем народної освіти у 1894 р. досить негативно висловилаь щодо проведення курсів для вчителів з питань методики навчання. У резолюції наголошувалось, що методи діяльності початкової сільської школи нескладні й загальновідомі. Харківське губерньське земство в 1898 р. відмовилось асигнувати кошти на організацію педагогічних курсів для вчителів Сумського повіту. Відновлюється діяльність учительських педагогічних курсів тільки з середини 90-х рр. У вказаний період педагогічні курси набули значного поширення, зміцнилась їх внутрішня організація. Ставиться питання про організацію не тільки спеціально-педагогічних, але й загальноосвітніх учительських курсів. У такій формі діяльності відчувалась найбільша потреба [49, с. 92].

Аналізуючи діяльність земств, спрямовану на підвищення кваліфікації народних учителів, не можна не згадати про значний внесок конкретних земських діячів у цю справу. Видатний земський діяч М. Корф, працюючи в земстві Катеринославської губернії, розробив новаторський на той час тип початкової школи з одним учителем, яка поділялась на три відділення. Педагог наголошував, що незадовільний стан народної освіти пов'язаний з бюрократизмом, формальним ставленням влади до навчання дітей найбідніших верств населення, перевантаженістю програм зайвим матеріалом, з недодержанням принципу наступності у навчанні. Він вважав, що головною перешкодою у навчанні дітей була бідність батьків, які не могли обходитися без них у веденні домашнього господарства [74].

У своїх працях «Земське питання» (1876) [70], «Наша шкільна справа» (1873) [72] М. Корф, аналізуючи освітні проблеми, звертав увагу на відірваність народної школи та її учителів від реалій життя, розробив методики (керівництва), за якими тривалий час працювали вчителі в школах і на курсах підвищення кваліфікації [21, с. 78–88].

М. Корф виступав за створення навчальних закладів і вимагав від уряду й земств особливої уваги до підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів [46, с. 207]. За сприяння М. Корфа у роботі з'їзду вчителів, організованого в 1876 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, взяли участь понад 250 учителів з різних губерній. Упродовж 1876–1916 рр. у Катеринославській губернії було проведено сім учительських з'їздів [2, с. 52–57].

Проблемами та запитам вчителів народних шкіл переймався також Б. Грінченко, працюючи в Чернігівському земстві. Навіть самі назви його звітів і доповідей, що їх він надсилав земським органам самоврядування у період роботи в Чернігівському земстві – «Звіт про народну освіту Чернігівської губернської земської управи за 1896 р.» (1897) [33], «Чернігівському губернському земському зібранню чергової сесії 1896 р. Доповідь управи про курси ручної праці для народних учителів м. Чернігова» (1897) [34], «Чернігівському губернському земському зібранню XXXIII чергової сесії, комісії з народної освіти. Доповідь склав Б. Грінченко» (1898) [36], «Чернігівському губернському земському зібранню. Губернської земської управи. Доповідь про надання права відкривати двокласні сільські училища» (1898) [35] тощо – є свідченням турботи вченого про становище учителів та стан народної освіти в Україні. Зроблені Б. Грінченком аналізи звітів проведених в Україні педагогічних курсів і з'їздів сприяли ознайомленню земських діячів з проблемами тогочасних учителів, давали їм можливість відчувати ту атмосферу труднощів, з якими вчителям доводилося стикатись.

Значну увагу земський діяч та педагог приділяв проблемі забезпечення населення книжками. У своїх статтях, що друкувались на сторінках «Земського збірника Чернігівської губернії» він намагався розкрити важливу роль читання в житті кожної людини. Стаття «До питання про журнал для дитячого читання в земській народній школі» (1895) [31] висвітлює одну з проблем, якими переймався громадський діяч. У статті «Народні вчителі як сільські господарі» (1894) [32] Б. Грінченко критикував погляди деяких громадських діячів, які

вважали, що учитель має бути зразковим господарем і поширювати серед селян сільськогосподарські знання. Учений наголошував, що головним обов'язком народного вчителя є навчання дітей. Про необхідність забезпечення місцевого населення літературою і насамперед учителів йдеться в статті «Земські книжкові склади» (1894) [38], написаній на основі аналізу мережі книжкових складів у Чернігівській губернії.

Як бачимо, у 60-х – першій пол. 90-х років XIX ст. діяльність земств, зокрема активних земських діячів, щодо підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл полягала в створенні сприятливих умов для роботи вчителів, забезпеченні шкіл навчально-методичною літературою та в проведенні курсів і з'їздів учителів з метою підвищення їх фахового рівня. В організації учительських курсів і з'їздів земства керувались прийнятими Міністерством народної освіти Правилами про курси 1875 р.

Оскільки в 70-х роках XIX ст. більшість учителів була з низьким рівнем підготовки, земствами проводились не з'їзди вчителів, які передбачали обговорення досвідченими вчителями питань шкільної практики, а курси-з'їзди, на яких відбувалось в основному навчання учителів методики проведення уроків. Як свідчать джерела, земствами перед відкриттям курсів-з'їздів проводилася велика організаційна робота. Насамперед організатори курсів (як правило, це були працівники земств) дбали про їх фінансове забезпечення (винагорода керівникам курсів, закупівля необхідної методичної літератури, проїзд, харчування та проживання курсистів). Нелегким завданням був підбір підготовлених керівників курсів [223, арк. 38]. На забезпечення функціонування вчительських курсів кошти виділялись як з державного бюджету, так і повітовими земствами. Інколи курси проводились за кошти приватних осіб, але це було нечасто [138, арк. 166–172].

Представники земств, як організатори курсів, з'ясовували проблеми учителів. Як правило, вчителів хвилювали такі питання, як заробітна платня для різних категорій учителів, введення доплат за стаж роботи, стан шкільних будівель, підвищення рівня освіти тощо [90, с. 38; 91; 216, арк. 33]. Так, під час

одного з опитувань курсистів виявилось, що із 40 учителів сім (17,5%) закінчили семінарію, мали педагогічну підготовку, решта (82,5%) здобули освіту в духовній семінарії, жіночих гімназіях, єпархіальних училищах, тобто загалом рівень їх освітньої підготовки був дуже низьким [223, арк. 23]. Так, у Стародубі земствами було вирішено в школах, де є більш як 75 учнів вводити посаду помічника учителя (1887). Стародубська земська управа доручила курсистам скласти список книжок для поповнення учительської бібліотеки при земській управі і з'ясувати стан забезпечення шкіл навчальними засобами і підручниками. Було складено перелік книжок і навчальних засобів, необхідних для кожної школи [283, арк. 135] (Додаток Д).

Працівники земств вивчали також запити курсистів і ступінь їх фахової підготовки. Тому вчителі, які бажали навчатись на курсах, мали заповнити анкети та описати свою школу. Як з'ясовувалось за результатами анкетування, дехто з учителів не вмів поділити на частини навчальну статтю, пояснити зв'язок між її частинами, розкрити головну думку статті. У багатьох з них мова характеризувалась бідністю і неправильним слововживанням [124, с. 9]. Великою проблемою для успішного навчання в народних школах було те, що практично половина вчителів мала стаж до п'яти років, і тільки 2% учителів і 0,5 % учительок працювали в школі понад 35 років [87, с. 51]. Наявність у школі одного вчителя часто призводила до того, що заняття не проводилися тривалий час. Наприклад, в одній із шкіл Борзненського повіту (1896) через хворобу вчителя протягом двох місяців не було занять у школі і більшість учнів зовсім не навчились читати [87, с. 51].

Досить часто навіть посеред навчального року з'являлися вакантні вчительські посади, і тоді на них могли призначити зовсім випадкових людей, наприклад, з низьким рівнем грамотності. Траплялося, що земства з міркувань економії не призначали вчителів посеред навчального року [217, арк. 65].

Викладати на курсах земства запрошували висококваліфікованих столичних педагогів, викладачів університету. Програма курсів, як правило, складалась з предметів, які вивчались у народних школах [223, арк. 43].

Аналізуючи на прикладі Київського навчального округу статистику організації земствами перших учительських курсів, можна помітити поступове збільшення їх кількості, кількості слухачів та тривалості курсів. Так, у травні 1870 р. в Київському навчальному окрузі діяли курси для 15 учителів повіту в Клебанському училищі, на їх проведення земство виділило 100 руб., досить велику суму для того часу. У тому самому році функціонували курси сільських учителів у м. Конотопі та в с. Ярмолинцях Проскурівського повіту, а з 18 червня по 15 серпня – курси для вчителів початкових училищ у м. Смілому Роменського повіту. У 1871 р. з дозволу Міністерства народної освіти, організовувались педагогічні курси спочатку в двох районах Подільської губернії, а потім і в інших районах Київської, Подільської та Волинської губерній під керівництвом інспекторів народних училищ, причому земства виділяли на кожний з'їзд уже по 200 руб. У Клебані Брацлавського повіту з'їзди вчителів народних шкіл тривали протягом місяця, проводились курси також у Вінниці. На 1872 р. було заплановано їх функціонування в Полтаві, Лубнах, Пирятині. При цьому полтавське земство на своїх зборах вирішило на вчительські курси щороку виділяти по 1750 руб. [216].

Тривалість курсів, як уже зазначалось, завдяки старанням земств поступово збільшувалась. Якщо в 1870 р. вони тривали в основному по кілька днів, то в 1871 р. їх тривалість у м. Миргороді та м. Млинові Дубенського повіту Волинської губернії становила вже місяць [216, арк. 155].

З 15 липня по 15 серпня 1873 р. проводились перші курси і для народних учителів Чернігівської губернії, організовані місцевим земством. Керував ними директор земської учительської семінарії Л. Жданович [216, арк. 331]. Того літа діяли курси для вчителів Пирятинського і Золотоноського повіту в Золотоноші, для учителів Роменського, Гадяцького і Прилуцького повітів у Ромнах, а також у Зінькові, Рашівці й Чернігові. Тривалість цих курсів ніде не регламентувалась, вона була різною (від тижня до місяця і навіть до двох), залежно від виділених земствами коштів і побажань керівників курсів. Земства проводили курси здебільшого за однаковим сценарієм, що запозичувався в

керівників сусідніх курсів, з додаванням певних елементів відповідно до місцевих умов [216; 279].

В організації діяльності курсів важливим було прагнення земств популяризувати ідею навчання дітей українською мовою. Так, за свідченням архівних документів, учитель Діаковський на заняттях курсистів (1870) заявив, що «не може придумати способу, як можна навчити учнів писати грамотно поросійськи, не спотворюючи слова, особливо при самотійному вираженні думки без учителя та підручника» [216, арк. 56].

Одним з відомих земських діячів-педагогів, які боролися за право навчати українських дітей рідною мовою, був Б. Грінченко. У своїх творах він зобразив антинародну освітню політику царського уряду [37; 35, с. 89; 40]. Патріотичні ідеї вченого сприяли тому, що в різних місцевостях Катеринославської губернії деякі вчителі почали запроваджувати навчання рідною мовою. Так, досвід Олексіївської школи, в якій вчителював Б. Грінченко, запозичили педагоги Павлоградського та Слов'яносербського повітів.

Часто земства облаштовували при управах спеціальні кабінети, де збирали навчальні посібники, зразки наочності, які можна було виготовляти своїми руками. Приїжджаючи до земства за заробітною платнею або в іншій потребі, учителі мали можливість ознайомитись з матеріалами кабінету і самотійно виготовляти деяку наочність. Відомий педагог Т. Лубенець, організовуючи навчання на курсах, також ознайомлював учителів зі зразками наочності, які були в кабінетах при земських управах і наголошував, що «навчання у школі буде ефективним тоді, коли складання колекцій, підготовка препаратів та інше здійснюється учнями з допомогою учителя або навіть самотійно» [90, с. 37].

На багатьох учительських курсах за ініціативою представників земств обговорювалось питання про проведення народних читань, з'ясовувалась їх роль у підвищенні освітнього та культурного рівня селян [158, с. 74; 103]. При цьому вчителі зазначали, що мережу народних читалень необхідно розширювати, використовуючи літературу не тільки морально-релігійного, а й

науково-популярного змісту, що сприяло б поширенню серед народу знань про явища природи, соціально-економічне життя та знайомило населення з кращими літературними творами [112, с. 6; 119].

Однією з нових форм допомоги вчителям, бажаючим підвищити свій рівень знань, стала публікація конспектів лекцій, що читались на педагогічних курсах. Це зумовлювалось тим, що не всі народні вчителі могли відвідувати літні курси, тому земські управи з метою більшої ефективності витрат на організацію педагогічних курсів видавали конспекти лекцій і розповсюджували їх. У них розкривались проблеми історії педагогіки й педагогічної психології, пропонувались новітні розробки з методики викладання основних предметів [49, с.96].

Дбаючи про підвищення фахового рівня вчителів, земства намагались забезпечити їх літературою (науковою та художньою), періодичною та педагогічною пресою. Земські відділи народної управи сліdkували за новинками навчально-педагогічної літератури, закуповували й розподіляли її між учителями. На вчительських курсах і з'їздах обов'язково проводився огляд навчально-педагогічної літератури, наочних посібників. При відділах народної освіти створювались також музеї методичної літератури, учнівські та вчительські бібліотеки. Повітові земства створювали спеціальні вчительські бібліотеки з метою забезпечення книжками сільських учителів. Поступово виникла і система волосних вчительських бібліотек, які діяли при земських початкових школах [49, с.96]. Як зазначено в одному з архівних джерел, керівники курсів висловлювали такі думки з цього питання: «Школа повинна бути в достатній мірі забезпечена підручниками і навчальними засобами. Яке має бути становище добросовісного вчителя, коли у нього 1 буквар на 10 душ і коли для практичних занять у читанні він змушений розривати його на окремі листки» [216, арк. 332].

Підвищення грамотності сільських дітей пербувало в центрі уваги земських діячів та керівників вчительських курсів і з'їздів. Обмежені складним побутом, важкою працею, селяни не дуже переймалися навчанням своїх дітей.

Як ілюстрацію цього твердження наводимо таку цитату: «Від школи селяни вимагають, щоб їх діти по закінченні курсу вміли молитись Богу, читати в церкві, писати листи і рахувати на рахівниці, причому настоюють на тому, щоб діти, прослухавши шкільний курс, не відволікались від плуга і повертались в своє середовище. Особливо недружелюбно відносяться селяни до школи в той час, коли польові роботи почались, а діти бігають у школу. Грамотні селяни ж дивляться на навчання дітей у школі як на справу велику і важливу, як засіб для покращення свого матеріального стану, а якщо неграмотні селяни не співчутливо відносяться до школи, то тільки тому, що результати навчання на перших порах не застосовуються в побуті» [209, арк. 60].

Інспектори народних училищ та представники земств проводили повітові наради й конференції вчителів, що не регламентувались ніякими особливими правилами та інструкціями. Їх порядок денний, тривалість роботи та інші питання, що стосувались зібрання, визначались самим представником інспекції [209, арк. 86]. Міністерство народної освіти рекомендувало земствам організовувати такі конференції для певних груп учителів з метою проведення ними пробних уроків з обов'язковим їх обговоренням, що сприяло б підвищенню професійної майстерності народних учителів [47; 158, с. 102].

Міністерством внутрішніх справ установлювався постійний поліцейний нагляд за вчителями, які брали участь у роботі вчительських з'їздів, вважаючи, що вони «не належать до жодного з осілих класів народонаселення і тому спроможні вчиняти протидержавні злочини» [209, арк. 75]. Як зазначав директор народних училищ Чернігівської губернії, «90% учителів у губернії – революціонери, звідки ж вони беруться, адже семінарії не випускають революціонерів? Крайніми лібералами і навіть революціонерами роблять учителів газети і журнали» [251, арк. 41].

Проти проведення з'їздів вчителів висловлювались представники влади, зокрема Департаменту народних училищ Міністерства народної освіти. Вони наголошували на тому, що в більшості випадків питання, що розглядалися на з'їзді, виходили за межі компетенції вчителів. Наприклад, «питання про

регулярне відвідування уроків не можна розв'язати, воно витікає із суто побутових умов сільського життя» [277, арк. 5–6].

Оскільки на місцях основними провідниками ідей Міністерства народної освіти мали виступати інспектори народних училищ, які безпосередньо спілкувались з учителями, знали проблеми в їхній роботі і мали, як правило, кращий освітній рівень, то Департамент у справах народних училищ Міністерства народної освіти (1879) видав розпорядження для навчальних округів Російської імперії про те, щоб інспектори народних училищ під головуванням директора народних училищ збирались «для загальних нарад... для покращення народної освіти у губернії», надавали попечителеві звіти про роботу та пропозиції земським діячам для спільної діяльності щодо підвищення рівня освіти учителів [220, арк. 1].

Земствами спільно з інспекторами народних шкіл, було вирішено, що для усунення недоліків, спільних для більшості початкових шкіл на теренах України того часу, необхідно встановити єдині правила навчання дітей у всіх початкових школах та розробити навчальні програми з усіх предметів, які вивчалися в тогочасних школах. Крім того, було запропоновано для полегшення роботи вчителів розподілити навчальний матеріал для навчання по групах, на які поділялись класи. Усвідомлюючи складне становище вчителів народних шкіл, інспектори внесли пропозиції земствам, які фінансували початкову школу щодо збільшення заробітної платні вчителям, складання списків необхідних підручників, засобів для навчання, керівництв для учителів, книжок для читання дітям і засобів унаочнення, та створити в приміщенні земської управи склад для зберігання підручників [220, арк. 12].

Від земських діячів і училищного начальства надходили прохання до Міністерства народної освіти про надання можливості організовувати в різних місцевостях учительські з'їзди, незалежно від проведення вчительських курсів. Учителі могли б обмінюватись на з'їздах думками, обговорювати питання, які їх турбують, адже «наради вчителів початкових училищ між собою, спільне обговорення і з'ясування непорозумінь, що виникають в їхній практиці,

сумнівів і питань можуть принести значну користь для самоосвіти та вдосконалення вчителів» [221, арк. 42]. У тогочасних вчительських періодичних виданнях («Вісник виховання») висвітлювалась думка про те, що численні питання, які стосуються шкільної справи (ставлення населення до школи, вплив школи на дітей, наявність бібліотеки при школах, господарські потреби школи, матеріальні умови вчителів тощо) можуть розв'язуватись тільки самими вчителями [185, с. 135]. У відповідь на звернення земських і громадських діячів, відповідно до Циркуляра від 21 липня 1881 р. Міністерство народної освіти дозволило навчальним округам проводити з'їзди вчителів. Причому регламентувались усі питання, що стосувались організації роботи з'їзду. Наведемо приклади декількох витягів з документа:

- «щодо порядку, місця проведення та забезпечення з'їзду, призначення керівника і наглядача за ходом його роботи застосовувати до нього Правила про вчительські курси 1875»;
- програму з'їзду повинні скласти його керівники з участю учителів, а потім має затвердити наглядач за з'їздом;
- до програми не дозволяється вводити питання, які виходять за межі діяльності вчителів;
- на з'їзд варто запрошувати лише тих учителів, які за рівнем свого розвитку і педагогічної діяльності можуть принести користь для з'їзду;
- з'їзди дозволено відкривати лише в канікулярний час і проводити за кошти тих закладів або осіб, які висловлюють ініціативу щодо їх проведення відповідно до п. 33 Правил про вчительські курси 1875 р. [150; 221, арк. 42].

Завважимо, що в регіонах у той же час проводились малочисельні з'їзди учителів, часто за ініціативою земських діячів, які бачили спосіб розв'язування багатьох освітніх проблем в їх обговоренні на з'їздах. Так, у Чернігівській губернії (1888) за ініціативи земства було скликано вчительський з'їзд для розв'язування організаційних питань: зменшення кількості груп у школах з метою економії коштів, вибір однакових підручників для встановлення «одноманітної системи навчання для всіх шкіл повіту». З'їзд проводився під

керівництвом інспектора народних училищ і з участю представників земств [277, арк. 5–6]. Щоправда, нерідко перешкодою для успішної роботи з'їзду був низький рівень освіченості вчителів. Так, як видно зі звіту, на з'їзді народних учителів у Лубнах Полтавської губернії (1880) спостерігались «бідність і неправильність мови, непослідовність у викладі думок, невміння робити висновки на основі спостережень над явищами природи» [217, арк. 26].

Слід зазначити, що не завжди резолюції проведених учительських з'їздів і нарад враховувались керівництвом училищ і земствами. На них часто не звертали уваги, організаторам з'їзду давались вказівки щодо питань, які варто обговорювати, і тих, які виходять за межі компетенції учителів. Та попри всі перешкоди учительські з'їзди відкривались передовою громадськістю, ставали дедалі більш масовими, а їх робота набирала системного характеру. Відповідно до вимог часу та потреб освіти, Міністерством народної освіти було ухвалено Правила про з'їзди 1899 р. При цьому, з боку влади знову були намагання обмежити права вчителів і регламентувати всі їхні дії, адже у правилах було понад 100 пунктів. Тому директор народних училищ Чернігівської губернії, подаючи прохання про дозвіл на відкриття з'їзду народних учителів у м. Борзні у вересні, а в м. Зінькові в серпні 1901 р., наголосив, що буде чітко додержувати правил 1899 р. і подасть докладний звіт в Управління навчального округу [235, арк. 2]. У звіті інспектора народних училищ, надісланому в Управління навчального округу, зазначалось, що до програми з'їзду не включено питань, які виходять за межі компетенції вчителів «як викладачів, вихователів і розпорядників у своїй школі» [235, арк. 16].

Як свідчать джерела, у місцевостях, де не було земського управління, педагогічні курси та з'їзди організовувались набагато рідше. Кошти на проведення їх проведення виділялися Міністерством народної освіти. При цьому кожному учасникові з'їзду виплачувались добові та кошти на проїзд. Інспектори народних училищ подавали свої пропозиції в письмовому вигляді попечителеві навчального округу. Зокрема, вони зазначали, що «на практиці виникають питання виховні й методичні, виконання яких потребує великої

кількості людей. У багатьох училищах підручники не змінюються десятками років, тому відчувається потреба в підручниках, які відповідали б сучасним методичним вимогам» [244, арк. 17]. Організатори з'їздів заздалегідь складали програми, розсилали їх за кілька місяців до початку з'їзду, щоб учасники мали можливість підготуватись до розгляду питань. Адже потрібно було підготувати реферати для виступів. Крім обговорення різних організаційних, методичних і господарських питань, з'їзди мали сприяти розширенню знань учителів із загальноосвітніх предметів. Для читання лекцій запрошувались відомі лектори—професори з університетів, інших навчальних закладів. З метою економії, на вчительський з'їзд мали прибути за шкільні кошти по одному представнику з кожного міського училища раз на рік, а інспектор народних училищ був зобов'язаний подати докладний звіт про роботу з'їзду та його результативність.

Оскільки не всі вчителі мали можливість відвідувати вчительські з'їзди й курси, то для їх поінформованості за ініціативою земств та громадських організацій створювалися повітові й губернські вчительські ради як своєрідні прообрази методоб'єднань учителів. Їх мета: контролювати якість роботи вчителів народних шкіл, з'ясовувати недоліки в їхній роботі, визначати рівень професійної майстерності вчителя, розмір його заробітної платні, підбирати педагогічну літературу та розробляти нову методику викладання [114, с. 224].

За сприяння земств на вчительських курсах завжди відбувався обмін досвідом щодо проведення позашкільних занять. Організовувались екскурсії на пришкільні вчительські ділянки. Учителі, які успішно проводили позашкільну роботу, консультували курсистів з питань, пов'язаних із садівництвом, бджільництвом, шовківництвом, виноградарством та іншими видами сільськогосподарських робіт. По закінченні консультативних екскурсій, вчителі, які хотіли організувати ділянку при своїй школі, могли отримати від земства безкоштовні інструменти, насіння, добрива та методичні рекомендації [114, с. 182].

Як свідчать джерела, представники земств, усвідомлюючи, що Правила про курси 1875 р. затримують розвиток підвищення кваліфікації вчителів, у

1883 р. звернулися до Міністерства народної освіти з проханням переглянути більшість пунктів цих Правил. Йшлося, зокрема про те, щоб зняти обмеження щодо тривалості курсів, кількості курсистів та про надання можливості організовувати в одній місцевості курси та з'їзди, оскільки, як зазначалось у зверненні, «досвід, навички та єдність поглядів на вибір оптимальних методик навчання може дати тільки вчительський з'їзд», а обмеження щодо кількості учасників перешкоджає у визначенні найактивніших з них. Отже, на думку земства, курси і з'їзди вчителів у їх тодішньому вигляді можна вважати пережитком минулого, тому потрібно було відшукувати нові форми зібрань учителів [222, арк. 1–2].

У зверненні Міністерства народної освіти до земства прозвучала відповідь: «Короткотермінові педагогічні курси не можуть бути замінені з'їздами, а з'їзди часто перетворюються на «велику говорильню» [222, арк. 9]. Це було черговим свідченням небажання державних органів підтримувати новаційні ініціативи земств.

У ході дослідження ми дійшли висновку, що в середині 90-х років XIX ст. розпочалась активізація діяльності земств щодо організації учительських курсів. У цей час прискорюються темпи промислового виробництва, активізується соціальна й культурна діяльність суспільства, постає питання про введення загальної освіти для всього населення; зростає громадський рух за навчання в школах рідною мовою.

У 1897 р., після певного затишшя у проведенні курсів у зв'язку з реакційною політикою царського уряду, у відповідь на прохання Херсонського губернського земства дати дозвіл на проведення вчительських курсів Міністерство народної освіти роз'яснило, що земства, як і раніше, мають право організовувати педагогічні курси відповідно до Правил 1875 р., тому, якщо «вчасно буде проводитись асигнування коштів на курси, то немає перешкод для їх проведення» [186, арк. 1479]. Отже, не виділяючи коштів, всі турботи щодо організації курсів підвищення кваліфікації вчителів, Міністерство народної

освіти перекладало на плечі земств і громадських організацій, залишаючи за собою тільки функцію контролю за дотриманням законності.

Наприкінці XIX ст. земства порушували питання про введення загальної освіти для населення та про її якість. За даними, що наводяться в журналі «Вісник виховання» (1898), «із губернських земств, більшість з яких відіграла визначну роль у справі початкової народної освіти і показувала приклад повітовим земствам, 32,3 % обговорювали питання про педагогічні курси, 23,5% – про учительські бібліотеки, 20,6% – про учительські з'їзди, 14, 7% – про збільшення винагороди для вчителів» [185, с. 133].

У цей час активізувалась діяльність земств щодо організації курсів підвищення кваліфікації для вчителів. Наприклад, Чернігівська губерньська земська управа запланувала в 1893 р. організовувати педагогічні курси для сільських учителів губернії так, щоб кожного року курсами по чергово скористались учителі п'яти повітів. Оскільки в губернії було п'ятнадцять повітів, то за три роки на курсах мали побувати всі вчителі губернії. Наприклад, якщо в 1894 р. на курсах були вчителі з Чернігівського, Городницького, Сосницького, Козелецького і Остерського повітів, то в 1895 р. на курси мали запрошуватись по 20 учителів з Борзнянського, Ніжинського, Конотопського, Кролевецького і Глухівського повітів. На Полтавщині в 1896 р. одночасно організовувались курси в Конотопі, Борзні, Кролевці, Глухові і Ніжині (Додатки Ж, И, К).

Керувати курсами в Чернігові в 1895 р. земством було запрошено педагогів з Москви Д. Тихомирова та О. Єгорова. Наглядати за курсами мав інспектор народних училищ Волинської губернії Т. Лубенець, який до того працював народним учителем, сам неодноразово був викладачем на курсах для учителів, керував вчительськими курсами. Земство щедро фінансувало проведення курсів. Як приклад, наведемо дані про витрати на курси. На оплату керівникам було виділено 1200 руб., на проїзд і утримання учителів – 3000 руб., на витрати, пов'язані з організацією бібліотеки, друкуванням звіту – 750 руб., усього – 4950 руб. [211, арк. 23]. Проведення курсів для 69 учителів

Прилуцького повіту в 1899 р. обійшлося повітовому земству в 1803 руб. [276, арк. 136].

Суттєвим чинником для зміцнення матеріального становища народних учителів і підвищення їх професійного рівня на початку XX ст. залишалась система прогресивних надбавок з боку повітових земств до основного вчительського окладу та створення фондів соціального забезпечення на випадок хвороби чи інвалідності. Надбавки за стаж роботи інколи перевищували середні розміри окладів. Ці норми встановлювались відповідно до місцевих обставин [49, с. 128].

Організатори підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл (земства, громадські організації, громадські діячі) брали участь у проведенні з'їздів для вчителів народних шкіл з певних предметів. Організований громадськими організаціями у Москві під час зимових канікул з'їзд учителів народних шкіл з технічної та професійної освіти (1895), у якому приймали участь українські вчителі, свідчить, що підготовці учнів до майбутньої професії приділялась певна увага. Проведення цього масштабного заходу взяв на себе відділ промислових училищ Міністерства народної освіти. Як відомо зі звернення Міністерства народної освіти, метою з'їзду було «дослідити стан справ і сприяти успіхам освіти через ознайомлення з існуючим поліпшенням у застосуванні прийомів навчання і виховання, в облаштуванні школи» [207, арк. 11]. Кошти на поїздку вчителів Київського навчального округу виділяли громадські організації, направляючи вчителів з метою «збагачення знань з методики предметів та ознайомлення з роботами учнів» [126, с. 54].

Для наочного ознайомлення з тодішнім станом справ з технічної і професійної освіти на з'їзді було влаштовано виставку учнівських робіт, методичних посібників, а також предметів промислового виробництва, потрібних для навчальних закладів. Засідання на з'їзді відбувались загальні й спеціальні, по секціях, що свідчить про масштабність його роботи: вищих навчальних закладів; реальних училищ; середніх і нижчих навчальних закладів; сільськогосподарської освіти; комерційної освіти; жіночої професійної освіти;

професійних училищ Міністерства шляхів сполучення; морехідних шкіл; загальних питань, що стосуються технічної і професійної освіти; шкільної гігієни і фізичних вправ; графічного мистецтва; навчання сліпих, глухих і ненормальних дітей; ручної праці в загальноосвітніх школах; ремісничого учнівства в майстернях [207, арк. 56].

Важливо, що до початку роботи з'їзду було надруковано всі необхідні матеріали для його учасників. Учителі, повернувшись додому, мали можливість ознайомити з ними колег у своєму навчальному закладі.

Як бачимо, у другій половині XIX ст. земства намагались удосконалити організацію підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл. Вони вивчали проблеми й потреби вчителів, виділяли кошти на організацію вчительських курсів, на забезпечення вчителів необхідними підручниками та методичними засобами.

Значну роль у підвищенні кваліфікації вчителів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали *громадські організації*, яких на той час на землях України діяла велика кількість. Просвітницькою діяльністю займались місцеві громади, Фребелівське товариство, Товариства грамотності та інші.

Київське товариство грамотності (1882–1908) проводило просвітницьку роботу в Київській, Полтавській і Волинській губерніях. Активну участь в його діяльності брали: Б. Грінченко, Т. Лубенець, Леся Українка, та ін [194; 195; 196]. Статутом товариства визначалися основні напрями діяльності: підтримка шкіл для народу; нагородження кращих учителів за їхню працю; створення умов для підвищення їх фахового рівня; забезпечення народних шкіл навчальними посібниками; влаштування при школах бібліотек для народу [11, с. 39].

Співробітничала з товариством педагог та громадський діяч С. Русова. Проаналізувавши на основі статистичного матеріалу розвиток початкової земської освіти на українських землях, С. Русова розкрила такі проблеми в організації початкового навчання, як домінування однокласних початкових

училищ з трирічним строком навчання, недостатня кількість учителів, низький рівень їх фахової підготовки, плинність педкадрів унаслідок низької заробітної платні, коротка тривалість навчального року. Вона наголошувала на необхідності підвищення педагогічної майстерності учителів проведенням для них відповідних курсів, з'їздів, зібрань [151; 152; 153; 154; 155; 156; 157].

У адресованій Міністерству народної освіти доповідній записці, складеній громадськими діячами того часу (1898), зазначалось: «...Давно встановлено сумні наслідки нехтування материнською мовою в українській школі...На жаль, до цього часу не оцінено відповідними відомствами слабкий розвиток грамотності, відсутність інтересу до знань, особливо сильний рецидив безграмотності, словом, яскраві ознаки глибокого культурного занепаду, який охоплює всі сторони життя народних мас України» [293, арк. 9].

За спостереженнями українських громадських діячів, діти, закінчивши початкову народну школу, нерідко через три-чотири роки зовсім забували букви і втрачали навички читання. Тому, за даними перепису 1897 р., рівень грамотності населення українських губерній був нижчим, ніж у населення інших губерній Російської імперії. Крім того, у записці йшлося про те, що на Галичині, у Львівському і Чернівецькому університетах, частково здійснюється викладання українською мовою, і це дає гарні результати [293, арк. 9]. Громадські діячі запропонували також перейти на навчання дітей у початкових школах українською мовою, вважаючи впровадження навчання рідною мовою основним засобом формування національної свідомості, пропагандували важливість вивчення української мови та літератури і мали на меті введення українознавства до розкладу народних шкіл як окремого предмета [110, с. 60]. На думку українських громадських діячів, навчальний план початкової школи в Україні мав включати такі предмети, як: Закон Божий, рідна мова, арифметика, природознавство, географія, історія, ручна праця (малювання, ліплення, різьблення по дереву), спів, фізичне виховання. Підкреслювалось, що вивчення російської мови треба починати не раніше другого або третього року навчання

[49, с. 156]. Щоправда, Міністерство народної освіти на записку практично не зреагувало.

Громадські організації брали участь у розробці нормативного забезпечення вчительських курсів. Так, Київське товариство грамотності розробило Правила про літні курси церковного співу для вчителів початкових народних училищ Південно-Західного краю, заснованих при Київському товаристві грамотності, затверджені Міністерством народної освіти 1886 р. (надалі Правила про курси церковного співу). Ці Правила були зумовлені тим, що в народних школах зростали вимоги до викладання церковного співу. Учителя зобов'язували організовувати в селі церковний хор і керувати ним, але виявилось, що більшість з них не були готовими до цього. Склалась така ситуація, що вчителі були змушені за власні кошти наймати в містах репетиторів, що було для них дорого. Тому, щоб допомогти вчителям в оволодінні церковним співом, було вирішено організовувати курси, що обходилося б учителям набагато дешевше. Мета курсів – «ознайомлення учителів з кращими способами навчання церковного співу і влаштуванням хорів, з елементарними поняттями з теорії музики, з навчанням гри на скрипці» [186, арк. 1490].

Громадські організації у 80-х роках XIX ст. порушували питання про удосконалення програм учительських курсів. Набули популярності так звані сільськогосподарські курси (городництва, садівництва, рільництва, бджільництва, шовківництва, ручної праці, плетення кошиків і меблів тощо). На таких курсах намагалися дати вчителям знання з різних ремесел, вважаючи, що вони впроваджуватимуть ці предмети у своїх школах, а діти застосовуватимуть здобуті знання вдома, і таким чином можна буде досягти певного прогресу в сільському господарстві. Тематика сільськогосподарських курсів визначалася потребами кожної місцевості та наявністю навчальної бази [98; 104; 113].

Київське товариство грамотності мало проводити в Києві курси для вчителів початкових і церковнопарафіяльних шкіл з 1 червня по 15 серпня

1886 р. та організовувати зразковий хор з учнів київських парафіяльних шкіл під керівництвом компетентних фахівців [186, арк. 1490]. Товариство виділяло навіть певні кошти на стипендії для малозабезпечених курсистів (які мали звертатись із заявою про призначення стипендії, а також житла в навчальних закладах м. Києва). Кількість курсистів не повинна була перевищувати 50 осіб, причому 20 з них – стипендіати, решта курсистів мали навчатися за свій рахунок чи за рахунок тих організацій, які їх направили. Керівники курсів були зобов'язані слідкувати за додержанням правил та дисципліни [186, арк. 1491].

У 1889 р. Київське товариство грамотності розробило Тимчасові правила літніх курсів для навчання вчителів початкових училищ ручної праці (надалі Правила про курси ручної праці). Згідно з документом, курси ручної праці повинні були відкриватися одночасно з курсами церковного співу, але під керівництвом спеціально обраних керівників. Навчали ручних робіт у вільний від церковного співу час. Причому заняття поділялися на чоловічі й жіночі, і проводились в окремих приміщеннях. Перелік можливих видів занять наводився у Правилах про курси ручної праці: плетіння сіток, кошиків, виробів із соломи; ліплення з глини та моделювання; роботи з дерева, канатів та шпагату; роботи на пасіці і в саду і «взагалі корисні заняття, які не вимагають дорогих інструментів і влаштування майстерень». На літніх курсах жінкам пропонувалися такі види занять: «крій і шиття, різного роду вишивання, різні плетіння, в'язання з ниток і шерсті і взагалі жіноче рукоділля, введення якого буде визнано корисним» [280, арк. 1] (Додаток Л).

Організаційні питання курсів обговорювалися на засіданнях Товариства. «Не можна не відзначити, що досвід навчання праці, незважаючи на нетривалий час у зв'язку з основними заняттями з церковного співу, повністю вдався. Вчителі своїми трудами довели, що розуміють основне завдання введення в школи викладання ручних робіт і можуть з успіхом навчати дітей у школах», – наголошувалося в одному зі звітів про діяльність Київського товариства грамотності [97, с. 57].

Товариством виділялися кошти для функціонування курсів, приймалися також добровільні пожертви від приватних осіб. Особливістю курсів було те, що навчатися на них могли вчителі без будь-яких направлень від училищного начальства, просто написавши заяву [280, арк. 2].

Зазначимо, що громадські організації підтримували малозабезпечених учителів. Так, на літніх курсах ручної праці, організованих у Києві в 1891 р. при Святоволодимирському київському парафіяльному училищі навчалися переважно малозабезпечені вчителі (із заробітною платнею до 200 руб. за рік). Інспектор народних училищ І. Синицький у листі до попечителя Київського навчального округу (1891) зазначив, що вчителі з невисокою оплатою праці змушені літо проводити у родичів у селі, щоб зменшити свої матеріальні витрати, тому їм необхідно виділяти стипендії [282, арк. 1].

Харківське товариство грамотності (1869–1920), створене демократичною інтелігенцією для «поширення грамотності й початкових корисних знань» серед найбільш вразливих верств населення, ініціювало проведення в 1870 р. з'їзду учителів народних шкіл Харківської губернії. З 1897 р. щомісячно організовувались педагогічні наради учителів, які на початку ХХ ст. були реорганізовані в шкільні педагогічні комітети [97, с. 67]. Їх мета – створення насамперед підвалин для широкої освіти народних мас. Це і пропаганда навчання рідною мовою, і розробка методики її викладання, а також теорії та методики національного виховання, видання літератури рідною для дітей мовою, залучення широкої громадськості до розвитку освіти та допомога молоді в її здобуванні, створення педагогічного музею, заснування педагогічного часопису тощо [105; 164, с. 18–20].

Отже, активізація зусиль громадськості щодо відкриття інституцій підвищення кваліфікації учителів народних шкіл стимулювала уряд законодавчо врегулювати це питання. З іншого боку, земства, громадські організації (Товариства грамотності, Фребелівське товариство), освітні діячі (Б. Грінченко, М. Корф, Т. Лубенець, Леся Українка, С. Русова, Л. Жданович та ін.), на яких державою перекладались турботи з організації та проведення

підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл, вивчали потреби та запити вчителів народних шкіл. Для вдосконалення обміну набутим досвідом земства запровадили нові форми роботи з учителями – організацію й проведення з'їздів і курсів народних учителів, фінансово підтримували їх проведення. На з'їздах і курсах обговорювали педагогічні питання, вирішували проблеми методичного забезпечення навчального процесу. Проведення цих заходів сприяло активізації діяльності з розробки і вдосконалення методики навчання в початкових школах, з вивчення досвіду передових учителів. Важливим було прагнення земств та громадських організацій до впровадження навчання рідною мовою в народних школах та введення українознавства до розкладу народних шкіл як основного засобу формування національної свідомості. Ними розроблялися також правила функціонування нових на той час типів курсів (городництва, садівництва, рільництва, бджільництва, шовківництва, ручної праці, церковного співу, плетення кошиків і меблів тощо) підбирались кваліфіковані кадри (викладачі університетів, гімназій) для викладання в інституціях підвищення кваліфікації. Міністерство народної освіти здебільшого виконувало функції контролюючого органу, а всі організаційні питання (фінансування, підбір фахових керівників, вивчення запитів курсистів, тривалість курсів, забезпечення вчителів навчальною та методичною літературою, проїзд, проживання та харчування курсистів) перекладалися на земства та громадські організації. Загалом взаємодія громадськості і держави щодо підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл мала суперечливий характер: з одного боку держава йшла на певні поступки, але в той же час упроваджувала певні обмеження щодо діяльності інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл.

2.3. **Форми, зміст і методи навчання в інституціях підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл**

Для підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл у 60-70-х роках ХІХ ст. найчастіше проводилися з'їзди учителів народних шкіл, на яких розглядались конкретні дидактичні, методичні та виховні питання. Вони стали першою організованою, регіональною формою професійного об'єднання учителів. Водночас для підвищення освітнього рівня учителів народних шкіл проводились курси. Під час проведення тогочасних учительських з'їздів і курсів чітко не додержувався принцип наступності. На з'їздах використовувались елементи курсів (практичні заняття у зразковій школі), а на заняттях учительських курсів інколи обговорювались політичні й соціальні проблеми. Отже, не було чіткого розмежування між тогочасними курсами та з'їздами, у літературі часто вживався термін «курси-з'їзди». З'їзди проводили час від часу, у разі потреби [134, с. 63–69]. На них вчителі обговорювали питання, що не стосувались програмного матеріалу народних шкіл. У 80-90-х роках ХІХ ст. в основному проводились такі типи курсів для народних учителів: педагогічні, церковні та спеціальні (сільськогосподарські) курси для народних учителів.

Розглянемо основні форми навчання на курсах: *лекції і бесіди, екскурсії, уроки у спеціально організованій зразковій школі*, а заняття на з'їздах проводились як правило у формі *конференцій з обміну досвідом*. Аналіз джерел показав, що на вчительських курсах і з'їздах застосовувались різні *методи й форми* роботи з курсистами. Майже завжди курси складались із *практичної* частини (організація та робота зразкової школи) і *теоретичної* (вечірні бесіди з керівниками) (Додаток Д). До зразкової школи підбирали місцевих дітей, яких розділяли на кілька груп, відповідно до реалій тогочасної школи. Враховуючи низький загальний рівень підготовки вчителів-курсистів, керівники на вечірніх заняттях ознайомлювали їх також з внутрішнім розпорядком школи [209, арк. 60].

У роботі перших учительських курсів значна увага приділялась питанням структури народної школи, організації в ній навчання учнів та поступового засвоєння вчителями методик навчання. Учителі виконували більшість завдань у *письмовій* формі. Так, для виявлення фахового рівня учителів їм насамперед пропонували описати свою школу. Як свідчать джерела, більшість учителів, що характеризувались невисокою грамотністю, описували тільки зовнішній вигляд школи, не торкаючись її внутрішнього розпорядку, а також повідомляли про методичні прийоми, розроблені ними самостійно [221, арк. 26].

Після *анкетування та письмової роботи* з курсистами, як правило, проводилась *бесіда*. З'ясовувалось, що більшість учителів мала потребу в ознайомленні з правилами переказу тексту, у виробленні уміння складати план під час розв'язування задачі, адже слухачі часто не надавали значення навіть «правильному вживанню слів під час розв'язування задач» [240, арк. 1]. На курсах у м. Миргороді (1876) на основі письмових робіт учителів було вирішено звернути основну увагу на викладання арифметики і зробити курси доступними для вчителів з низьким рівнем підготовки [219, арк. 1].

Заняття на курсах у зразковій школі починалися з молитви, яку співав весь клас разом з учителем [216, арк. 310]. Вечірні заняття – із *зачитування протоколів* проведених уроків. В *обговоренні проведених уроків* брали участь всі курсисти, а потім керівник *узагальнював висловлені думки* [216, арк. 16].

Для розширення кругозору проводились *екскурсії* за місто, під час яких керівники у формі бесіди ознайомлювали вчителів зі способами створення колекцій і гербаріїв для школи [216, арк. 331]. Для змістовного та корисного проведення вихідних днів на курсах влаштовували *літературні читання* і бесіди [288, арк. 6–68]. Позитивним є той факт, що часто відбувався *обмін досвідом* між курсистами щодо розподілу навчального матеріалу, встановлення міжпредметних зв'язків у викладанні, стимулювання цікавості в учнів до навчання [283, арк. 128].

Курси відкривав організатор зі *вступною лекцією*, в якій мав обов'язково розкрити велику суспільну значимість педагогічної праці й ролі педагога у

вихованні та навчанні молоді. Так, на відкритті курсів у Ніжині М. Бунаков (1896) у своїй промові, висвітливши історичний розвиток школи і згадавши про видатних її діячів Я. Коменського, М. Корфа, К. Ушинського, спинився на завданнях школи й висловив побажання, щоб «в основу занять лягла взаємна довіра керівників і учителів один до одного, не сухе, формальне ставлення, а дружнє» [185, арк. 135]. Таким чином закладались норми відносин між учасниками курсів. У Чернігові (1898) на вступних лекціях керівники наголошували на важливому значенні живого і безпосереднього обговорення питань і проблем, що виникають у кожного вчителя в його нелегкій справі. Зазначалось, що обмін думками та колективна критика так само корисні, як і багаторічний досвід та засвоєння теоретичних знань.

Зважаючи на низький загальний рівень підготовки вчителів-курсистів, керівники курсів на *вечірніх заняттях* ознайомлювали їх з *внутрішньою структурою та організаційними основами школи*: веденням класного журналу, правильним оформленням дитячих зошитів, звітністю про шкільні витрати. Проводились *бесіди* і про зовнішній благоустрій школи, освітлення, розміщення меблів, чистоту та охайність у школі, про шкідливість наслідків недодержання вимог гігієни як для навчання, так і для здоров'я учнів. Йшлося також і про важливість для здоров'я дітей додержання правильної постави під час письма. Наголошувалось, що зовнішній благоустрій школи залежить від учителя, що від чистоти та акуратності в школі, від правильного освітлення, розміщення меблів залежить як навчання, так і здоров'я учнів [185, арк. 137].

У Глухові на Полтавщині (1896), крім загальноприйнятих занять за програмою вперше йшла мова про «загальні дидактичні правила навчання та їх основи, про шкільні порядки і дисципліну, про основи шкільної гігієни, про найбільш поширені методики навчання грамоти і вивчення букварів та про результати першого року навчання» [212, арк. 50]. На курсах проводились бесіди і про важливість спілкування вчителів з батьками учнів, про особисту поведінку дітей [212, арк. 85]. Певна увага приділялась і *наочності викладання* та використанню *навчальних засобів*, що могли виготовлятися самими учнями

та вчителями, як наприклад, геометричні фігури з картону, ящики для колекцій комах, колекції каміння та ґрунтів тощо. Адже через погане матеріальне забезпечення шкіл ці засоби залишались недоступними для більшості учнів шкіл [209, арк. 36].

Позитивно, що здобуті знання вчителів-курсистів перевірялися керівниками курсів. Так, учителі мали здати *письмові звіти* про проведені уроки, *конспекти уроків*. Керівники після ознайомлення з роботами курсистів робили зауваження, вказували на недоліки. Крім загальних робіт для всіх учителів, пропонувались також додаткові роботи тим, у кого були проблеми з того чи іншого предмета [209, арк. 60].

На вечірніх заняттях, що проводились у формі бесіди, вчителі здобували також і суто теоретичні знання, наприклад, *про психологічні особливості навчання дітей раннього шкільного віку, форми та методи їх навчання, дізнавались про важливість фізичного виховання, правила гігієни, догляд за дітьми молодшого шкільного віку, про доцільність використання методичних посібників* відомих педагогів: М. Корфа, К. Ушинського та М. Бунакова [124, с. 9] (Додаток Д). Для поліпшення педагогічної освіти слухачів керівники ознайомлювали їх із журнальними статтями про народну освіту і з творами «серйозного педагогічного характеру», називаючи при цьому твори, які можуть бути корисними для їх подальшої самоосвіти [216, арк. 301]. Для читання з учнями в класі рекомендувалось використовувати такі підручники: «Наша мова» М. Корфа, «Книга для читання» В. Водовозова, «Рідне слово» К. Ушинського (I і II частини), «Наочна азбука» Ф. Павленкова, «Азбука і уроки читання та письма», «Книжка-первинка» Н. Бунакова, «Ранні сходи» Д. Тихомирова (I і II частини), «Із історії рідної землі» та «Чому та як навчати на уроках рідної мови» Д. Тихомирова, «Методика пояснювального читання» П. Солонини, «Із життя російської природи» М. Богданова, «Про великі та грізні явища природи» М. Рубакіна, «Рідна старовина» В. Сіповського, «Російська історія в життєписах її головних діячів» М. Костомарова [8, с. 110] (Додаток Д).

Програма бесід з арифметики на вчительських курсах у м. Стародубі (1888) охоплювала питання, що стосувались історії виникнення арифметики як науки, особливостей навчання арифметики в Західній Європі, вибору найкращого підручника [276, арк. 9; 212, арк. 65]. Щодо методів навчання учнів арифметики, то їх було запропоновано учителям кілька. Таким чином, учитель міг випробувати різні методи і дібрати для себе найбільш прийнятні [223, арк. 22]. На курсах було розроблено *програму з арифметики* для занять у народній школі з урахуванням основних методичних прийомів, а також *методику проведення всіх видів письмових робіт* з цього предмета [212, арк. 60].

Заслуговує на увагу розгляд на курсах *такого питання, як покарання і заохочення учнів*. Більшість учителів вважали, що в школі слід вдаватись лише до незначних покарань (невдоволення, виражене поглядом, словами; безпосередній осуд; пересаджування за окремий стіл, виклик до вчительського столу), а застосування тілесних покарань, як наголошували керівники курсів, «усіма вчителями відкинуто рішуче, хоча відкинуто й принцип ніжностей у стосунках учителя й учня, фальшивої любові, яка не має ніякої виховної сили і морального достоїнства. Любов серйозна й деякою мірою строга, без пристрасті і потворства – ось те начало, яким треба керуватись у стосунках з учнями» [124, с. 9].

Організатори курсів важливого значення надавали і *проблемі виховання школярів*. У Звіті про заняття на тимчасових педкурсах для народних учителів і вчительок Новозибківського повіту Чернігівської губернії, складеному відомим педагогом Т. Лубенцем (1880), мова йшла про те, що вчитель мав не тільки давати дітям знання, а й виховувати їх, готувати майбутніх членів суспільства. «Обов'язок школи не тільки навчати, але й виховувати у дітей... почуття патріотизму всіма засобами, якими тільки володіє школа», – наголошував у звіті відомий педагог [217, арк. 17].

Не залишалось поза увагою і *позаурочне виховання*. Під час перерви на курсах один з учителів мав по черзі спостерігати за дітьми, щоб вони були

зайняті співами чи іграми. Для учасників тогочасних курсів важливим було те, що керівники курсів демонстрували вчителям основні правила шкільного розпорядку, ознайомлювали дітей з елементарними вимогами класної дисципліни (як правильно заходити до класу та виходити з нього, як вставати, коли входить до класу вчитель і як поводитись під час занять).

На курсах порушувалося також *питання про особистість учителя*. Ось думка одного з керівників курсів: «Якщо вчитель така людина, яка служить прикладом для дітей не тільки на словах, а й на ділі, якщо він заслужив у дітей назву справедливого і володіє знаннями та досвідом, через який стає авторитетом для учнів, кожне його слово матиме вагу, і свавілля навіть дорослих учнів відступить перед моральною всемогутністю такого вчителя» [209, арк. 61].

У Звіті про вчительські курси, які функціонували в Кременчуці з 18 серпня по 18 вересня 1880 р., йшлося про те, що «особистість учителя як у дзеркалі відображається на його учнях. Чим здібніші, ретельніші, відданіші своїй справі вчителі, тим краще йдуть справи, тим менша потреба у мірах для стримування класу під час його роботи, і тим кращі результати» [217, арк. 156].

Як свідчать джерела, у 80-х роках XIX ст. програма курсових занять удосконалювалась. Так, вперше на курсах, якими керував Т. Лубенець (1880), на основі докладного обговорення всіма слухачами курсів та власного досвіду керівників курсів було розроблено *програму занять для дітей різних вікових груп*. Це було дуже важливо, адже в Положенні про початкові народні училища (1874) визначався тільки перелік обов'язкових для вивчення предметів, а зміст їх вивчення залежав від рівня освіти, навичок та бажання вчителя [209, арк. 13]. На цих курсах розглядались *психологічні особливості навчання дітей раннього шкільного віку*, наголошувалось, що «переважне використання форми навчання дітей раннього віку «питання-відповідь» дає можливість учителям швидше розвивати їхні розумові сили, самостійність, спонукати всіх до участі в класній роботі, підтримує загальну увагу». На заняттях з такою формою навчання

«говорить не только учитель, а и учень, це розвиває мову учнів, удосконалює її» [209, арк. 16].

У 80–90-х роках XIX ст. Міністерство народної освіти частіше давало дозволи на організацію вузькоспеціалізованих курсів – церковного співу, сільськогосподарських, садівництва, бджільництва, рукоділля – ніж на педагогічні курси. *Заняття* на спеціалізованих курсах мали суто *практичний* характер. Так, на курсах церковного співу протягом двох-трьох тижнів учителі вивчали літургії, молитви, гімни та псалми. Програми занять зі співів були *диференційованими*: одна для початківців, а друга – для тих, хто мав певну підготовку [283, арк. 11].

Тематика сільськогосподарських курсів визначалася потребами кожної окремої місцевості та наявністю навчальної бази [98; 104, 113]. Кожна окрема галузь сільського господарства вивчалася на курсах за певним планом: стан галузі в світі, Російській імперії та в регіоні розташування школи; історія розвитку; роль і значення обраного виду діяльності в сільському господарстві. На *теоретичних заняттях* вивчалися відповідно до тематики курсів основи агротехніки садівництва, рільництва, виноградарства тощо. На *практичних заняттях* учителі набували практичних навичок з обраної галузі. На курсах із садівництва їх ознайомлювали із сучасним станом галузі в Російській імперії, теорією і практикою розведення плодових культур. Учителі вивчали: анатомію та фізіологію рослин, правила і способи влаштування розплідника та фруктового саду, догляду за ним; хвороби і шкідників плодових дерев, характерні для певної місцевості, та засоби боротьби з ними. На практичних заняттях учителі займалися пікіруванням саджанців, щепленням рослин різними способами, обрізуванням дерев і кущів, формуванням крони, висаджуванням плодових дерев і кущів тощо. Наприклад, у Миргороді (1892, 1893), а також у Костянтинограді (1893) функціонували шеститижневі учительські курси садівництва і городництва для «повсюдного влаштування шкільних садів і з метою підняття сільськогосподарської культури в повіті» [210, арк. 2].

З курсистами проводили практичні заняття: копання ям для посадки дерев, планування і перекопування ділянок. Під мікроскопом розглядалися препарати багатьох рослин: розріз стебла в'яза, яблуні, шкірки вівса, листя бузку, кореня картоплі.

Для ознайомлення курсистів з властивостями хімічних речовин за допомогою дослідів був запрошений спеціальний лектор. Усього на проведення було відведено 229 год. занять, з них 126,5 – теоретичні заняття. Досліди, «незважаючи на їх бідність через недостатню кількість речовин в аптеці, мали велике значення для розуміння хімічної сторони явищ і хімічних законів – закону вічності речовини і закону хімічного споріднення» [210, арк. 3].

Обґрунтування поділу класу на групи, тобто групового навчання, було цікавим та актуальним для курсистів. У процесі обміну досвідом з'ясувалось, що в багатьох школах учнів поділяли не на три групи, як передбачено законом, а на більшу кількість, і, відповідно виникало питання про розподіл занять між групами в один і той самий час [219, арк. 123]. Учителі висловлювали думки про неефективність групової форми навчання дітей у школі, проте через недостатнє фінансування освіти та нестачу кваліфікованих учительських кадрів навчання в народних школах у формі малих груп проводилось і надалі. На курсах пропонувалось перший урок працювати з однією групою, а іншим давати самостійні завдання (краще письмові), а на інших чергувати заняття з групами. Позитивним у роботі курсів було те, що все це демонструвалось на практиці керівником курсів на *показових уроках*, на яких були присутні всі курсисти. Потім уроки проводились по черзі самими вчителями. Вони проводили уроки з тих тем, з яких у них виникали труднощі й запитання. Керівники курсів наголошували на тому, що кожний урок треба розглядати в присутності всіх учасників курсів, адже «гарно проведений урок може служити зразком для інших учителів, а погано проведений урок треба виправляти». Щоб учитель мав змогу підготуватись до уроку, теми занять розподілялись заздалегідь. Напередодні уроку вчитель, який готувався до його проведення,

подавав *конспект* керівникові, щоб отримати його зауваження і поради [216, арк. 42].

На відміну від вчительських курсів, на з'їздах учителів часто розглядались питання, які не стосувались програмного матеріалу народних шкіл. Так, на з'їзді вчителів Борзнянського повіту, організованого за ініціативою місцевого земства в 1871 р., з'ясовувались *причини низької успішності дітей*: недостатня тривалість навчання в народних школах (три роки, сільські діти ходили в школу після закінчення всіх польових робіт і до того часу, поки не розтане сніг); відсутність наочності, навчально-методичної літератури [123, с. 138].

Подібні питання порушувались і на з'їзді учителів у 1870 р. в Чернігівській губернії. У письмовому звіті про цей з'їзд зазначалось, що кожний учитель народної школи мав поступово виробити власні методи й прийоми викладання в школі, навчати дітей поступово, адже, «якщо селянських нерозвинутих дітей почати навчати грамоти, школа може лякати дітей. Треба дати учням роботу, яка була б цікавою для них» [216, арк. 48]. Проблеми навчання дітей у народних школах стали предметом обговорення і на з'їзді учителів, що проходив з 31 травня по 7 червня 1871 р. в с. Женишківцях Подільської губернії. На думку вчителів, «сільські діти, вступаючи в училище, бувають малорозвинуті взагалі, кругозір їх досить вузький, запас слів вкрай невеликий, висловлюватись вони зовсім не вміють, з трудом розуміють навіть прості розповіді і питання, думати вони зовсім не звикли» [216, арк. 50]. Тому постало питання, як підібрати дітям такі заняття, щоб зацікавити їх, щоб школа не лякала, а «манила до себе дітей». Отже такі з'їзди можна називати «курси-з'їзди». Вони мали соціальну значущість, оскільки привертали увагу громадськості до проблем початкової школи, до питань підготовки учителів, їх матеріального та правового становища. Завдяки діяльності курсів-з'їздів суспільство отримувало інформацію про стан розвитку початкових навчальних закладів.

Вчительські з'їзди проводились за ґрунтовною програмою. Організатори з'їзду визначали ключові питання, що потребували нагального розв'язування. Це були питання різного характеру: загальноорганізаційні, навчально-методичні, виховні, позакласні та ін. [244, арк. 18a].

На з'їздах учителів, як зазначалось у їх протоколах, порушувались також питання про незадовільний стан шкільної освіти і з'ясовувались його причини:

- відсутність єдиної програми для навчання у народних школах, оскільки на той час був встановлений тільки перелік обов'язкових предметів для викладання в народних школах, і часто під час перевірки знань дітей з арифметики виявлялось, що учні-випускники «не могли розділити п'ятизначне число на двозначне, скласти задачу на множення і ділення, а також самостійно розв'язати ті задачі, які розв'язувались з учителем у класі» [220, арк. 13];

- низька заробітна платня вчителів сільських шкіл, що було однією з причин великої плинності вчительських кадрів [253, арк. 63б];

- досить строкатий фаховий склад учителів, відсутність у більшості з них спеціальної педагогічної освіти;

- вкрай недостатня кількість навчальних засобів майже в усіх школах Чернігівської губернії; якщо підручниками училища були більш-менш забезпечені, то «посібників для учителів майже немає, а щодо книг для читання дітей після закінчення училища нема про що й говорити» [253, арк. 63б];

- занадто коротка тривалість навчального року в усіх школах губернії (у деяких школах вона становила до чотирьох місяців) та нерегулярне її відвідування дітьми (часто через роботи на полі), перевантаженість школи навчальним матеріалом;

- «безвідповідальне ставлення» більшості вчителів народних шкіл до навчання дітей, адже під час перевірки шкіл встановлювалось, що «багато хто з учителів без поважної причини в навчальний час залишає школу під різним приводом, учителі не додержуються ніякої системи в навчанні письма, не ведуть класних журналів, не мають розкладу уроків, залишають учнів без

нагляду на перерві і зовсім не звертають уваги на моральність дітей та на класну дисципліну» [253, арк. 12; 220, арк. 14];

– непристосованість і незручність шкільних будівель «як щодо кількості дітей, яких можна розмістити, так і щодо несвоєчасності ремонту та недостатньої кількості грошей для їх облаштування: відчувалась недостатня кількість шкільних меблів, яка доходила до того, що в деяких училищах не було взагалі ні учительських столів, ні стільців, необхідної кількості шкільних лавок, годинника, дзвінка тощо» [220, арк. 5–6; 130, с. 147].

Як бачимо, зміст учительських курсів і з'їздів як провідних форм підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл другої половини ХІХ –початку ХХ ст. залежав від потреб учительства, наявної навчальної бази, тому поступово змінювався та ускладнювався з підвищенням освітнього рівня педагогів.

Теоретичні знання вчителі отримували в основному з *бесід з керівниками* (Додаток К). Тематика бесід залежала від кількості курсистів, рівня їх підготовки та рівня фаховості керівника. Дещо пізніше до *словесних методів* додалися лекції, які виконували інформаційну та роз'яснювальну функції, привчали вчителів до сприйняття нового матеріалу. Аналіз джерел показав, що вчителі з низьким загальним рівнем фахової підготовки погано розуміли зміст лекцій і висловлювали побажання, «щоб заняття керівників на курсах мали більш практичний характер» [223, арк. 39]. Складаючи програми курсів, керівники враховували побажання вчителів. Для цього курсисти заповнювали *анкети* і висловлювали побажання щодо проведення курсів. Запитання в анкетах для учителів стосувались наявності підручників, труднощів у роботі. Крім того, ще до відкриття курсів перевірявся рівень знань учителів. Якщо наявні знання, на думку організаторів курсів, виявлялись недостатніми, то вчителя без компенсації витрачених коштів відправляли додому [83, с. 234].

Наприклад, на початку 1899 р. організатори курсів, проведення яких передбачалось влітку в м. Прилуках, розіслали вчителям запитання, що стосувалися програмного матеріалу з російської мови, арифметики та

позашкільного життя Прилуцького повіту. З відповідей учасників було зроблено висновки про рівень викладання цих предметів у школі. Крім того, в анкетах вчителі звертались з проханням розглянути на курсах особливості організації позашкільного читання учнів, питання створення учительських бібліотек та переліку книжок, які мали бути в кожній бібліотеці [283, арк. 136].

Треба зазначити, що перелік анкетних питань змінювався залежно від місцевих реалій та рівня кваліфікації організаторів курсів. Так, учителям, запрошеним на літні курси в м. Сосницю (1896), пропонувалось відповісти на запитання, що стосувались типових проблем у викладанні предметів, методик, що застосовувались для підвищення ефективності навчання, методики використання наочності [212, арк. 64]. На основі анкетних даних розроблялись програми курсів (Додаток Ж).

Крім відповідей на запитання анкети, учителі мали підготувати по одному *письмовому повідомленню чи реферату* на вибір. Реферати стосувались програми вивчення російської мови в народних школах і мали бути «точкою опори під час теоретичних бесід на курсах» [216, арк. 23]. Наводимо приклади запитань, що мали допомогти вчителям у написанні рефератів: чи проводить учитель бесіди з новими учнями; як добирається матеріал для них; які методи вчитель використовує у навчанні грамоти [291, арк. 39]. Учитель, який готував реферат, висловив таку думку: «Педагогіка є наука про виховання юнацтва... Педагогами називають сьогодні тих, хто зробив головним завданням свого життя працю на користь підростаючої юності і студентства» [292, арк. 1–6].

До складання *переліку питань*, які планувалося розглянути на вчительських курсах та з'їздах, активно долучались і вчителі міських училищ на педагогічних радах. У результаті виділявся перелік питань, що мали розв'язуватись у міських училищах: про встановлення однотипних чотирикласних училищ; введення предметної системи викладання; поліпшення викладання каліграфії, малювання, співів і музики; введення до курсу міського училища прикладних знань (бухгалтерія, гігієна); однотипності у виборі підручників, наочних засобів і облаштування для них централізованих складів;

складання для зразка каталогу учительських та учнівських бібліотек; необхідність поліпшення матеріального стану учителів і збільшення їхніх пенсій; відкриття при міських училищах класів для дорослих, вечірніх занять, народних читань і безкоштовних бібліотек [244, арк. 18 а].

У розглядуваний період перед учительськими курсами та з'їздами стояло завдання – ознайомити слухачів з методикою навчання у початковій школі. Відповідно до завдання застосовувались найпростіші, переважно практичні, *методи*. Основним методом роботи керівника курсів та з'їздів був *пояснювально-ілюстративний*, методом слухачів – *архаїчний репродуктивний*. Керівник демонстрував приклад використання певної методики. Навчання курсистів та учасників з'їзду того часу відбувалось головним чином за принципом «роби, як я». За запропонованим зразком вони проводили пробні уроки, багато разів застосовуючи однакову методику. Потреба у використанні таких методів зберігалась майже до кінця XIX ст. [189; 213, арк. 14] (Додаток 3).

Організатори курсів вимагали, щоб на початку діяльності курсів, протягом шести–восьми днів керівники самі демонстрували приклади проведення уроків у зразковій школі, а потім – курсисти. При цьому до слухачів застосовувався *диференційований* підхід. Як свідчать джерела, заняття проводились таким чином: «почергове викладання в класі предметів спочатку здібними учителями, а потім – слабшими, після обіду – засідання з метою обговорення проведених уроків» [216, арк. 23].

Інспектор народних училищ, аналізуючи діяльність учительських курсів, наполягав на тому, щоб «керівники проводили уроки з трьома групами одночасно, як це повинен робити звичайний учитель у школі, не маючи помічників, а не з однією чи з двома групами, як це практикують керівники на курсах, віддаючи одну з груп, найчастіше молодшу, недосвідченому вчителю. Важливо, щоб саме керівник у присутності всіх учителів показав на практиці, з чого починати навчання, як заговорити з неграмотною дитиною, розговорити її, розбудити в ній цікавість до себе і бажання до подальшого навчання,

зацікавити дитину, яка є сирим матеріалом. Для цього слід проводити заняття з усіма групами» [283, арк. 38–41].

Методи навчання народних учителів на курсах поступово зазнавали деяких змін, що зумовлювалось поступовим підвищенням їх освітнього рівня, нагромадженням власного досвіду роботи в початковій школі. Наприкінці XIX ст. методи роботи курсистів ускладнилися, вони вже не копіювали уроки керівників, а проводили заняття з дітьми за попередньо розробленою програмою. У їхній діяльності спостерігалось поступове застосування *частково-пошукового* методу.

У своїй роботі курсисти застосовували репродуктивний і частково-пошуковий методи. При цьому вони орієнтувалися на методи, які застосовував керівник та враховували його настанови. Курсовій підготовці вчителів сприяли і самостійні роботи, які виконувались під час підготовки ними до проведення уроків. Поступово частково-пошуковий метод практичної роботи слухачів зміщувався у бік *пошукового*. Так, у Ніжині (1896) директор народних училищ повідомив попечителя про відкриття курсів для навчання вчителів методики викладання азбуки не за звуковим методом, а за фонетичним із застосуванням рухомого алфавіту, внесеного до каталогу книжок для використання в початковій школі [212, арк. 76]. На курсах розглядалися також методика навчання пояснювального читання, зокрема швидкого, правильного, свідомого і виразного. З російської мови – вивчення граматики, орфографії, види письмових робіт. Для поліпшення успіхів у навчанні дітей керівники наголошували на необхідності використання букваря, грифельних дощок, що сприяло розвитку цікавості, уваги, запам'ятовуванню.

Широко застосовувались на курсах і наочні *методи передачі та сприйняття* інформації. Унаочнення предметів, які вивчались у народних школах, поступово удосконалювалось. Якщо на початку запровадження курсів це було, як правило, найпростіше арифметичне приладдя, таке, як лінійка, куб чи призма, виготовлені самим керівником курсів, то пізніше використовувались складніші прилади наочності. Як зазначено в одному зі звітів про курси, з

дев'ятнадцяти уроків, проведених керівником курсів П. Вахтеровим у Лубнах (1898), дев'ять були «предметними бесідами»: «про повітря, про парову машину, про природу, про кровообіг, про електрику, про небесні світила, про будову ґрунту. Усі ці уроки були ілюстровані наочними засобами і становили великий інтерес для дітей. Наприклад, мова йшла про електрику та її використання в телеграфі, про небесні тіла, парові машини тощо». Велику роль в ознайомленні учителів з новинками педагогічної літератури відіграло влаштування при курсах виставок підручників та наочності. Ці виставки допомагали учителям готуватись до уроків, писати реферати [224, арк. 238].

На курсах учителів навчали *індивідуального підходу* до учнів, *диференційованого підходу* до підбору матеріалу на уроках. Керівники курсів рекомендували вчителям пропонувати дітям для розв'язування арифметичні задачі, що стосуються побуту селян. Це сприяє розвитку зацікавленості в дітей, мотивації до навчання. Недосвідченим курсистам пропонувалось відразу знайомитися з учнями, щоб диференціювати їх за здібностями, нахилом та віком. Водночас керівник пояснював учителям, що найоптимальнішим способом успішного навчання дітей є поділ класу на три групи, відповідно до віку та підготовки учнів. А на курсах у Ніжині (1873), на відміну від інших вчительських курсів того часу, зразкову школу було поділено на 2 групи. Керівник курсів та вчителі висловлювали думку, що «заняття учителя одночасно з трьома відділеннями не приносить належних результатів», тобто є неефективним [216, арк. 301].

В організації курсів з ручних ремесел застосовувався *гендерний* підхід до курсистів. Наприклад, курси ручної праці, як правило, поділялись на жіночі і чоловічі, проводились за різною програмою і в окремих приміщеннях. На чоловічих курсах вивчались: плетення сіток, виробництво кошиків, щіток, виробів із соломи, ліплення з глини, роботи з дерева, канатів та шпагату, роботи на пасіці, в саду і «взагалі корисні заняття, які не потребують дорогих інструментів і влаштування майстерень». Програма жіночих курсів охоплювала: крій і шиття, різного роду гаптування, плетення, в'язання з ниток і

шерсті та жіноче рукоділля за побажанням керівників курсів. Навчали вчителів різних видів ручних робіт спеціально запрошені майстри, під безпосереднім наглядом керівників курсів та інспекторів народних училищ [241, арк. 2].

Водночас на курсах для народних учителів у Конотопі (1896) було вирішено «виключити садівництво як такий предмет, для якого на курсах нема ні часу, ні місця, ні необхідних пристосувань. Замість нього до російської мови і арифметики додали вивчення гігієни, яку мали викладати запрошені для цього лікарі» [212, арк. 13].

Про велике значення, яке надавалось викладанню ручних ремесел у школах, свідчить такий факт: у 1886 р. було відправлено учителя Першої Київської гімназії Коваленка в закордонне тримісячне відрядження до Німеччини, Швеції та Данії з метою «вивчення організації викладання ремісництва з подальшим викладанням його на курсах для учителів» [126, с. 54].

Як правило, на курсах встановлювались дружні й довірливі стосунки між керівником і курсистами, а це для навчання курсистів мало неабияке значення. Адже вчителів, закинутому долею «в глуш села, майже ніколи не доводиться бути в спілкуванні з інтелігентними людьми. Люди їдуть додому з міцнішим і твердішим ґрунтом під ногами», – писав у звіті один з керівників курсів [227, арк. 88; 219, арк. 75].

По закінченні курсів учителі писали *звіт* про заняття. На основі цих звітів педагогічна комісія, яка складалася з головного спостерігача (найчастіше це був інспектор народних училищ) та керівників курсів, визначала ступінь готовності кожного вчителя до проведення початкового навчання і визначала осіб, для яких корисно було б повторити курси наступного року. Курсистам видавались *свідоцтва з оцінками*, що підтверджували їхнє право виконувати свої обов'язки [209, арк. 21].

Наприкінці XIX ст. за ініціативою Міністерства народної освіти відбувалось активне обговорення серед освітян питання про *педагогічну практику* учителів та *поліпшення їх матеріального становища*. Архівні

джерела свідчать, що більшість пропозицій полягала в тому, що учителі перед прийомом на роботу мали б проходити педагогічну практику, що «необхідно встановити певний проміжок між закінченням університетського курсу і початком педагогічної роботи». Молодих людей, які бажають присвятити себе педагогічній діяльності, «треба ознайомити з практичними заняттями в школі, а потім допускати до викладання під керівництвом досвідчених наставників. Для цього варто обрати навчальний заклад, зробити його зразковим, призначити найкращого в окрузі директора, найкращих викладачів, на яких і покласти теоретичну і практичну підготовку майбутніх учителів» [286, арк. 2].

Проте такі цікаві починання так і не були реалізовані з ряду причин, а курси за правилами 1875 р. наприкінці XIX ст. вже мало відповідали запитам учителів. Зібрані в одному приміщенні вчителі різного віку й рівня підготовки не завжди знаходили там те, що їм було потрібно. Це підтверджується автором публікації у журналі «Російська школа»: «На уроках практичних занять панує цілковита невимушеність: старі вчителі потихеньку розмовляють один з одним про своє життя-буття, інші пишуть ноти, читають книжки, чи просто нічого не роблять, а дехто слухає з єдиною метою: помітити якийсь комічний аспект уроку. І тільки зо два десятки осіб роблять помітки в своїх записниках. Це особи з домашньою освітою, з невеликим досвідом» [184, с. 62]. Отже, у пресі траплялись і досить протилежні думки щодо організації учительських курсів.

Як свідчать джерела, інспектори народних училищ, складаючи *звіти* про вчительські курси, вказували на недоліки у їх проведенні: не завжди був складений розклад, не було зв'язку між темами занять. Та помічали інспектори і позитивне в роботі курсів: вчителі ознайомлювались з новими методами роботи, отримували велике моральне задоволення, адже курси «розбудили енергію слухачів, підтримали їх упевненість у важливості їхньої справи» [216, арк. 330].

У ході дослідження встановлено, що форми навчання на учительських курсах у досліджуваний період були такі: лекції, бесіди, екскурсії, уроки, що їх проводили керівники курсів та вчителі в спеціально організованій для цього

школі, виставки підручників. З'їзди для народних учителів проводились здебільшого у формі конференцій. Заняття на курсах народних учителів складались з практичної частини та теоретичної. Наприкінці XIX ст. учителі виконували самостійні роботи, писали звіти про заняття на курсах та отримували свідоцтва з оцінками. На з'їздах народних учителів обговорювались різні питання шкільної практики, при них функціонували виставки учнівських робіт, методичної літератури. Способи перевірки здобутих учителями знань: реферати, вечірні бесіди з керівниками, письмові роботи, письмові звіти, конспекти уроків, самостійні роботи, свідоцтва з одержаними оцінками, протоколи занять. Принципи навчання курсистів: демократичний, гендерний, індивідуалізація навчання.

З'ясовано, що в роботі учительських курсів у другій половині XIX ст. для передачі та сприйняття інформації застосовувалися словесні, практичні та наочні методи навчання.

Висновки до розділу 2

1. На основі аналізу джерел встановлено, що в другій половині XIX ст. через інституції підвищення кваліфікації вчителів держава намагалася проводити в життя освітню політику, розглядаючи загальний освітній простір Російської імперії як важливу ідеологічну сферу діяльності. При цьому вона мало опікувалась освітою простого населення, народні школи функціонували в непристосованих приміщеннях, без належного обладнання. Турботи з фінансування народних шкіл, організації та проведення підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл перекладались на земства та громадські організації.

Виявлено, що в народних школах різних типів (міністерські, земські, церковнопарафіяльні), які відкривались, як правило, земствами й громадськими організаціями, здебільшого працювали малоосвічені, без педагогічної

підготовки вчителі. Основні причини такої ситуації – соціально-економічні: низька оплата праці вчителів, нестача нормального житла, складні соціально-побутові умови.

Визначено причини створення курсів і з'їздів для учителів, які організовувались на території Російської імперії в 60-70-х роках XIX ст.: соціально-економічні потреби суспільства, неспроможність держави забезпечити школи потрібними педагогічними кадрами, низький рівень грамотності українського населення, розвиток громадської і приватної ініціативи, збільшення кількості народних шкіл у процесі реформування шкільної освіти, низький рівень кваліфікації вчителів.

З'ясовано, що з метою правового забезпечення з'їздів Міністерством народної освіти було ухвалено Правила про з'їзди 1870 р. Курсова діяльність регламентувалась Правилами про курси 1875р., що були відповіддю влади на громадську ініціативу щодо підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл та способом здійснення контролю за цим процесом. Вони охоплювали організаційні та методичні питання: матеріальне забезпечення з'їздів, особливості складання програм, строки і тривалість проведення, добір учасників, зміст занять, методика тощо. Правилами про додаткові курси 1874 р. визначалась діяльність курсів при учительських інститутах, які давали можливість учителям підвищувати свій кваліфікаційний рівень та отримати свідоцтво про проходження курсів. Правила про курси 1875 р. значно обмежували громадську ініціативу щодо проведення курсів, оскільки в них докладно визначались усі питання їх організації та функціонування, встановлювалась також форма звітності, яку потрібно було подавати в управління навчального округу. Позитивним аспектом у роботі курсів вважаємо вивчення потреб учителів керівниками курсів і намагання їх враховувати.

Видані у 80-х роках XIX ст. циркуляри сприяли виникненню професійно орієнтованих курсів з метою поширення сільськогосподарських знань (про овочівництво, городництво, садівництво, бджільництво, шовківництво).

Організаційні та змістові основи цих курсів викладено в Правилах про курси 1888 р.

З 1899 р. набули чинності нові Правила про з'їзди, якими було замінено Правила про з'їзди 1870 р. та які в подальшому визначали питання організації та проведення учительських з'їздів.

2. Установлено, що упродовж другої половини XIX ст. земства та громадські організації (Київське і Харківське товариства грамотності, Фребелівське товариство та ін.) розгорнули широкомасштабну роботу щодо підвищення кваліфікації народних учителів. Міністерство народної освіти здебільшого виконувало функції контролюючого органу, а всі організаційні питання (фінансування, підбір фахових керівників, вивчення запитів курсистів, тривалість курсів, забезпечення вчителів навчальною та методичною літературою, проїзд, проживання та харчування курсистів) перекладалися на земства та громадські організації, які не вбачали альтернативи вчительським курсам і з'їздам у питанні підвищення кваліфікації вчителів.

Аналіз джерел показав, що земські установи, громадські організації вивчали потреби вчителів народних шкіл, брали активну участь в організації учительських курсів і з'їздів, фінансово їх підтримували та влаштовували різноманітні виставки наочності, сільські бібліотеки тощо. Ними розроблялась нормативна база проведення нових на той час типів курсів для вчителів (предметних, загальноосвітніх, сільськогосподарських, тощо), підбирались кваліфіковані кадри для викладання на них. У ході дослідження з'ясовано, що з'їзди учителів які відбувались наприкінці XIX ст. на теренах України, відіграли вагомий роль у підвищенні кваліфікації вчителів та поширенні освіти серед населення. Вони не тільки виконували навчальну функцію, а й об'єднували учительську спільноту. У 70-х роках XIX ст. учительські з'їзди майже не організовувались через недостатній рівень підготовки учителів, зате діяли курси-з'їзди, з'їзди інспекторів народних шкіл, на яких обговорювались такі питання: тривалість навчального року, причини низької успішності дітей у народних школах, розподіл навчального матеріалу за групами, забезпечення

шкіл підручниками та методичною літературою, підвищення заробітної плати учителям та надавались рекомендації земським установам. У 80–90-х роках XIX ст. проведення учительських з'їздів активізувалось, адже рівень освіти учителів був достатнім для їх ефективної участі в обговоренні актуальних питань шкільного життя.

Характерні особливості організації учительських з'їздів: належний рівень їх проведення, обговорення актуальних питань шкільного життя, призначення досвідчених педагогів і громадських діячів керівниками з'їздів.

3. Аналіз джерел засвідчив, що основні форми навчання на курсах учителів у досліджуваний період: лекції, бесіди, екскурсії, уроки, що їх проводили керівники курсів та вчителі в спеціально організованій для цього школі. Виставки підручників і наочності, що влаштовувались керівниками курсів та з'їздів сприяли у підготовці до проведення уроків та написанні рефератів курсистами. З'їзди для народних учителів проводились у формі конференцій з обговорення важливих питань шкільного життя та обміну досвідом. Заняття на курсах народних учителів склались з практичної частини (заняття у спеціально організованій зразковій школі) та теоретичної (вечірні бесіди з керівниками курсів, написання конспектів уроків, конференції з обміну досвідом). Заняття у зразковій школі проводились за наперед підготовленими та затвердженими конспектами. Вечірні бесіди з керівниками курсів стосувались питань педагогіки, психології дітей молодшого віку, взаємовідносин між учителями та учнями, позаурочного виховання, наочності навчання, ведення шкільної документації, благоустрою школи, дотримання учнями гігієнічних вимог, взаємовідносин учителя з батьками, розроблялась програма занять для дітей різних вікових груп. Розглядались також питання самоосвіти вчителя, його статусу та особистісного зростання, ведення шкільної документації та способи поліпшення благоустрою школи. На сільськогосподарських курсах учителі вивчали основи агротехніки садівництва, рільництва, виноградарства, анатомію та фізіологію рослин, правила влаштування розплідника та фруктового саду, догляду за ним; хвороби і

шкідників плодових дерев, характерні для певної місцевості, та засоби боротьби з ними. На практичних заняттях учителі займалися пікіруванням саджанців, щепленням рослин, обрізуванням дерев і кущів, формуванням крони, висаджуванням плодових дерев і кущів, копали ями для посадки дерев, розглядали під мікроскопом препарати багатьох рослин, проводили хімічні досліди.

У 70-ті роки XIX ст. вчительські курси проводились здебільшого за принципом «роби, як я», вчителі проводили уроки з дітьми у зразковій школі за зразком, показаним керівником курсів. Наприкінці XIX ст. методи роботи курсистів ускладнилися, вони вже не копіювали уроки керівників, а проводили заняття з учнями за попередньо розробленою програмою. Учителі писали самостійні роботи, звіти про заняття на курсах та отримували свідоцтва з оцінками. Способи перевірки здобутих учителями знань: реферати, вечірні бесіди з керівниками, письмові роботи, письмові звіти, конспекти уроків, самостійні роботи, свідоцтва з одержаними оцінками, протоколи занять. Принципи навчання курсистів: демократичний, гендерний, диференціація та індивідуалізація навчання.

Встановлено, що на з'їздах розглядались політичні, соціальні, педагогічні проблеми (відсутність наочності і навчальної літератури, зміст навчання, методи навчання і виховання, зокрема морального, розумового, фізичного, патріотичного); питання позашкільної роботи (організація хору, літературно-музичних вечорів, ранків, поїздок, екскурсій і свят); матеріальне забезпечення шкіл (оплата за навчання, поліпшення побуту вчителів); питання взаємодії школи, батьків і громадськості; кадрові питання; учителів ознайомлювали з передовими досягненнями тогочасної науки і техніки, відбувався обмін досвідом навчання у школі.

З'ясовано, що в роботі учительських курсів та з'їздів у другій половині XIX ст. для передачі та сприйняття інформації застосовувалися словесні, практичні та наочні методи. Оскільки вчителі характеризувались низьким рівнем освіти і відсутністю знань з методики проведення уроків, то основними

методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні. Курсисти у своїй роботі застосовували репродуктивний і пошуковий методи.

Основні результати дослідження опубліковано в працях автора [118; 119; 121; 123; 124; 125; 127; 130].

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ (1899–1917)

3.1. Мета, завдання та особливості організації системи підвищення кваліфікації вчителів у контексті державної освітньої політики

На початку XX ст. на території Російської імперії, до складу якої входила більшість українських земель, відбувалося значне прискорення темпів промислового виробництва, розростання промислових міст, пожвавлення соціальної та культурної діяльності суспільства. Проте поразка в російсько-японській війні (1904–1905 рр.), а також революційні події 1905–1907 рр. спричинили загострення економічних, соціально-політичних, національних та освітніх проблем у державі. На основі вивчення та порівняння педагогічною громадськістю світового й вітчизняного досвіду розвитку освіти з'ясувалось, що Російська імперія відстає від інших країн у цій галузі. Під впливом громадсько-педагогічної критики Міністерство народної освіти розробило проект розвитку початкової школи, відповідно до якого попечителі навчальних округів мали право самостійно відкривати народні школи, а діти всіх станів та віросповідань могли здобути початкову освіту [12, с. 40; 51; 54; 140].

Відповідно до цього проекту, кількість народних шкіл на початку XX ст. стрімко збільшувалась. Так, станом на 1 січня 1909 р. в Чернігівській губернії налічувалось 1228 початкових шкіл усіх типів: 34 повітових, 50 міністерських, 767 початкових (земських міських і сільських), 12 приватних, 10 єврейських, 355 церковнопарафіяльних. Найбільш поширеними були трирічні (729) і чотирирічні (341) однокласні початкові училища. Із 65 двокласних початкових шкіл більшість були міністерськими. У трикласних і чотирикласних міських училищах із шестирічним строком навчання діти, крім елементарної грамоти, здобували знання з практичної геометрії, географії, історії, з природничої історії, фізики, креслення, малювання, а співи й гімнастику вивчали в позаурочний час. У земських і міністерських школах регіону викладалися

також необов'язкові предмети: гімнастика, ручна праця, ремесло, рукоділля, військовий стрій. У деяких сільських школах вивчали садівництво та шовківництво. У 1913 р. на території Чернігівської губернії налічувалось вісім ремісничих відділень і класів при шести початкових училищах, де навчали теслярського, слюсарного, ковальського, шевського та палітурного ремесел [87, с. 11; 300].

Оскільки за цим проектом збільшувалась кількість народних шкіл, то відповідно потрібно було більше і вчителів. Розширилась мережа учительських інститутів (Глухівський, Вінницький, Катеринославський, Київський, Миколаївський, Полтавський, Чернігівський, Юріївський), збільшилась кількість кваліфікованих учительських кадрів [76]. При учительських інститутах влаштовувались з'їзди учителів народних шкіл, оскільки була краща можливість створити виставки педагогічних творів, підручників і наочних навчальних засобів, які б допомагали учителям знайомитись з педагогічними новинками і передплачувати необхідну літературу [149; 161]. Особи, які не мали свідоцтва народного вчителя, складали спеціальний іспит. Іспит на звання вчителя народних училищ проводився письмово та усно з основних предметів початкової школи: Закону Божого, російської мови, арифметики, географії й історії Росії [49, с. 88].

На початку XX ст. значно пожвавилась діяльність різноманітних курсів і з'їздів. Проте законодавство, яким регламентувалось проведення підвищення кваліфікації вчителів, не змінилось. Як і в попередні роки, послуговувались Правилами про курси 1875 р. Але події революції 1905 р., громадський рух за національну школу, поява нових педагогічних течій сприяли тому, що в 1906 р. було ухвалено положення «Про тимчасові правила про публічні зібрання» [101]. Відповідно до нього процедура організації вчительських курсів стала значно простішою. Для отримання дозволу на проведення курсів достатньо було заздалегідь подати письмову заяву в поліцію. Прогресивним у правилах було те, що дозволялось організовувати курси для вчителів у приміщеннях, пристосованих для публічних зібрань, у театрах, виставкових залах, у

приміщеннях громадських установ. Було також знято обмеження щодо максимальної кількості учасників курсів (за Правилами про курси 1875 р. дозволялось не більш як 40). Скасовувалось обов'язкове затвердження програм, завдяки чому організатори курсів дістали значно більший спектр можливостей. Адже курси були важливими для отримання учителями знань з нових для них предметів, що вводились до програми навчальних закладів на початку ХХ ст. Курси діяли за загальнопедагогічними, загальноосвітніми та за змішаними програмами [211, арк. 80]. Щоправда, проти їх функціонування часто виступали чиновники з Міністерства внутрішніх справ, мотивуючи це складною суспільно-політичною ситуацією [240, арк. 2; 242, арк. 29; 184, с. 75].

Змінились і підходи до навчання та виховання дітей. Якщо раніше вчитель мав на меті тільки надавати учню знання, то на новому етапі учня потрібно було навчати мислити, самостійно здобувати знання та виховувати [274, арк. 68; 228, арк. 1; 78; 141].

Незважаючи на негативну реакцію з боку інспекторів та інших керівників освіти, учителі на курсах не обмежувалися лише розглядом методів навчання шкільних предметів, а й обговорювали питання впровадження в школі рідної мови. У резолюції, прийнятій вчителями народних шкіл на літніх педагогічних курсах у Києві (1906), зокрема, зазначалося: «У зв'язку з тим, що тридцятимільйонному народові повинні забезпечуватись його національні права і насамперед його національна школа, ми, учасники педагогічних курсів у Києві, народні вчителі всієї України та інших губерній, постановили: 1. Курс народної школи повинен бути розширеним до шести років. Усе навчання повинно вестись рідною мовою; державна мова вивчається в вищих класах як один з предметів навчання» [177, с. 127; 96; 100].

Відповідно до мети та завдань, можна визначити такі основні типи курсів підвищення кваліфікації народних учителів, які діяли на початку ХХ ст.: *загальноосвітні, змішані, педагогічні, церковні, сільськогосподарські, спеціальні або предметні* (з природознавства, гімнастики тощо), *систематичні лекцій-курси* тощо (Додаток 3). Охарактеризуємо деякі з них.

На початку ХХ ст. більшість учителів уже була обізнана з методикою навчання предметів початкової школи, і навчати їх, як проводити уроки не було потреби. У середовищі передової інтелігенції поступово сформувалась думка про необхідність підвищення загального освітнього рівня вчителів. *Загальноосвітні* курси для вчителів організовувались переважно земствами та громадськими організаціями. Найбільш ефективно вони функціонували у великих містах, таких як Київ, Одеса та ін. Так, у м. Полтаві в 1904 р. було організовано загальноосвітні курси для вчителів початкових училищ Полтавської губернії у приміщенні місцевого театру. Вони охопили 225 учителів (по 15 від кожного повіту) [240, арк. 1; 202].

У м. Києві загальноосвітні курси організовувались в 1912 р. Фребелівським товариством. Коротко спинимось на його діяльності. Як писала газета «Київська пошта» за 25 травня 1912 р., «група київських педагогів і суспільних діячок, які цікавляться питаннями дитячого виховання, об'єднались і заклали основи Київського Фребелівського товариства, статут якого було зареєстровано 21 травня 1908 р.». Основні завдання Товариства – відкриття нових навчальних закладів для підготовки педагогічного персоналу і впровадження нових педагогічних ідей у шкільне життя. Для їх реалізації насамперед було створено Фребелівський педагогічний інститут, а при ньому – дитячий садок, притулок та амбулаторію для дітей [120, с. 118]. Проте відкриттям цих закладів діяльність Фребелівського товариства не обмежилась. Популяризації нової наукової системи навчання та виховання мали сприяти загальноосвітні учительські курси, які організовувались Товариством щоліта і охоплювали велику кількість учителів (наприклад, у 1911 р. – понад 600 осіб з двадцяти губерній Російської імперії). Організовані влітку 1912 р. загальноосвітні курси мали бути дворічними (влітку 1912 р. народні вчителі мали отримати знання з гуманітарних предметів, а влітку 1913 р. знову приїхати до Києва та прослухати курс лекцій з предметів природничо-математичного циклу). Проте Міністерство народної освіти в 1913 р. заборонило проведення загальноосвітніх курсів у м. Києві [258, арк. 146].

Як свідчать архівні документи, у цей період всі курси, як і раніше, починались зі вступної лекції. Лектори ознайомлювали з основними завданнями курсів, розповідали про нові тенденції в освіті. Так, директор Вінницького учительського інституту, при якому часто влаштовувались курси для вчителів, у своєму листі до попечителя Київського навчального округу (1914) акцентував увагу на новій меті учительських курсів – «підготовка вчителів до самостійної роботи протягом навчального року та зростання ролі вчителя у справі виховання підростаючого покоління» [269, арк. 8].

Викладати на курсах запрошували відомих на той час педагогів, які мали добрі знання з методики викладання а також великий досвід як викладацької роботи, що спрямовувалась на підвищення загальноосвітнього рівня учителів, так і проведення вчительських курсів [91]. Серед викладачів були: Т. Лубенець, директор народних училищ Київської губернії, який брав участь в їх проведенні ще з 80-х років XIX ст., професор М. Довнар-Запольський (російська історія), В. Зеньковський (педагогічна психологія), О. Музиченко (педагогіка в Західній Європі), О. Левицький (історія Києва), В. Флеров (методика російської мови), професор А. Лобода (історія російської літератури), священник Е. Капралов (вчення про християнську моральність) та інші [265, арк. 51] (Додаток С). Зазначимо, що більшість занять з 1912 р. проводились у приміщенні Київського педагогічного музею, відкритого в тому ж році, причому курси діяли для вчителів усього Київського навчального округу. Тут же регулярно влаштовувались різні заходи для вчителів та учнів, влаштовувались курси [208, арк. 1].

Архівні джерела свідчать, що навчання на курсах було платним. Учителі мали внести оплату за слухання лекцій і подати заяву про бажання відвідувати курси до канцелярії Фребелівського педагогічного інституту (В. Житомирська, 34). Крім того, треба було ще оплатити заздалегідь і за проживання в гуртожитку [265, арк. 52].

Відкриття загальноосвітніх курсів відбувалось урочисто в театрі Троїцького народного дому, крім учителів-курсистів, на ньому були присутні:

голова Київського губернського земства М. Суковкін, інспектор Київського навчального округу А. Ліперовський, представники Педагогічного інституту та громадські діячі. Після молебню, яким традиційно супроводжувалося в той час відкриття вчительських курсів, з привітанням звернувся до вчителів голова Фребелівського товариства. Інспектор навчального округу А. Ліперовський привітав курсистів від імені попечителя Київського навчального округу і ознайомив з програмою курсів (лекції – з 9 год. до 15 год., а потім – спеціальні практичні заняття та екскурсії) [189].

На загальноосвітні курси прибуло 818 осіб. На основі проведеного анкетування організатори курсів визначили рівень освіти 632 учителів. Серед курсистів: 11 – з середньою освітою, 239 – з домашньою, 73 – закінчили учительські семінарії, 7 – учительські інститути, 29 – церковні учительські школи, тобто на курси зібрались учителі із середнім рівнем освіти [265, арк. 177].

Опікувались організатори курсів і дозвіллям учителів. Так, курсисти одержали пільгові квитки для відвідування театру, а також для проїзду в трамваї. Крім того, організовувались екскурсії в межах Києва, у тому числі і до могили відомого педагога К. Ушинського [265, арк. 193; 65; 63; 284].

Одночасно із загальноосвітніми курсами в Києві (1912) проводились такі самі курси і в Полтаві, слухачі яких у 1912 р. надіслали київським курсистам вітальну телеграму з побажанням «успішної праці для культурно-національного розвитку» [265, арк. 170].

Для діяльності вчительських курсів потрібні були значні кошти (Додаток Р). Київське губернське земство виділило для відрядження до Києва земських учителів 3500 руб., Київська міська управа – 250 руб., управління Південно-Західних залізничних доріг відправило на курси 30 учителів залізничних училищ, забезпечивши їх коштами [265, арк. 153]. Зазначимо, що в Києві в 1912 р. з 818 курсистів лише 205 були направлені та профінансовані земствами. Багато учителів з тих, хто приїхав з власної ініціативи почали відчувати нестачу коштів. Газета «Київська думка» за 24 червня 1912 р. писала: «Серед слухачів

курсів спостерігається крайня бідність. Дехто через голод не відвідує лекції. Більш як половина слухачів приїхала з далеких куточків Росії за останні гроші, а інші забрали свою зарплату до вересня, а життя у великому місті дороге. Дехто почав обідати за 15 копійок, по півобіду вдвох, а дехто – через день або всухом'ятку...» [265, арк. 190].

Умови для проживання курсистів також були незадовільними. Кімнати в гуртожитках переповнені, по 18–25 осіб у кожній. Величезну кімнату освітлювала одна електрична лампочка. Не було достатньої кількості стільців і столів. Слухачі курсів, відчуючи матеріальну скруту, звертались по допомогу до адміністрації Фребелівського товариства, але їм відмовили через відсутність коштів. Щоб якось поліпшити становище учителів, Київське вегетаріанське товариство запропонувало виділити курсистам 750 обідів у їдальнях [265, арк. 171].

На сторінках київської преси розгорнулася кампанія зі збору коштів для допомоги слухачам курсів, і до канцелярії учительських курсів почали надходити пожертви на користь слухачів. Влаштовувались також благодійні гуляння по Дніпру та музично-літературні вечори з метою збирання коштів. Ентузіазм вчителів був настільки великим, що попри всі труднощі ніхто з курсистів не переривав свого навчання [265, арк. 172]. Проте в київських газетах з'явилися критичні статті, що стосувались діяльності згаданих курсів. Дослуховуючись до критичних зауважень, Міністерство народної освіти в 1913 р. заборонило Фребелівському товариству проводити загальноосвітні курси і організувало в м. Києві *педагогічні* курси для вчителів Київського навчального округу [208, арк. 5; 90].

Мета цих курсів – вдосконалити методичні уміння вчителів, в основному з російської мови та математики. Майже весь навчальний час учителі в основному проводили в організованій при курсах школі, ділячись своїм досвідом та переймаючи досвід колег у проведенні уроків. Інколи програма педагогічних курсів доповнювалась загальноосвітніми предметами (географія, природознавство), як, наприклад, у містах Новозибкові, Городні і Глухові в

1902 р. [229, арк. 1]. На ці курси запрошувалися тільки лектори з «місцевих сил» (викладачі середніх навчальних закладів, інспектори та директори народних училищ). Особливістю тогочасних педагогічних курсів було додержання чіткого розпорядку і жорсткої дисципліни. Крім того, не було розрізнення вчителів за досвідом їхньої роботи [264, арк. 345; 259; 260; 261; 262; 263]. Велика увага під час педагогічних курсів приділялась організації вільного часу курсистів: відвідування Ботанічного саду, Зоологічного музею, концертів. Курсистам було надано право звертатись у разі потреби до місцевих лікарів за консультаціями [264, арк. 246]. На педагогічних курсах, як правило, організовувались великі виставки навчальних наочних засобів, де вчителі могли ознайомитись з педагогічними новинками, щоб запроваджувати їх у своїй роботі [264, арк. 355; 266; 268].

Розглянемо також особливості функціонування *змішаних* курсів для народних учителів, що були найбільш поширеними на початку ХХ ст. Як правило, такі курси організовувались земствами. В основу їх програми було покладено вивчення методики навчання російської мови, арифметики, церковнослов'янського читання, проводились практичні заняття вчителів у школах. Обов'язково передбачались заняття з вивчення методики предметів, які сприяли підвищенню загальноосвітнього розвитку. На початку ХХ ст. на змішаних курсах спостерігалась тенденція до зменшення часу, що виділявся для проведення уроків курсистами в організованих школах і до збільшення кількості лекцій з багатьох дисциплін (біології, хімії, географії, гігієни, природознавства тощо).

Курси підвищення кваліфікації вчителів інших навчальних закладів (гімназій, ремісничих училищ тощо) також організовувались, але в основному на початку ХХ ст. діяли курси підвищення кваліфікації для вчителів початкових шкіл, оскільки їх кількість у той період значно збільшилась і кваліфікованих учителів у тих навчальних закладах не вистачало.

Наведемо дані про навчальні заклади у Київському навчальному окрузі в 1916 р. та кількість осіб, які в них навчалися:

- Імператорський університет Св. Володимира – 552;
- Історико-філософський інститут кн. Безбородька в Ніжині – 146;
- Київські вищі жіночі курси – 3049;
- Колегія Павла Галагана – 48;
- Чоловічі гімназії – 21922;
- Реальні училища – 4193;
- Жіночі гімназії – 29899;
- Жіночі прогімназії – 329;
- Промислові училища – 2096;
- Учительські інститути – 243;
- Учительські семінарії – 1545;
- Початкові народні училища – 556158;
- Міські і вищі народні училища – 25966;
- Єврейські училища – 41259 [121, с. 97].

Як бачимо, функціонування курсів для вчителів не припинялося навіть під час Першої світової війни, незважаючи на те, що в багатьох регіонах було скрутне матеріальне становище. У воєнні роки через інфляцію майже повністю знецінилась зарплата вчителів. У газеті «Київська думка » (1915) друкувались листи до редакції учительок початкових училищ Київської губернії, в яких вони ділились своїми проблемами. Одна з них повідомляла, що, отримавши 27 руб. заробітної плати мала вирішити: «або купити черевики і голодувати цілий місяць, або використати платню на їжу і бути босою в безпосередньому значенні цього слова» [274, арк. 134]. Інша вчителька жалілась в листі на грубе поводження інспектора навчального округу: «Поводження наче з прислугою. Я ходила за 7 верств пішки за хлібом, оскільки нічого було їсти, і лавочники нічого в борг не дають, ми натщесерце ходили в училище» [274, арк. 135]. Отже, учителі народних шкіл перебували в скрутному матеріальному становищі.

Церковні курси – поширений тип курсів досліджуваного періоду, що організовувались Священним Синодом в основному для учителів церковнопарафіяльних шкіл. Серед інших курсів вони вирізнялись жорсткою дисципліною для курсистів, невеликою кількістю навчальних предметів, до яких обов’язково належав церковний спів, та обмеженими коштами, що на них виділялись. Учителі не любили цих курсів через регламентацію занять і дисципліни. Відповідно до інструкції, розробленої для слухачів деяких церковних курсів, учителі-чоловіки не повинні були навіть сидіти поруч з жінками на лекціях і практичних заняттях [242, арк. 7]. Учителі, запрошені на курси, перебували на повному утриманні земств [242, арк. 16; 256, арк. 1].

Як представники інтелігенції на селі учителі були зобов’язані впроваджувати в сільський побут передові досягнення сільського господарства того часу. З цією метою на початку ХХ ст. продовжувалось функціонування різних *сільськогосподарських* курсів [242, арк. 37; 239]. Як і в попередній період, такі курси користувались популярністю серед учителів. Так, у Київській губернії в 1909 і 1910 роках було організовано сільськогосподарські курси з вивчення шовківництва та бджільництва з метою «розвитку раціонального шовківництва серед населення». У м. Умані при місцевій церковнопарафіяльній школі діяли щорічні курси садівництва і городництва, на які щороку приїжджали близько 30 вчителів-ентузіастів з прилеглих губерній [242, арк. 37; 236; 252]. Про інтерес до таких курсів свідчить зростання кількості слухачів на них. Якщо в 1908 р. в Київській губернії сільськогосподарські курси відвідували 12 педагогів (від кожного повіту по одному представнику), то в наступному 1909 р. – 24. Мета курсів – поширення останніх досягнень науки і техніки серед учителів, які на пришкільних ділянках демонстрували селянам приклад господарювання. Земства виділяли кошти на закупівлю необхідних для занять інструментів та посадкового матеріалу [251, арк. 190; 232; 233; 234]. Такі курси допомагали вчителям вводити практичні заняття в шкільне навчання, зокрема роботу на пришкільній ділянці і водночас сприяли зближенню їх із селянами.

Хочемо звернути увагу на ще одну складову підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні – *систематичні лекції-курси*. У Києві в 1911, 1912 та 1913 рр. Фребелівське товариство організовувало постійно діючі лекції з педагогічних і загальноосвітніх предметів. Читали їх викладачі Фребелівського педагогічного інституту. Особливостями організації таких курсів було те, що вони діяли протягом п'яти тижнів улітку. Слухачі платили за лекції-курси по 10 руб., гроші витрачались на оплату роботи лекторів та оренду приміщень [270, арк. 2].

За ініціативою громадських діячів і педагогів на початку XX ст. почали активніше організовувати *спеціальні (предметні)* курси. Функціонування цього типу курсів було новим, його виникнення пов'язувалось з введенням до навчальних планів шкіл нових предметів (географія, ліплення, малювання). Мета курсів – ознайомлення вчителів із змістом та методикою його навчання учнів [129, с. 267; 133, с. 345].

У статтях, що друкувались у періодичних виданнях того часу, вміщувались рекомендації щодо проведення предметних курсів та їх програми. Так, у статті І. Полянського «Природознавство на Київських курсах 1901-го року для учителів двокласних шкіл» (1901) наведено програму курсів з цього предмета, визначено переваги та недоліки їх організації (недостатня кількість наочних засобів, практичних занять тощо) [133, с. 345–350].

Проводились спеціальні курси із вивчення російської літератури та методики її навчання в школі [189, с. 68]. Наприклад, такі курси організувало в 1911 і 1912 рр. Полтавське губернське земство [266; 268]. На цих курсах російську літературу викладав професор Київської духовної академії П. Кудрявцев [189, с. 68].

Зважаючи на необхідність оновлення методів навчання в початковій школі виникла потреба в організації спеціальних курсів з малювання, ліплення та ручної праці. Адже за введення малювання до програми вчительських курсів висловились учителі на I Всеросійському з'їзді з питань народної освіти. Це питання було насущною потребою, оскільки підготовка вчителів з малювання

на той час була вкрай слабкою, а доступної літератури з графічних предметів не вистачало. Крім того, Міністерство народної освіти визнало пріоритетним курс на організацію «трудової школи». При цьому зазначалось, що «однією з характерних особливостей трудової школи є широке користування ручною працею як засобом вивчення і навчання. Перше місце в системі ручної праці, безперечно, належить малюванню» [95, с. 139].

Зрозуміло, що організатори курсів для вчителів не залишились осторонь вказівок Міністерства народної освіти. У статті «Малювання на літніх педагогічних курсах» (1914) В. Мурзаєв пропонував запрошувати на спеціальні курси з малювання іноземних викладачів, оскільки за кордоном кращий досвід викладання цього предмета [95, с. 153]. У 1909 р. в Києві в приміщенні училища імені А. Терещенка було проведено безкоштовні літні курси з креслення, малювання і ліплення. Для їх матеріального забезпечення було виділено кошти з казни (1400 руб.) [250, арк. 1].

До програми народних шкіл на початку ХХ ст. було введено і географію. У статті «Географія на літніх учительських курсах» (1914) педагог А. Борзов поділився думкою про створення програми з цього предмета. Він наголошував, що її можна розробити тільки у тісній співпраці учених і вчителів-практиків, що «лектор у своїй повсякденній роботі занадто далекий від питань початкового навчання». Програма, створена особою, яка не працює у цій сфері, буде «теоретичною і надуманою» [15, с. 100]. Самі вчителі-практики, як вважав А. Борзова, також не спроможні розробити наукову програму, оскільки їм не вистачає знань для підбору географічного матеріалу. А для вдосконалення спільно створеної програми потрібно її апробувати в школах [15, с. 96].

Ще одним предметом, введеним до навчальних планів, була фізична культура. Оскільки вчителів фізичного виховання не вистачало, її викладали у багатьох школах відставні військові. Не маючи педагогічного досвіду, вони грубо поводитися з учнями, спілкувалися з ними як із солдатами. Батьки школярів та учні, шкільні лікарі протестували проти такої ситуації [64, с. 9–12; 188, с. 493; 267].

Ініціатором та організатором проведення курсів з підготовки та підвищення кваліфікації вчителів фізичної культури в 1912 р. в Києві був лікар О. Анохін, який закінчив університет Святого Володимира в Києві і першим у Російській імперії здобув диплом тренера з важкої атлетики (1908). Працюючи викладачем гімнастики в Київському учительському інституті, він проводив різноманітні спортивні заняття зі студентами, лекції його були цікавими, з використанням наочності, статистичних даних [294, арк. 45]. Статті О. Анохіна публікувались у відомих часописах того часу: «Спортсмен», «Російський спорт», «Сила та здоров'я». З часом він став головним редактором київського спортивного журналу «Краса і сила», в якому ділився думками з найбільш актуальних питань викладання фізичної культури в школах. У рубриці «Гімнастика в школі» О. Анохін писав про низький рівень методичної підготовки вчителів фізичної культури, відсутність сталих програм з цього предмета і рекомендацій щодо виконання фізичних вправ, що призводило іноді до травмування і навіть до летальних випадків на уроках [168; 4; 5; 6].

Перші курси для 60 осіб були започатковані в Києві в 1912 р., і він був їх першим дипломованим керівником. У наступному 1913 р. на курси підвищення кваліфікації вчителів фізкультури було запрошено 30 чоловіків і 30 жінок [6].

Значну роль у підвищенні кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні відігравали також учительські з'їзди, що організовувались на теренах України освітянською громадськістю. Так, директор народних училищ Чернігівської губернії у листі до попечителя Київського навчального округу повідомляв, що «особливо необхідним є з'їзд для вчителів віддалених від великих міст місцевостей, де вчителі потерпають від нестачі взаємного спілкування, від неможливості стежити за успіхами в різних галузях наук» [244, арк. 8; 111; 272].

Зазначимо, що вчительські з'їзди, як і в попередній період, проводились в основному під час Різдвяних і Великодніх свят та літніх канікул. Чиновники надавали дозвіл на відкриття з'їздів тільки за умови чіткого додержання вимог, зазначених у Правилах про з'їзди 1899 р. [235, арк. 2; 145].

З'їзди для вчителів народних шкіл того періоду, як правило, охоплювали вчителів одного повіту (60-70 осіб). Відкриття їх завжди було дуже урочистим, з участю представників училищних рад, членів земської управи, адже земства того періоду брали активну участь у справах народної освіти, підтримували, а часто й ініціювали учительські з'їзди. На них запрошувались не всі вчителі, а, тільки ті, які, на думку інспектора, мали певний досвід, уміли відстоювати свою точку зору, могли принести «практичну користь» з'їзду. Усі матеріали з'їзду друкувались перед початком його роботи, щоб учасники мали можливість після повернення додому ознайомити з ними вчителів своїх навчальних закладів [235, арк. 18].

Як правило, робота з'їзду розподілялась по відділеннях. Так, у спеціально-навчальному відділенні розглядались організаційні питання: про збільшення тривалості навчання в школі (запровадження чотирирічного курсу навчання замість трирічного); про збільшення кількості учителів у школах, адже здебільшого з трьома групами працював один учитель, що не забезпечувало успішної роботи [235, арк. 16; 47]. У загальнопедагогічному – з'ясовувались проблеми у вихованні дітей. Учителі наголошували на важливості позакласної роботи: (проведення літературних читань, шкільних свят, екскурсій тощо) [235, арк. 16]. У шкільно-господарському відділенні йшлося про створення побутових умов для навчання: ремонт шкільних приміщень, обладнання їх, забезпечення опаленням тощо. У санітарному – обговорювались питання про поліпшення санітарних умов у приміщенні школи, про дотримання правил гігієни дітьми, що має важливе значення для їхнього здоров'я [235, арк. 16; 207, арк. 11; 118, с. 181].

З плином часу вчительські з'їзди поступово ставали більш масовими, проводились за докладно розробленою програмою. Земства й громадські організації забезпечували учителів коштами навіть тоді, коли вони брали участь у роботі всеросійських з'їздів учителів народних шкіл. Так, у серпні 1905 р. Чернігівська губерньська земська управа відправила в Москву по одному

представнику з Новозибківського і Суразького повітів для участі у з'їзді вчителів та для огляду виставки із бджільництва [238, арк. 37].

Звернемо увагу на такий факт. Тривалий час педагогічні з'їзди організовувались у сільській місцевості для учителів народних шкіл, які здебільшого саме там функціонували. У міських школах вчителі мали кращі знання і більший досвід роботи, тому для них певний час не організовувались ні педагогічні курси, ні з'їзди через нестачу коштів. В одному з документів зазначалось, що необхідно «оживити цих забутих учителів, розбудити в них інтерес до тієї справи, якій вони присвятили себе, змусити їх вдумуватись в явища шкільного життя, ділитись з іншими своїми цінними висновками і спостереженнями і розширювати свій педагогічний кругозір, а цього найлегше досягати за допомогою курсів і з'їздів» [244, арк. 4–5; 149; 161; 247].

Проте складна суспільно-політична ситуація в Російській імперії позначалась і на роботі учительських з'їздів. Так, у 1905 р. без дозволу поліції не дозволялось організовувати ніякі зібрання учителів. Тому училищне керівництво і земства не завжди враховували резолюції навіть проведених учительських з'їздів і нарад. Перед відкриттям з'їзду інспектори давали організаторам вказівки щодо питань, які варто обговорювати і які виходять за межі компетенції з'їзду. Траплялись випадки, коли вже відкриті з'їзди закривались місцевим начальством через поліцейські доноси [238, арк. 38; 251, арк. 41]. Часто земства на місцях вирішували, чи відкривати їм учительські з'їзди. Наприклад, Козелецька повітова земська управа (Чернігівська губернія) на черговій сесії (1910) постановила: «організовувати періодичні з'їзди учителів для обговорення питань, пов'язаних з освітою в школах» [254, арк. 19]. Було вирішено, що наради призначатимуться на той час, коли немає шкільних занять, і не рідше, ніж двічі на рік [255, арк. 108].

Педагогічні з'їзди сприяли підвищенню зальноосвітнього рівня та самосвідомості вчителів. Як писала Софія Русова, «учителями (на з'їзді) обговорювались не тільки педагогічні питання, а й політичні, які турбували все суспільство...». Педагог вважала, що «українські вчителі повинні виступати

попереду свого народу і разом з ним добиватись для нього щастя і волі, завоювати Україні свободу і автономію, а школі – націоналізацію» [153, с. 965]. Українські освітяни (С. Васильченко, Б. Грінченко, Т. Лубенець, С. Русова та ін.) дбали про те, щоб до бібліотек, які створювались земствами та громадськими організаціями, потрапляло якнайбільше українських книжок [48; 181].

У деяких місцевостях, за свідченням джерел, земські управи майже одночасно організовували учительські курси і з'їзди народних учителів. Так, Кам'янецька повітова земська управа у 1912 р. з 9 по 14 червня провела з'їзд народних учителів Кам'янецького повіту Подільської губернії, а з 15 червня по 22 липня організувала курси для тих же вчителів [257, арк. 4; 230].

У становленні системи підвищення кваліфікації народних учителів велику роль відігравали також *загальнодержавні з'їзди*. Для з'ясування ступеня готовності молодих учителів до викладання оргкомітет Першого загальноземського з'їзду з народної освіти (1911) розіслав анкети народним учителям, які мали стаж роботи до трьох років. За даними цих анкет, лише 10,3 % молодих учителів не відчували особливих труднощів у роботі і вважали свою освіту достатньою, 72 % вказали на відсутність педагогічної підготовки, 13 % – на недостатність знань з загальноосвітніх предметів, 30 % – на труднощі, зумовлені необізнаністю з місцевими особливостями, у тому числі – з рідною мовою своїх учнів. Відсоток респондентів, які відчували недостатню підготовку до роботи в школі, був тим вищий, чим нижчою була їхня загальна і спеціальна освіта. Недостатньою свою загальну освіту визнали 6,6 % вчителів з гімназичною освітою, 10,6 % колишніх випускниць єпархіальних училищ, 13,6 % учителів, які закінчили міські училища і 18 % випускників учительських семінарій [8, с. 43; 62]. На Перший загальноземський з'їзд з народної освіти, що відбувся в 1911 р. в Москві усі українські земства, крім Київського і Волинського, направили своїх представників. З'їзд ухвалив резолюції, які не відповідали напряму офіційної урядової політики, і наголосив на необхідності

впровадження в земську педагогічну практику прогресивних форм і методів навчання [158, с. 20; 29].

Відомий педагог і громадський діяч М. Чехов, учасник згаданого з'їзду, писав: «Незважаючи на всі обмеження, поставлені перед з'їздом і щодо його програми, і з приводу допущення на нього діячів народної освіти, з'їзд вийшов дуже продуктивним і опозиційним відносно політики Міністерства народної освіти... З'їзд виявив, однак, і велику обережність у тих рішеннях, які потребували корінної реформи існуючої шкільної освіти [20, с. 109; 97, с. 44]. У прийнятій з'їздом резолюції «Про українські школи» висувалась основна вимога – запровадження викладання всіх предметів українською мовою в місцевостях з українським населенням. Після з'їзду царська влада розпочала переслідування вчителів, які брали участь у з'їзді [97, с. 293; 257, арк. 39].

Між тим, Київське товариство поширення освіти і грамотності імені К. Ушинського, створене 1899 р., отримало дозвіл від Міністерства внутрішніх справ на організацію з'їзду народних учителів під час Великодніх канікул у приміщенні Педагогічного музею. Запрошено було вчителів з 11 губерній – Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської, Холмської, Віленської, Ковельської, Гродненської, Могилівської, Мінської, – передбачалось прибуття 600-700 осіб. У з'їзді взяли участь представники від педагогічних рад усіх типів народних шкіл. Важливим є те, що до участі в роботі з'їзду допускали не всіх учителів, а тільки тих, «про яких є дані про їхню моральну порядність, здоровий світогляд та загальну працездатність» [257, арк. 43; 273, арк. 6]. До участі в роботі з'їзду запрошувались представники земств, батьківських комітетів, лікарі з гімназій, реальних училищ, вищих навчальних закладів. Перед з'їздом організаторами було поставлено такі завдання: розглянути та обговорити питання, що стосуються всіх аспектів шкільного життя; провести роботу і прийняти резолюції таким чином, щоб вчительський з'їзд у Києві був рівноцінним Петербурзькому з'їзду з питань народної освіти.

На засіданнях педрад активно обговорювались питання, що розглядалися на з'їздах, висловлювались пропозиції: «з'їзди мають збиратися періодично; до їх складу повинні входити обрані на педрадах учителі; до рішень з'їзду мають прислухатися державні органи, які контролюють діяльність школи, а учителі повинні сприяти впровадженню в життя постанов і побажань з'їздів» [273, арк. 341; 102].

Представники педрад доносили інформацію з'їзду до інших учителів і рішення з'їзду активно впроваджувались у життя. Так, відразу по завершенні роботи чергового з'їзду, педрада Переяславської гімназії доповіла в дирекцію народних училищ про свої наміри, що відповідало рішенням учительського з'їзду, з початку 1916–17 навчального року вжити таких заходів:

- приділити особливу увагу домашньому читанню учнів; створити класні бібліотеки, до них підбирати літературу з кожного предмета;
- інформувати сім'ї про нові методи виховання дітей;
- сприяти згуртуванню класів «у тісну дружню сім'ю», схвалюючи організацію літературних, наукових і художніх гуртків, вечорів сімейного характеру, екскурсій;
- сприяти об'єднанню всіх учениць гімназії, схвалюючи організацію гуртків самоосвіти, кас взаємодопомоги;
- замінити цифрову оцінку знань оцінкою «встигає» чи «не встигає», а цифрову оцінку залишити тільки у випускних класах [274, арк. 168].

Інформація про учительські з'їзди активно висвітлювалась у місцевих газетах. Там можна було знайти програми з'їздів, тексти деяких виступів та прийняті на з'їздах резолюції [274, арк. 168; 180]. На з'їздах розглядалися питання, що стосувались шкільної дисципліни, організації шкільних гуртків самоосвіти, музичних гуртків, шкільних клубів, бібліотек, позашкільних читань тощо. Ішлося також про зростання ролі вчителя в школі, про його авторитет серед учнів. Щоправда, питання складних взаємовідносин між жителями різних національностей у складі Російської імперії на з'їздах замовчувалось [274, арк. 169; 285, арк. 1–6; 287; арк. 1].

Отже, розглянувши підходи до організації курсів, характер виділення на них коштів (державою чи громадськими організаціями), можна стверджувати, що на теренах України на початку ХХ ст. сформувалась певна система підвищення кваліфікації вчителів. При цьому в її формуванні брали участь не тільки земства та громадські організації, а й Міністерство народної освіти. Державна підтримка інколи надавалась, з державної казни фінансувалися педагогічні, спеціальні курси для народних учителів. Але в основному земства та громадські організації організовували та фінансували проведення вчительських курсів та з'їздів, оплачували відрядження вчителів на загальнодержавні з'їзди. Законодавство, яким регламентувалось проведення підвищення кваліфікації вчителів, не змінилось, але ухвалене в 1906 р. положення «Про тимчасові правила про публічні зібрання» було демократичнішим, спрощувало процедуру організації курсів та з'їздів для народних учителів. У цей час народні вчителі мали змогу систематично підвищувати фаховий рівень на різних типах курсів: загальноосвітні, змішані, педагогічні, церковні, сільськогосподарські, спеціальні або предметні (з природознавства, гімнастики, тощо), систематичні лекції-курси тощо. При цьому найбільш поширеними були загальноосвітні та спеціальні або предметні курси для учителів народних шкіл, що було пов'язано з більшою кількістю підготовлених учителів, які вміли проводити уроки, але потребували підвищення загального рівня освіти та у зв'язку з введенням до програми народних шкіл нових предметів (природознавства, гімнастики, малювання та ін.). Систематичні лекції-курси були новим типом курсів для учителів народних шкіл, вони діяли тільки влітку, тривали п'ять тижнів та були платними для курсистів. А також народні вчителі підвищували свою кваліфікацію на з'їздах: державних, земських, губернських, повітових, міських, літніх, різдвяних, великодніх. З'їзди учителів відбувались не тільки під час літніх канікул, а й навесні та взимку.

У різних типах інституцій підвищення кваліфікації застосовувалися як спільні, так і відмінні форми і методи навчання, про що йтиметься у наступному параграфі.

3.2. Форми, зміст і методи навчання вчителів народних шкіл на курсах і з'їздах

Розглянемо форми, зміст і методи навчання в різних інституціях підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні на початку ХХ ст. Найбільш поширені форми підвищення кваліфікації народних учителів: *лекції, бесіди, екскурсії, виставки, практичні заняття, проведення уроків у організованій при курсах школі* тощо, тобто такі самі, як і в другій половині ХІХ ст. Щоправда, ці форми навчання були притаманні різним типам курсів більшою чи меншою мірою, з додаванням певних особливостей. Так, на загальноосвітніх курсах, організованих київським Фребелівським товариством (1912) для народних учителів, більшість занять проводились у формі *лекцій*, оскільки в приміщенні Педагогічного музею вміщалась велика кількість курсистів. Вважаємо позитивним те, що вчителі могли самостійно обирати предмети, які їх цікавили. Перед відкриттям курсів повідомлялись програма та перелік предметів, що розглядатимуться на лекціях. Проводились також заняття у формі *практичних і лабораторних робіт* [258, арк. 178; 290].

При курсах щоденно діяла *педагогічна виставка*, з 9 до 18 год, крім святкових днів. Вона складалась з учнівських робіт та різноманітної літератури: з питань педагогіки, дитячої, спеціальних видань, наочних посібників, був і український відділ. Виставка щоденно доповнювалась і розширювалась, за час функціонування її відвідали понад 10000 осіб. Виставка діяла під керівництвом спеціальної комісії, яка намагалась подати всі новинки з тогочасної методики навчання шкільних предметів, ознайомити з методиками навчання, поширеними в різних школах. Так, «у одній зі шкіл (м. Київ) педагогічний персонал намагався, щоб усе, чого діти навчились у школі, передавалось їм

словом, малюнком, фарбами, ліпленням, різьбою по дереву. Письмові роботи дітей, крім правопису, не виправлялися. А Печерська жіноча школа своїм основним завданням вважала розвиток творчих сил дитини» [258, арк. 178].

Велику зацікавленість серед вчительського персоналу викликало навчання у формі лекцій-бесід, що їх проводив педагог-методист директор народних училищ Київської губернії Т. Лубенець у театрі Лук'янівського народного дому. На лекції про «наочність у початковому навчанні» з демонструванням відповідних картин і малюнків зібралось понад 500 учителів, які по закінченні бесіди звернулись до нього з проханням прочитати ще такі лекції з питань педагогічно-виховного характеру [258, арк. 160; 243] (Додаток С).

Ось як описала одну з лекцій Т. Лубенця газета «Київська думка» (1912): «Лекція директора народних училищ Т. Лубенця «Про шкільну дисципліну» відбулась з великим успіхом. На лекцію зібралось понад 900 учителів, курсистів і тих, хто був у Києві на курсах. Головна думка лектора – скасування фізичної дії і насилля в школі. Після лекції відбувся обмін думками, в обговоренні взяли участь 20 осіб, і лектору висловили вдячність» [120, с. 121].

На загальноосвітніх курсах, організованих Фребелівським товариством у 1911 р. переважали лекції з предметів природничо-наукового циклу, у 1912 р. функціонували курси переважно з гуманітарних предметів. До програми курсів для вчителів входили такі предмети: вчення про християнську мораль; російська історія; історія Південної Росії; історія російської літератури; історія новітнього періоду російської літератури; загальна література; педагогічна психологія; психологія дитинства; педагогіка в Західній Європі і Америці; методика російської мови; методика арифметики; методика викладання історії; методи сучасної біології; питання виховання [265, арк. 51; 208, арк. 1] (Додатки М, Н).

На сторінках тогочасної преси з'являлись критичні статті, що стосувались загальноосвітніх курсів, організованих Фребелівським товариством у Києві (1912), зокрема, зазначалось: «Вузько-лекційний метод треба оживити

бесідами, спільною роботою лекторів і курсистів з певних питань (складання каталогів різних типів бібліотек, розробка шкільних програм тощо. Тільки за наявності цих умов можна чекати успіху курсів». Дослуховуючись до критичних зауважень, Міністерство народної освіти в 1913 р. заборонило Товариству організовувати курси і натомість влаштувало в Києві курси змішаного типу [208, арк. 5].

На змішаних курсах заняття проводились як у формі *лекцій* з предметів, що сприяли підвищенню загальноосвітнього рівня вчителів, так і у формі *практичних занять в спеціально організованій при курсах школі*. Проводились також заняття у формі *бесід з педагогіки та психології*. Характерно, що на курсах учителям пропонувались *завдання для самостійної роботи* протягом року. Особливо позитивним ми вважаємо те, що після проведення уроків керівниками та курсистами проводились *спільні конференції з обміну досвідом*. Особливості форм навчання на курсах: *практичні заняття із зоології та ботаніки, прийоми фотографування, виготовлення найпростіших приладів з фізики, виготовлення карт і найпростіших наочних засобів* [264, арк. 19; 289].

На відміну від загальноосвітніх і змішаних курсів, на педагогічних заняття проводились, як правило, у формі *практичних занять в організованій школі та у формі бесід з керівниками з певних предметів*. Так, на педагогічних курсах у м. Ромнах до програми входили такі предмети: методика навчання Закону Божого (14 год), педагогіка (28 год), методика навчання російської мови (40 год), методика викладання арифметики (27 год), методика навчання природознавства і географії (28 год), бесіди про основи виховання (40 год). Як бачимо, більша частина навчального часу на курсах відводилась на поліпшення вчителями знань з методик навчання шкільних предметів (Додаток М). До програми педагогічних курсів у Кременчуці (1914) було також введено методику навчання малювання і ліплення (30 год) та виразне читання (22 год) [264, арк. 2; 231; 237; 249] (Додаток І).

Для прикладу наведемо орієнтовний план бесід керівників із курсистами про методи навчання російської мови в початковій школі на педагогічних

учительських курсах при Лубенській учительській семінарії, організованих у 1913 р.:

- 1) наочність у викладанні і предметні уроки (2 год);
- 2) навчання грамоти; новітні букварі та їх значення для вчителя (2 год);
- 3) формальні ступені Гербарта, їх важливість для народного учителя та їх застосування на уроках російської мови (пояснювальне читання і граматики (4год);
- 4) учнівські твори (2 год);
- 5) прийоми поживавлення уроків граматики (1 год);
- 6) техніка швидкого малювання (1 год);
- 7) уроки пояснення художніх картин (2 год);
- 8) огляд новітніх навчальних засобів.

Усі бесіди керівників в основному спрямовувались на те, щоб зацікавити учителя питаннями педагогіки, навчити його орієнтуватись у різноманітні методичної літератури і таким чином полегшити його щоденну роботу [264, арк. 171].

Програми церковних курсів відрізнялись від програм інших курсів невеликою кількістю предметів, серед яких обов'язково мали бути церковний спів, методика навчання співів, організації хорів, елементарні знання з теорії музики, гра на скрипці [238, арк. 7; 278]. Більшість занять з курсистами проводились у формі занять у хорі. Навчання на курсах тривало 34 год на тиждень (по 12 год теорії, практики і 10 год музики). По закінченні курсів проводились *іспити* для вчителів і видавались відповідні свідоцтва про здобуту кваліфікацію [238, арк. 16; 295] (Додаток К).

На деяких церковних курсах (1908) програма була ширшою, до неї входили такі предмети: *елементарна теорія музики, сольфеджіо, церковний і світський хоровий спів, методика створення шкільних хорів* [256, арк. 1].

На сільськогосподарських курсах навчання проводилось у формі *практичних занять із садівництва та городництва, а також у формі лекцій з біології, хімії, природознавства* [251, арк. 190; 245; 248].

З'їзди учителів для народних шкіл на початку ХХ ст. проводились освітянською громадськістю [244, арк. 8; 235, арк. 2–18]. Проаналізуємо форми, зміст і методи навчання на з'їздах. Як уже зазначалось, робота з'їзду розподілялась по відділеннях. У кожному відділенні обговорювались питання, якими цікавились учителі. За іншими програмами робота з'їзду розподілялась по секціях. Характеризуючи зміст навчання на з'їздах, наведемо перелік секцій, в яких працювали вчителі на загальноземських з'їздах. Це такі секції: вищих навчальних закладів; реальних училищ; середніх і нижчих навчальних закладів; сільськогосподарської освіти; комерційної освіти; жіночої професійної освіти; професійних училищ; морехідних шкіл; шкільної гігієни і фізичних вправ; графічного мистецтва; навчання сліпих, глухих і ненормальних дітей; ручної праці в загальноосвітніх школах; ремісничого учеництва в майстернях; загальних питань, що стосуються технічної і професійної освіти [244, арк. 4–5].

Програми з'їздів для учителів міських шкіл розроблялись директорами народних училищ і розсилались за кілька місяців до початку з'їзду, щоб його учасники підготували реферати з відповідних питань. Зазначимо, що програми з'їздів спочатку були орієнтовними, а після відкриття з'їзду затверджувались, коли з'ясовувались потреби вчителів [244, арк. 17]. На зміст занять на з'їздах впливала думка вчителів. У результаті всебічного обговорення до програми з'їздів включалися, наприклад, такі питання шкільного життя:

- загально-організаційні (класна і предметна система навчання);
- навчальні (групування предметів, розподіл навчального матеріалу по днях і годинах);
- методичні (про методи і прийоми навчання, підручники, наочні засоби; про видання педагогічного журналу для початкових училищ);
- виховні (обговорення різних систем виховання, шкільної дисципліни та умов морального, розумового і фізичного виховання, засоби розвитку релігійних, патріотичних і моральних почуттів);
- позакласні (організація хору, літературно-музичних вечорів, ранків, екскурсій і свят садіння дерев);

- матеріальне забезпечення училищ (влаштування шкільного попечительства; питання про оплату за навчання; поліпшення побуту вчителів);
- зближення школи із суспільством та батьками;
- кадрові питання (про збільшення кількості вчительських помічників) [244, арк. 18а; 238, арк. 37–38; 251, арк. 41; 254, арк. 19; 255, арк. 108].

Учителі на з'їздах мали можливість обмінюватись думками з тих питань, які їх цікавили. Вони ділились своїм *досвідом* навчання дітей грамоти, *методами навчання* розв'язування задач, *способами створення наочних засобів* з арифметики. Учителі пропонували на уроках використовувати задачі з повсякденного життя і в зрозумілій формі, щоб не витратити час на пояснення незрозумілих слів [255, арк. 207; 257, арк. 4]. З кожним роком програми з'їздів поглиблювались і доповнювались [257, арк. 9]. Для прикладу наведемо перелік питань, які обговорювались на з'їзді вчителів народних шкіл у м. Кам'янці-Подільському влітку 1913 р.

1. Програма навчання в народних школах: підвищення рівня освіти дітей; використання наочності, позакласне читання; добір якісних підручників; введення нових предметів до програми (фізична культура, природознавство); створення хору в школі тощо.

2. Виховання дітей: позакласна робота з учнями; причини пропусків уроків; проведення з дітьми екскурсій, прогулянок; влаштування літературних вечорів, ранків тощо.

3. Навчання в школах прикладних знань: ознайомлення учнів з основами гігієни; впровадження в школах ручної праці; введення навчальних предметів з різних галузей сільського господарства; організація пришкільних ділянок і садів.

4. Адміністративно-господарська діяльність школи: законодавче обґрунтування діяльності шкіл; ведення шкільної документації; протипожежна безпека; безкоштовна видача учням підручників.

5. Поліпшення умов роботи вчителів: передплата для учителів періодичних видань; організація для них курсів; взаємовідвідування уроків учителями.

6. Позашкільна освіта: організація бібліотек у народних школах; поводження зі шкільними книжками [257, арк. 24; 158, с. 20; 29; 20, с. 109].

На Першому загальноземському з'їзді з питань народної освіти у Москві (1911), на всеросійських з'їздах багато уваги приділялось стандартизації підготовки вчителя, наголошувалось на визначальній ролі в цьому губернських земських освітніх управлінь. Це питання розглядалось в одній із секцій. Висловлювалась думка про необхідність створення спільного плану підготовки вчителів і поступового впровадження його в життя. Такий план мав створюватись кожною губернією [97, с. 44; 257, арк. 39]. На з'їзді директорів і викладачів Київського навчального округу, який відбувся влітку 1916 р. в Києві, обговорювались такі питання: *проблеми виховання в школі; сім'я і школа; виховний вплив педагогічного персоналу; релігійно-моральний вплив школи; виховний вплив навчання; фізичне виховання* [273, арк. 6].

Робота на з'їздах проводилась, як правило, у формі *денних і вечірніх засідань*. Для виступів запрошували відомих учених, професорів університету та зацікавлених вчителів. Особи, які бажали прочитати на з'їзді доповідь з того чи іншого питання (на 20-30 хвилин), мали надіслати тези доповіді з короткою мотивацією, що мала розвиватись уже в доповіді. Матеріал доповіді мав дати відповідь на запитання: як саме досягти того чи іншого виховного результату [274, арк. 168; 284, арк. 7; 287, арк. 1].

Отже, провідною формою роботи на з'їздах були засідання, а зміст роботи з'їздів визначався на основі пропозицій педагогів, передових ідей тогочасної освіти та потреб учительства.

Якщо наприкінці XIX ст. основними методами роботи керівників курсів і з'їздів були *пояснювально-ілюстративні*, а курсистів – *репродуктивні*, то на початку XX ст. вони істотно змінилися. Поступово важливу роль почали відігравати пошукові методи. Учителі писали *реферати* з різних питань, що

стосувались методики навчання, *самостійно опрацьовували навчальний матеріал, проводили дослід з фізики та хімії*. Це значною мірою стосувалось загальноосвітніх, спеціальних, сільськогосподарських курсів і менше – педагогічних і змішаних [264, арк. 171].

Як і в попередній період, велику роль відігравали *словесні методи передачі інформації*, але дедалі більшого значення набували *наочні методи сприйняття й передачі знань*. Курсисти відвідували *екскурсії, виставки, кабінети навчальних предметів у Педагогічному музеї (серед яких був зразковий кабінет з фізики)*, де було зібрано найновіші підручники, наочність з різних предметів навчання в школі. Особливо це стосувалось учительських курсів і з'їздів, що організовувались земствами та громадськими організаціями (загальноосвітні, змішані, спеціальні) [258, арк. 146; 24].

Таким чином, на курсах для вчителів різних типів застосовувались подібні форми, методи роботи, але залежно від типу курсів їх співвідношення було різним. На загальноосвітніх курсах вчителі поліпшували свої знання з різних предметів в основному на заняттях у формі лекцій, на педагогічних в основному вдосконалювали методичні навички з проведення уроків у школах, організованих при курсах; на змішаних курсах заняття з методики навчання предметів поєднувались з лекціями та практичними заняттями із загальноосвітніх предметів. Церковні курси, які в основному функціонували на кошти церковних відомств, характеризувались жорсткою дисципліною та наявністю багатьох обмежень для учителів. На таких курсах основна увага приділялась вивченню Закону Божого, методики навчання церковного співу та церковнослов'янської мови. Заняття проводились в основному у формі практичних занять у школі, бесід. Основною формою занять на сільськогосподарських курсах були практичні роботи у майстернях, садах, на ділянках. Невеликий відсоток часу відводився на отримання нових знань, що подавались у формі лекцій. Організація спеціальних (предметних) курсів була зумовлена введенням до програми народних шкіл нових предметів. На таких

курсах проводились як лекційні, так і практичні заняття у формі бесід, екскурсій тощо.

На з'їздах вчителів народних шкіл обговорювались питання, які були актуальними для вчительської спільноти і розв'язати які можна було лише в процесі активного живого спілкування педагогів. Особливо це стосується питання створення національної школи, навчання дітей рідною мовою. Заняття на з'їздах проводились в основному у формі денних і вечірніх засідань. Зміст роботи з'їздів залежав від потреб учителів і часто змінювався залежно від їхніх пропозицій. У своїй діяльності учасники курсів і з'їздів вдавались до пошукових методів навчання, щоб підібрати та самостійно опрацювати потрібний матеріал. Водночас зазначимо, що організаційно-змістові засади підвищення кваліфікації вчителів для національних меншин мали певні відмінності від масової народної школи, про що йтиметься у наступному параграфі.

3.3. Особливості підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл для національних меншин

Серед загальної кількості початкових шкіл в Україні на початку ХХ ст. значне місце посідали різноманітні навчальні заклади початкової освіти для національних меншин. Ці заклади організовувались громадами німецьких, єврейських, грецьких, польських, чеських, вірменських та англійських колоністів. У ХІХ ст. існувала значна кількість німецьких і швейцарських поселень на Катеринославщині, німецькі поселення були в Ушицькому повіті Подільської губернії, на Волині жили чехи, у районі Коростишева та Коростеня (Київська губернія) – італійці, які налагодили там видобування граніту в кар'єрах. Окрім того, невеликі селища колоністського типу були розкидані навколо гірничодобувних, металургійних, машинобудівних та інших підприємств. Там жили австрійські, французькі, британські, бельгійські,

нідерландські і навіть північноамериканські робітники та службовці [93, с. 528; 255, арк. 1].

Порядок відкриття і діяльності шкіл для дітей неправославного віросповідання визначався державними документами: «Правилами шкіл для інородців» (1870), «Положенням про народні училища» (1874) «Правилами про початкові училища для інородців» (1906). В цих документах йдеться про те, що народні школи повинні сприяти всебічному розвитку дітей, поширювати між ними знання російської мови, «зблизити їх з російським народом на ґрунті любові до спільної батьківщини» [296, арк. 1; 3, с. 234].

З кінця XIX ст. у Російській імперії існували одиничні навчальні заклади, які готували учителів для народних шкіл національних меншин, головною метою яких було насадження православ'я та російської мови серед населення. З метою підготовки російських учителів до викладання в школах національних меншин, у деяких учительських семінаріях вводилось вивчення мов національних меншин. Хоча ще в 1877 р. уряд скасував усі привілеї для іноземних колоністів, і вони змушені були опановувати російську мову та практично повністю реконструювати свою систему освіти, це не дало помітних результатів. Директор народних училищ Волинської губернії в грудні 1902 р. в своєму листі до попечителя Київського навчального округу писав про проблеми з навчанням німецьких дітей і про велику кількість шкіл у німецьких колоніях, прийнятих у підпорядкування Міністерства народної освіти з 8 жовтня 1887 р. На 1 січня 1889 р. таких шкіл налічувалось 299, у 1890 – 358, а до 1 січня 1902 р. – 295 (Додаток Е). Зменшення кількості шкіл відбулося як через переселення німців-колоністів до Америки, так і через мізерну оплату вчителів [128, с. 128].

Оскільки землі для приїжджих колоністів влада виділяла найгірші, мешканці колоній здебільшого жили дуже бідно, не мали можливості добре оплачувати роботу вчителів та обладнувати школи. Тому, як правило, більшість шкільних приміщень для дітей німецьких колоністів були не зовсім придатними для навчання. Це були «звичайні шкільні будинки, розділені сіньми на дві частини, причому більша частина призначалась для моління, а в

меншій були розміщені класна кімната, що рідко відповідала своєму призначенню, і квартира вчителя, яка складалася з однієї кухні, у кращому випадку від неї відокремлювалась частина для чистої кімнати вчителя» [255, арк. 5].

Найбільш численними серед національних меншин були німецькі та єврейські громади, тому головну увагу ми зосередимо на особливостях організації курсів підвищення кваліфікації вчителів німецьких та єврейських шкіл. Усі школи для іновірців у Російській імперії підпорядковувались Міністерству народної освіти на загальних підставах. До навчального плану цих закладів входили такі предмети: Закон Божий, російська мова, чистописання, рідна мова, арифметика, російська історія і географія, елементарні поняття з природознавства, співи і креслення. Закон Божий, на відміну від інших предметів, викладався рідною для дітей мовою. Учителі шкіл для національних меншин мали бути російськими підданими і мати право займатись учительською діяльністю [297, арк. 19–21].

Колоністами (колоніст від слова «колонія» – той, хто приїхав з іншої країни; переселенець) на українських землях називали прибульців, які тут оселялися і жили відособлено за своїми звичаями і обрядами, зберігаючи свою релігію і мову. Кожна колонія мала своє самоврядування, власну адміністрацію зі своїх жителів. Перші іноземні колоністи з'явилися на українських землях ще за доби Великого князівства Литовського. Оселялися вони переважно в містах і користувалися значними привілеями від магістратів. Мешканці іноземних колоній тривалий час мали право організовувати свої світські та конфесійні навчальні заклади, де дітей навчали рідною мовою. Як наслідок, вони не відчували потреби в налагодженні зв'язків з корінним населенням та у вивченні російської мови. Тому, наприклад, німецькі колоністи часто вирізнялися повним незнанням російської мови [214, арк. 50].

Досить непростою була ситуація з навчанням дітей і в єврейських школах. Аналіз джерел свідчить, що школи для дітей євреїв (хедери) мали жалюгідний і неохайний вигляд [215, арк. 19 б].

Учителями в школах для дітей національних меншин працювали здебільшого люди з низьким освітнім рівнем, була велика плінність кадрів через мізерну оплату їхньої роботи. Для поліпшення стану освіти іновірців Міністерство народної освіти вирішило платити учителям німецьких колоній заробітну плату з казни, а також відкрити на кошти державного казначейства учительську семінарію для підготовки шкільних учителів німецьких колоній. Інспектори народних училищ констатували у своїх звітах про часткове поліпшення стану шкільної освіти в школах німецьких колоній на початку XX ст. Цьому сприяли організовані в 1892, 1898 та 1899 рр. курси для вчителів цих шкіл. У 1902 р. директор народних училищ Волинської губернії у своєму листі до попечителя Київського навчального округу, запропонував виділити з казни кошти на проведення літніх курсів для учителів шкіл німецьких колоній. До листа було подано такий кошторис: «на утримання кожного із запланованих курсистів (250) – по 10 руб.; на винагороду десяти керівникам курсів учителів двокласних міських училищ – 1160 руб.; на придбання книжок і навчальних посібників – 340 руб» [255; арк. 14].

Для оцінювання ефективності проведених курсів та контролю за роботою їх організаторів і керівників директори народних училищ, при яких вони проводились, мали надсилати звіт попечителеві навчального округу, а також письмові роботи вчителів на початку навчання на курсах і такі самі роботи по закінченні курсів; зразки письмових робіт курсистів під час навчання на курсах; конспекти проведених уроків з російської мови та арифметики, складені учителями-курсистам [214, арк. 50].

На відміну від курсів для вчителів німецьких шкіл, про влаштування яких піклувалось Міністерство народної освіти, відкриття курсів для вчителів єврейських шкіл супроводжувалось певним спротивом. Проти цього виступала значна кількість освітніх чиновників, у тому числі й директори народних училищ. Причини відмов у дозволі на відкриття курсів називалися досить різні. Оскільки тривалий час у деяких місцевостях не було курсів для учителів інших типів шкіл, то організація єврейських вчительських курсів, вважали деякі

чиновники, принижуватиме інших учителів [214, арк. 20]. Особливо заборонялось проведення вчительських з'їздів національних меншин, оскільки адміністрація шкіл, зокрема директор народних шкіл Подільської губернії у листі до попечителя Київського навчального округу (1903) наголошував, що з'їзд учителів єврейських шкіл може мати «тенденційний характер і викликати об'єднання учителів далеко не педагогічного характеру» [214, арк. 20].

Інспектори народних училищ зазначали, що Правилами про курси 1875 р. передбачено проведення курсів «тільки для учителів християнського віросповідання переважно при вчительських семінаріях та інших навчальних закладах, в яких є необхідні для курсів навчальні посібники», а не для євреїв [214, арк. 18].

З архівних джерел відомо, що курси підвищення кваліфікації користувались популярністю серед учителів німецьких шкіл, були досить масовими і організовувались здебільшого при тих народних школах, які були зручно розташовані (зручно було до них добиратись, невелика відстань до інших училищ, були місця для проживання курсистів тощо). Починаючи з кінця XIX ст., курси проводились при таких народних школах: Барашівській, Горошківській, Пулінській та Ушомирській Житомирського повіту; Андріївській, Баранівській та Емільчинській Новограда-Волинського повіту; Межиріцькій, Підлужанській та Тучинській Рівненського повіту; Вербській та Локацькій Володимира-Волинського повіту [246, арк. 4].

Велику увагу керівники та організатори курсів приділяли особистим якостям учителя та його фаховій підготовці. Так, на курсах, які відбувались при Луцькому двокласному училищі (1903), інспектор у вступному слові наголосив, що «тільки той учитель, який ґрунтовно знає свій предмет, може навчати дітей, учні бачитимуть в ньому доброго наставника» [246, арк. 132].

Встановлено, що до слухачів курсів застосовувався індивідуальний підхід. Для з'ясування рівня знань, перед початком курсових занять учителів екзамєнували. Вони писали диктант, письмовий переказ статті та розв'язували нескладну арифметичну задачу. На основі аналізу результатів іспиту їх

поділяли, як правило, на дві групи. Причому в першій групі, де були учителі з нижчим рівнем підготовки, керівники курсів особливу увагу звертали на засвоєння курсистами російської мови. Заняття проводились у формі бесід, пояснень. Зміст навчання був елементарним, тому що «більшість учителів не знала прийомів усної лічби, всі мали вкрай слабкі поняття про дії з числами і не мали поняття про розв'язування задач» [246, арк. 54]. Інколи ранкові заняття проводились не в лекційній формі, а «так, як би їх проводив учитель зі старшою групою своєї школи». Учителям надавались методичні поради щодо дій з багатозначними числами. Керівник намагався пояснити вчителям різницю між систематичним та елементарним курсом арифметики, притаманним для народної школи. Демонструвались також методичні прийоми додержання дисципліни в класі, розглядалися питання щодо привчання дітей до чистоти й акуратності в «найбіднішій обстановці» та про спілкування з батьками і їх вплив на спосіб життя та успіхи дітей [212, арк. 85; 227, арк. 43].

У групі вчителів з кращою підготовкою зміст навчальних занять розширювався відповідно до обсягу програми, яка на той час використовувалась для іспитів на звання учителя початкової школи. Керівники курсів намагались, щоб викладання для курсистів було «взірцем того, як слід проводити заняття з російської мови, арифметики та співів». Зверталась увага на «правильність читання, швидкість та усвідомленість тексту» [246, арк. 52].

Протягом перших двох днів проводились тільки теоретичні заняття у формі лекцій і бесід, оскільки керівники хотіли ознайомити курсистів з методиками навчання російської мови та арифметики. Практичні заняття у формі проведення курсистами уроків в організованій школі відбувались за розкладом щоденно, крім неділі та святкових днів. Кожного дня було по шість годинних уроків (чотири з 8 год до 12 год та і два уроки з 17 год до 19 год). Щоденно півгодини відводились на гімнастику і дві години на практичні заняття. Перед проведенням уроку керівник курсів обов'язково переглядав конспект цього уроку (Додатки Т, У, Ф). Кожний проведений урок докладно

аналізувався керівником і курсистами. Курси кожного дня відвідував інспектор народних училищ, який наглядав за їх проведенням.

Зазначимо, що на курсах проводилась політика русифікації вчителів шкіл для національних меншин, інспектори рекомендували учителям говорити між собою «виключно російською». Оскільки вільне оволодіння російською мовою перед курсистами ставилось на перший план, то програма занять з російської мови була досить ґрунтовною. Передбачалось: читання по книжці Л. Григор'єва «Російське слово» з поясненням незрозумілих слів і виразів і з переказуванням за планом; вивчення граматичного матеріалу з російської мови, з проведенням синтаксичного розбору; диктанти текстів з книжки М. Некрасова «Керівництво до курсу правопису» та самостійне виконання письмових граматичних вправ [246, арк. 53]. Крім російської мови та арифметики, проводилися заняття у формі бесід з теорії музики та хорового співу.

Щовечора керівник курсів проводив обов'язкові бесіди з методики навчання російської мови і арифметики. Для цього використовувались спеціально розроблені науковцями для вчителів національних меншин посібники: І. Давіса «Керівництво до викладання російської мови в училищах для іногородців»; А. Вольтера «Керівні замітки для учителів»; В. Астасьєва «Народна школа» та «Уроки російської мови для дітей іногородців» [246, арк. 55].

Отже, як бачимо, проводилась значна методична та організаційна робота для забезпечення успішного навчання курсистів. В одному зі звітів про вчительські курси повідомляється, що для «проживання курсистів було відведене приміщення в будівлі двокласного міського училища, де кожен мав окреме дерев'яне ліжко. На обід курсисти ходили до місцевого міщанина Коритного, який годував їх обідом з двох страв, з оплатою по 8 руб. за 6 тижнів». Для нагляду за якістю харчування інспектор і керівники часто харчувались разом з курсистами [246, арк. 56].

По закінченні курсів учителям-курсистам безплатно видавались книжки, за якими вони навчались на курсах.

Для визначення ефективності курсової роботи та ступеня готовності учителів до роботи в школі, курсисти складали письмовий іспит. За їх результатами частину вчителів вважали «придатними до подальшої учительської роботи», а декого «зовсім не придатними до вчительської роботи». Тим, хто виявлявся «непридатним до вчительської роботи», пропонували обрати собі інший рід занять і більше не працювати в школі [246, арк. 58].

Про насадження російської мови та культури з метою асиміляції народів свідчить лист губернатора Волинської області до попечителя Київського навчального округу, де він зазначав: «У минулій нашій історії на західних окраїнах було немало подібних маленьких питань, які спричинили нам важкі випробування через байдужість до них. Тому уряд бажає не тільки навчання чеських дітей, а й злиття їх з російськими по духу» [281, арк. 5].

Для асиміляції чеського населення влада вирішила провести певну перепідготовку учителів-чехів: поліпшити рівень їхньої підготовки з російської мови, ознайомити з особливостями підручників, системою організації шкіл Російської імперії. Особливо гостро постало питання про викладання чеським дітям православ'я, активну участь у цьому мало брати духовенство [281, арк. 6]. Учителі-чехи мали пред'явити на курсах довідки від сільського старости з такою інформацією: стаж роботи, заробітна плата, матеріальне становище та рівень володіння російською мовою [281, арк. 12].

Перед відкриттям курсів на керівництво Острозької семінарії, де мали функціонувати курси, покладалась велика підготовча робота: потрібно було забезпечити курсистів керівників курсів житлом, а також необхідною навчальною літературою [281, арк. 22].

На відміну від більшості інших схожих курсів, у вечірній час проводились практичні заняття, а у ранковий – теоретичні. Зранку розв'язували з курсистами задачі та писали диктанти, навчали правилам викладання предметів, та ставити правильно наголоси в російських словах. На уроках Закону Божого учителів-чехів мали ознайомити з особливостями православ'я,

пояснити, чим воно відрізняється від їхньої віри, а на уроках російської мови – розкрити особливості вивчення російської граматики у порівнянні з чеською. Географію та арифметику викладав на курсах відомий фахівець Т. Лубенець, який, крім теоретичних занять, навчав учителів малювати карти Російської імперії та пояснював методику навчання арифметики. Для кращого оволодіння мовою курсисти намагались говорити між собою російською і навіть встановили символічний штраф за порушення, читали російську літературу. Правда, результати їхні у вивченні російської мови були незначними, і на курсах виникла думка про те, щоб поступово замінити чеських учителів випускниками учительської семінарії [281, арк. 62].

Як свідчать джерела, результати курсів не задовольнили владу [281, арк. 72]. Усіх чеських учителів на Волині було замінено випускниками учительської семінарії, які мали проводити русифікацію національних меншин, і курси підвищення кваліфікації для учителів-чехів більше не проводились.

Аналізуючи архівні документи, ми дійшли висновку, що ситуація з фаховим складом учителів у єврейських школах була подібною. Як зазначав директор народних училищ Подільської губернії у листі до попечителя Київського навчального округу, загалом склад учителів у єврейських школах згаданої місцевості поділявся на дві категорії: учителі, які здобули спеціальну педагогічну підготовку в єврейському учительському інституті (ім короткострокові курси не потрібні); особи, призначені на посаду тимчасово, після складання екзамену, які при першій нагоді змінюють вчительську діяльність на вигіднішу в матеріальному відношенні [215, арк. 19 б].

Оскільки влада мало приділяла уваги освіті євреїв, поліпшити ситуацію намагались громадські організації. Так, наприклад, Київське відділення Товариства поширення освіти між євреями Російської імперії не раз зверталось у 1903, 1904 та у 1905 рр з проханням до Міністерства народної освіти про влаштування в м. Білій Церкві короткострокових літніх учительських курсів для вчителів єврейських шкіл.

Побажання навчатися на курсах висловили близько 400 учителів. Працівники Товариства підібрали для проведення курсів досить просторе приміщення Білоцерківського двокласного державного єврейського училища. На тимчасове проживання курсистів розмістили по квартирах у місті, причому на курсах за ними був суворий нагляд інспектора, а поза курсами – поліції.

Організатори розробили програму курсів. Методику російської мови мав викладати директор народних училищ Київської губернії Т. Лубенець; методику викладання єврейської мови – випускник Віленського учительського інституту Я. Кацнельсон; методику арифметики – учитель Житомирської жіночої гімназії М. Місяць»; лекції із психології – професор І. Четвериков; лекції з методики російської мови та школознавства – викладач 5-ї Київської (Печерської) гімназії М. Даденков, лекції з методики російської мови в єврейській школі – А. Ровесман [281, арк. 13–14].

Заняття на курсах проводилися щоденно у формі лекцій, бесід, практичних занять у школі. Тривалість навчального дня – 8 годин. Кожного дня проводились чотири лекції і чотири практичні заняття з природознавства, малювання, ліплення, гімнастики, рухливих ігор, а також зразкові уроки в школі. При цьому зразкові уроки проводились спочатку керівниками курсів, а потім пробні уроки – вчителями, з докладним їх обговоренням.

На курсах вивчалися такі предмети: педагогіка (теорія педагогіки, психологія; школознавство; дошкільне виховання); природознавство і методика навчання природознавства (елементарні поняття з хімії, фізики, ботаніки, анатомії і фізіології людини та з біології); методика навчання російської мови; арифметика; методика навчання географії; методика навчання єврейської мови, історія давньоєврейської літератури; шкільна гігієна, методика навчання малювання і ліплення. До особливостей цих курсів можна віднести теоретичні бесіди з викладання російської грамоти в єврейських школах [214, арк. 3].

Як уже зазначалось, царський уряд проводив політику насадження російської мови на всіх територіях, особливо захоплених в роки бойових дій Першої світової війни. Так, у 1915 р. було вирішено на окупованих територіях

Галичини організовувати школи з російською мовою викладання [271, арк. 14]. З цією метою в січні 1915 р. управлінням генерал-губернатора Галичини, з дозволу Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту було відкрито в кількох містах Галичини двомісячні курси з російської мови для місцевих учителів, а в травні 1915 р в 10 населених пунктах Галичини функціонували тримісячні педагогічні курси з навчання російської мови та інших предметів, розраховані на 600 курсистів, які фінансувалися з казни. До програми занять входили такі предмети: граматика російської мови; історія російської літератури; тлумачення визначних творів російських класиків і стилістика; коротка історія російської педагогіки; педагогічна психологія; методика початкового навчання російської мови; методика початкової арифметики; історія Росії; географія Росії. Навчання методики викладання рідної мови програмою курсів не передбачалось.

Отже, можна зробити висновок, що в школах для дітей національних меншин (чехів, німців, євреїв та ін.) кінця XIX – початку XX ст., була досить складна ситуація, оскільки владою майже не фінансувалась початкова освіта цих категорій населення. Школи були розміщені у непристосованих до навчання приміщеннях, утримувались неохайно. В Російській імперії існували одиничні навчальні заклади, які готували учителів для народних шкіл національних меншин, головною метою яких було насадження православ'я та російської мови серед корінного населення. Щоб підготувати російських учителів до викладання в школах національних меншин, у деяких учительських семінаріях вводилось вивчення мов національних меншин. Кваліфікованих учительських кадрів не вистачало, тому учителями часто працювали особи з низьким рівнем освіти. Для підвищення кваліфікації вчителів, які працювали в школах національних меншин, влада організовувала курси, а з'їзди заборонялись з політичних міркувань. Негативною тенденцією даних курсів було відведення великої кількості часу на вивчення ними російської мови з метою зросійщення національних меншин. До позитивів відносимо велику кількість предметів, яка викладалась курсистам: Закон Божий, педагогіка

(теорія педагогіки, психологія; школознавство; дошкільне виховання); природознавство і методика навчання природознавства (елементарні поняття з хімії, фізики, ботаніки, анатомії і фізіології людини та з біології); методика навчання російської мови; арифметика; методика навчання географії; методика навчання єврейської мови, історія давньоєврейської літератури; шкільна гігієна, методика навчання малювання і ліплення, граматика російської мови; історія російської літератури; тлумачення визначних творів російських класиків і стилістика; коротка історія російської педагогіки; педагогічна психологія; методика початкового навчання російської мови; методика початкової арифметики; історія Росії; географія Росії), індивідуальний підхід до вчителів, визначення рівня їх освіти перед курсами. На відміну від більшості інших схожих курсів, ввечері проводились практичні заняття, а зранку – теоретичні. Через низький освітній рівень курсистів, заняття відбувались в основному у формі бесід, практичних занять в організованій школі. Учителів ознайомлювали зі спеціально розробленою методикою навчання російської мови в школах для дітей національних меншин. З курсистами розв'язували задачі, писали диктанти. На курсах для підготовки учителів використовувались посібники, спеціально створені науковцями для вчителів цих шкіл, які потім безкоштовно видавались їм по закінченні курсів. За результатами складання письмових іспитів визначалась придатність курсистів до подальшої вчительської роботи. Особливістю курсів була активна участь у їх роботі духовенства з метою насадження православ'я у школах для дітей з іншою вірою.

Висновки до розділу 3

1. Під впливом громадсько-педагогічної критики, у руслі освітніх реформ Міністерство народної освіти на початку XX ст. дозволило попечителям навчальних округів самостійно відкривати народні школи, в результаті чого збільшилась їх кількість і зросла потреба в учителях. Розширення мережі учительських інститутів (Глухівський, Вінницький, Катеринославський, Київський, Миколаївський, Полтавський, Чернігівський, Юріївський) вирішувало питання достатньої кількості кваліфікованих учительських кадрів. Водночас при вчительських інститутах організовувались різноманітні курси та з'їзди для підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл. Законодавство, яким регламентувалось функціонування цих інституцій, на початку XX ст. не змінилось. Як і в попередній період, для організації курсів для вчителів народних шкіл послуговувались Правилами про курси 1875 р. Події революції 1905 р., громадський рух за національну школу, розвиток педагогічної науки сприяли тому, що в 1906 р. було ухвалено положення «Про тимчасові правила про публічні зібрання» (4 березня 1906 р.), що значно спростило процедуру відкриття та функціонування підвищення кваліфікації народних учителів.

Аналіз джерел засвідчив, що відповідно до завдань, змісту навчання, фінансування на початку XX ст. функціонували такі типи курсів народних учителів: загальноосвітні, змішані, педагогічні (земські і міністерські), сільськогосподарські (садівництва, городництва, шовківництва, бджільництва), церковні, спеціальні, або предметні (з природознавства, гімнастики, фізичної культури, малювання, ліплення, російської літератури, географії тощо), та нові на той час систематичні курси-лекції.

Значну роль у формуванні системи підвищення кваліфікації народних учителів відігравали також учительські з'їзди (державні, земські, губернські, повітові, міські, літні, різдвяні, великодні), які об'єднували та згуртовували учительську спільноту, давали можливість розв'язувати нагальні питання шкільного життя.

З'ясовано, що на початку XX ст. курси підвищення кваліфікації мали на меті насамперед підвищення загальноосвітнього рівня учителів, оскільки більшість з них володіла методикою навчання учнів, на відміну від учителів другої половини XIX ст. Особливості функціонування курсів: більша тривалість навчання (півтора-два місяці), більша кількість курсистів (500–700 осіб), більш ґрунтовна підготовка організаторів курсів і з'їздів до їх проведення (заздалегідь друкувались оголошення про майбутні курси, розсилались запрошення курсистам, повідомлялись теми рефератів тощо).

Аргументовано, що у розробці програм курсів і з'їздів активну участь брали шкільні ради, які потім впроваджували у життя їх рішення. Принципи проведення курсів і з'їздів: демократичний, індивідуальний підхід до курсистів, гендерний принцип тощо. Вважаємо, що у проведенні курсів для вчителів народних шкіл були такі позитивні аспекти: чітка їх організація, глибокий зміст діяльності, участь викладачів вищих навчальних закладів у розробці програм та змісту предметів, які вводились до шкільної програми, висвітлення роботи курсів у періодичних виданнях.

Серед негативних тенденцій учительських курсів варто виділити такі: велика кількість курсистів, що збирались одночасно (до 800 осіб); наявність на курсах учителів з різним рівнем підготовки і фахових потреб; потреба у створенні необхідних умов для проживання великої кількості людей; значна перевантаженість програм курсів, що призводило до того, що вчителі були змушені відвідувати курси два роки підряд, а це було не зовсім зручно і потребувало їх матеріальних затрат.

2. У ході дослідження з'ясовано, що на початку XX ст. були поширені такі самі форми підвищення кваліфікації народних учителів, як і в попередній період, а саме: денні і вечірні заняття, лекції, бесіди, екскурсії, виставки, практичні заняття, конференції з обміну досвідом, проведення уроків в організованій при курсах школі тощо. На відміну від попереднього періоду, проводились також заняття у формі самостійних, практичних і лабораторних робіт.

Встановлено змістові аспекти системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл: учителі поглиблювали знання з методики викладання основних навчальних предметів у школах, педагогіки дитинства, педагогічної психології, педагогіки зарубіжних країн, ознайомлювались з новими предметами, введеними до шкільних програм народних шкіл досліджуваного періоду (природознавство, малювання, фізична культура та ін.), обговорювали педагогічні проблеми (методи і форми навчання, виховання, методи покарання і заохочення, форми позашкільної освіти, українська мова як мова навчання), питання організації шкільного процесу, матеріального забезпечення шкіл, співпраці з батьками, питання гігієни. У різних типах інституцій підвищення кваліфікації співвідношення певних форм і методів роботи було неоднаковим. Так, на з'їздах учителів переважали денні та вечірні засідання, конференції з обміну досвідом, а на курсах – переважали лекції, проведення уроків у зразковій школі, бесіди з керівниками курсів.

З'ясовано, що на початку ХХ ст. у навчанні курсистів велику роль відігравали пошукові методи, на відміну від попереднього періоду. Учителі писали реферати з різних питань, самостійно опрацьовували частину навчального матеріалу, виконували практичні роботи, проводили досліди. Способи оцінювання знань слухачів: завдання для самостійної роботи на рік, перевірка рефератів учителів, складання іспитів.

3. Досліджено, що для підвищення кваліфікації вчителів національних меншин в основному проводились курси, а з'їзди заборонялись владою з політичних міркувань (щоб не допускати об'єднання учителів з протиправною метою). Організаційно-змістові основи системи підвищення кваліфікації вчителів для національних меншин в основному були подібними до відповідних основ системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл. Їх мета – підвищення рівня освіти вчителів, а також русифікація населення через школи. Основний принцип підвищення кваліфікації: індивідуальний підхід (за здібностями, за ступенем володіння російською мовою тощо). Оскільки вчителі народних шкіл національних меншин мали

низький рівень знань, то для їх навчання застосовувались в основному словесні методи навчання.

Виявлено, що на курсах учителів для шкіл національних меншин, на відміну від курсів для вчителів інших типів народних шкіл, значна кількість часу виділялась на вивчення курсистами основ православ'я та російської мови. Викладалися предмети: Закон Божий, педагогіка (теорія педагогіки, психологія; школознавство; дошкільне виховання); природознавство і методика навчання природознавства (елементарні поняття з хімії, фізики, ботаніки, анатомії і фізіології людини та з біології); методика навчання російської мови; арифметика; методика навчання географії; методика навчання єврейської мови, історія давньоєврейської літератури; шкільна гігієна, методика навчання малювання і ліплення, граматики російської мови; історія російської літератури; тлумачення визначних творів російських класиків і стилістика; коротка історія російської педагогіки; педагогічна психологія; методика початкового навчання російської мови; методика початкової арифметики; історія Росії; географія Росії. Вчителів знайомили також з методикою викладання мов національних меншин. На відміну від більшості інших схожих курсів, ввечері проводились практичні заняття, а зранку – теоретичні. Способи оцінювання навчальних досягнень курсистів: завдання для самостійної роботи на рік, перевірка конспектів уроків, перевірка знань курсистів на початку навчання на курсах та по закінченні курсів, усні і письмові іспити.

Встановлено, що заняття проводились у формі лекцій та бесід, але здебільшого – у формі бесід. У роботі курсів брало участь духовенство з метою насадження православ'я. На курсах для підвищення кваліфікації вчителів шкіл національних меншин використовували посібники, спеціально розроблені науковцями для вчителів шкіл народних меншин, а по закінченні курсів їм безкоштовно видавали ці посібники. Програми курсів докладно розроблялись їх керівниками, для викладання на курсах запрошувались висококваліфіковані викладачі.

Основні результати дослідження розділу опубліковано в працях автора [118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 126; 128; 129; 130].

ВИСНОВКИ

Цілісний і комплексний аналіз організації та функціонування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл України в другій половині XIX – на початку XX ст. дає підстави для таких висновків:

1. У процесі історіографічного аналізу виокремлено основні періоди досліджень розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл: *перший період* (історіографія імперської доби (1860–1917) охоплює праці педагогів та освітян, де об'єктивно та неупереджено висвітлено роботу перших інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, наводяться статистичні дані, звіти та програми їх проведення; *другий період* (історіографія доби Української революції (1917–1920) характеризується висвітленням позитивного досвіду організації учительських курсів і з'їздів як інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл; *третій період* (історіографія радянської доби (1920–1991) – це критичне осмислення освітньої політики царського уряду та земської освітньої діяльності інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл у контексті комуністичної ідеології; водночас історико-педагогічні праці вчених цього періоду містять цінний фактологічний матеріал; *четвертий період* (історіографія в умовах незалежної України (з 1991 р.) – об'єктивне й неупереджене висвітлення різних аспектів проблеми формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл України українськими істориками педагогіки, істориками та зарубіжними науковцями.

Історіографічний пошук засвідчив відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл України у визначених хронологічних і територіальних межах. Такі питання, як організаційно-змістові засади інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, особливості їх організації, а також курсів для вчителів шкіл національних меншин, у досліджуваний період лише побіжно висвітлювалися в працях учених.

Вивчення джерельної бази показало наявність значного масиву недослідженої літератури: маловідомих і невідомих нормативно-правових документів, архівних матеріалів, статей у періодичних виданнях, монографій, мемуарів, методичних посібників для народної школи, брошур вітчизняних педагогів та освітніх діячів. Їх дослідження надало науковим знанням аргументованості й достовірності.

На основі узагальнення ідей вітчизняних педагогів і громадсько-освітніх діячів досліджуваного періоду можна стверджувати, що підвищення кваліфікації вчителів – це багатоаспектне педагогічне явище, мета і зміст якого визначалися освітньою політикою держави, розвитком педагогічної думки та освітньої практики.

Виявлено, що процес підвищення кваліфікації в сучасній науковій, науково-довідковій літературі розглядається як соціальний інститут, етап розвитку особистості, процес навчання, а також як складник загальної системи безперервної освіти особистості.

2. На основі аналізу діяльності інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл за визначеними критеріями (зміни в нормативній базі, що регламентували діяльність курсів і з'їздів різних типів; громадсько-педагогічне подвигництво, яке впливало на їх еволюцію) розроблено періодизацію системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних чинників.

Перший період – 1860–1899 рр. – початковий громадсько-педагогічний – зародження організаційних форм підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, створення окремих елементів системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл (етапи: перший – 1860–1875 рр. – початок діяльності вчительських курсів і з'їздів; другий – 1875 – 1885 рр. – поживлення в діяльності вчительських курсів; третій – 1885 – 1899 рр. – значне скорочення кількості курсів і з'їздів для вчителів).

Другий період – 1899–1917 рр. – громадсько-державний – інтенсифікація формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, що характеризувалася створенням мережі інституцій (курси, з'їзди), головною метою яких було розв'язання проблеми нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів для народних шкіл. У його межах виділено два етапи: перший – 1899–1906 рр. – поступове збільшення тривалості вчительських курсів та з'їздів, їх урізноманітнення; другий – 1906–1917 рр. – найбільша активізація діяльності педагогічних курсів і з'їздів.

З'ясовано, що в різні історичні періоди на формування системи підвищення кваліфікації народних учителів впливали суспільно-політичні (державна політика уряду, громадсько-педагогічний рух), соціально-економічні (фінансове, матеріальне забезпечення) та педагогічні чинники (стан шкільної освіти, розвиток вищої педагогічної освіти, педагогічної думки).

3. У процесі аналізу джерел виявлено основні *типи інституцій* підвищення кваліфікації вчителів у досліджуваній період, а саме: курси (педагогічні, змішані, загальноосвітні, церковні, сільськогосподарські, предметні, систематичні курси-лекції) та з'їзди (державні, земські, губернські, повітові, міські, літні, різдвяні, великодні) учителів народних шкіл. Їх основна функція полягала в удосконаленні методичних навичок учителів, підвищенні їхніх загальноосвітнього та загальнокультурного рівнів. Якщо в 60–70-х роках XIX ст. найпоширенішими були елементарні курси-з'їзди, педагогічні курси, основна увага на яких приділялася навчанню вчителів методики проведення уроків, то у 80-х роках почали з'являтися також сільськогосподарські курси, церковні, предметні. На початку XX ст. найбільшого поширення набули загальноосвітні і змішані курси, програми яких частково включали практичні заняття вчителів з дітьми у спеціально організованій школі, натомість програма містила велику кількість загальноосвітніх предметів.

Учительські з'їзди в 60–70-х роках XIX ст. майже не проводилися через недостатню кількість підготовлених учителів, які могли б поділитися власним досвідом. Починаючи з 80-х років XIX ст., їх почали організовувати частіше, а

найбільш масовими вони стали на початку XX ст. Робота з'їзду розподілялася по різноманітних секціях, де вчителі обговорювали питання педагогічної теорії та освітньої практики.

4. У ході дослідження виявлено організаційні особливості діяльності курсів і з'їздів як основних інституцій підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл. Їх результативність залежала від державної освітньої політики та громадської ініціативи. У перший період (1860–1899) з метою правового забезпечення підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл Міністерством народної освіти було ухвалено нормативно-правові документи, які регламентували організаційні та методичні аспекти проведення вчительських курсів та з'їздів. У другий період (1899–1917) з'явилися нові документи, проте організатори вчительських курсів та з'їздів користувалися також законодавством попереднього періоду. Провідну роль у досліджуваній період в організації підвищення кваліфікації вчителів відігравали земства, громадські організації, освітні діячі, педагоги, які здійснювали навчальне, методичне та фінансове забезпечення діяльності вчительських курсів та з'їздів. Міністерство народної освіти брало активнішу участь в організації системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл: організовувало та фінансувало деякі вчительські курси.

Особливості організації і проведення учительських курсів та з'їздів у зазначені періоди були подібними, оскільки нормативні документи, створені Міністерством народної освіти у перший період, регламентували діяльність основних інституцій підвищення кваліфікації вчителів і в другий період. Для проведення вчительських курсів різних типів керівники організовували спеціальну зразкову школу, проводили з учителями теоретичні заняття. Учительські з'їзди обох періодів відбувались у формі засідань, конференцій.

Виявлено відмінні характеристики в організації підвищення кваліфікації народних учителів у визначені періоди. Учительські курси на початку XX ст., які стали організованішими, різноманітнішими, функціонували за

грунтовнішими програмами при різних навчальних закладах за активної участі їхніх викладачів.

Установлено, що для вчителів народних шкіл національних меншин (євреї, чехи, німці) здебільшого проводилися курси, а з'їзди заборонялися владою з політичних міркувань. Виявлено особливості організації таких курсів (поділ курсистів на групи відповідно до рівня їхньої підготовки; функціонування курсів за спеціально розробленими програмами та посібниками). З'ясовано, що наприкінці другого періоду вчителі народних шкіл майже повністю були охоплені підвищенням кваліфікації на курсах і з'їздах.

5. На основі аналізу джерел визначено найбільш поширені *форми* підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл у досліджуваний період: лекції, бесіди, екскурсії, виставки, практичні заняття, конференції з обміну досвідом, денні і вечірні заняття, проведення уроків у спеціально організованій при курсах школі тощо. На початку XX ст. проводилися також заняття у формі практичних і лабораторних робіт. Установлено *змістові аспекти* системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл – учителі поглиблювали знання з методики навчання основних предметів у школах, педагогіки; ознайомлювалися з новими предметами, введеними до шкільних програм народних шкіл; обговорювали педагогічні проблеми, обмінювалися досвідом викладання.

Аналіз джерел засвідчив, що *зміст* навчання в основних інституціях підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл наприкінці XIX ст. спрямовувався на підвищення методичного рівня педагогів, поглиблення знань з предметів, що вони навчали в початковій школі, а на початку XX ст. – в основному на підвищення їх загального культурно-освітнього розвитку. З'ясовано, що на курсах учителів для шкіл національних меншин, на відміну від курсів для вчителів інших народних шкіл, чимало часу виділялося на вивчення православ'я та російської мови з метою русифікації національних меншин, на розв'язування елементарних задач з арифметики. Учителів ознайомлювали з

методикою навчання різних предметів: арифметики, російської мови, мов національних меншин.

Доведено, що в роботі учительських курсів у другій половині XIX ст. для передачі та сприйняття інформації застосовувалися словесні, практичні та наочні *методи*. А на початку XX ст., на відміну від попереднього періоду, у навчанні курсистів велику роль відігравали пошукові методи (написання рефератів з різних питань, самостійне опрацювання навчального матеріалу, виконання практичних робіт, проведення дослідів). Оскільки вчителі народних шкіл для національних меншин мали низький рівень знань, то з метою підвищення рівня їх освіти застосовувались в основному словесні методи навчання.

Важливо, що в інституціях підвищення кваліфікації порушувалося питання про необхідність навчання українських дітей рідною мовою.

Виявлено *способи оцінювання знань* слухачів (перевірка знань курсистів на початку навчання на курсах, вечірні бесіди з керівниками, завдання для самостійної роботи на рік, перевірка учительських рефератів, протоколи занять, перевірка конспектів уроків, складання усних і письмових іспитів після закінчення курсів, свідоцтва з одержаними оцінками), *принципи навчання курсистів* (демократичний, гендерний, гуманістичний, трудовий).

Таким чином, розв'язання поставлених завдань уможливило досягнення мети дисертації. Здійснене нами дослідження, однак, не вичерпує всіх аспектів проблеми формування системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Потребують вивчення такі історико-педагогічні проблеми, як організаційно-змістові основи розвитку системи підвищення кваліфікації учителів на західноукраїнських землях; генеза ідей про підвищення кваліфікації учителів у зарубіжній педагогіці; зарубіжний досвід організації системи підвищення кваліфікації педагогів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акимов В. В. Земская работа по подготовке народных учителей / В. В. Акимов // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1915. – № 4–6. – С. 130–134.
2. Анализ деятельности земств Екатеринославской губернии за 1866–1915 гг., составленный по материалам газет «Екатеринославские ведомости», «Народный учитель» и отчетов земских собраний / [сост. А. П. Зиновьев, Е. Н. Кузьмук (обложка отпечатана в типографии губернского земства)]. – Екатеринослав, 1916. – 279 с.
3. Анастасьев А. Правила о начальных училищах для инородцев / А. Анастасьев // Анастасьев А. Народная школа: руководство для учителей и учительниц нач. нар. училищ. – М.: Изд. А. Д. Суворина, 1915. – Ч. I. – Разд. паг. – С. 234.
4. Анохин А. Задачи школьной гимнастики / А. Анохин // Красота и сила. – 1913. – 2 апр.
5. Анохин А. Первые российские олимпийские игры в Киеве / А. Анохин // Красота и сила. – 1913. – 20 апр.
6. Анохин А. Физическое воспитание в школе / А. Анохин // Южная копейка. – 1913. – 21 авг.
7. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підручник / Л. В. Артемова. – Київ: Либідь, 2006. – 424 с.
8. Бадья Л. А. Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотерміновних педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX–початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Бадья Лариса Анатоліївна; Ін-т вищої освіти НАПН України. – Київ, 2011. – 339 с.
9. Белогорский Н. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии в 1913–1914 гг. / Н. Белогорский. – Киев: [б. и.], 1915. – 203 с.

10. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: [спец.] 13.00.01. «Заг. педагогіка та історія педагогіки» / Березівська Лариса Дмитрівна; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2009. – 43 с.

11. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – Київ: Молодь, 1999. – 191 с.

12. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – Київ: Богданова А. М., 2008. – 406 с.

13. Білецький О. А. Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Білецький Олексій Анатолійович; Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – 203 с.

14. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / В. Й. Борисенко. – Київ: Наук. думка, 1980. – 156 с.

15. Борзов А. География на летних учительских курсах / А. Борзов // Вестн. воспитания. – 1914. – № 1. – С. 82–106.

16. Бунаков Н. Ф. Как я стал и как перестал быть учителем учителей / Н. Ф. Бунаков // Бунаков Н. Ф. Избранные педагогические сочинения / Н. Ф. Бунаков. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1953. – С. 328–395.

17. Бунаков Н. Ф. Школьное дело: учеб. материал, проработ. на учит. съездах в Москве, Костроме, Херсоне, Пскове, Великих Луках, Нижне-Тагильске, Ирбите и Шадринске в 1872–1883 г. / [под рук. Н. Бунакова]. – СПб.: Изд. Д. Д. Полубояринова, 1886. – 240 с.

18. Бунаков Н. Ф. Школьное дело: учеб. материал, проработ. на учит. съездах и курсах за тридцать лет (1872–1902 гг.) / Н. Ф. Бунаков. – СПб.: Изд. М. М. Гудзаца, 1906. – 231 с.

19. Васильчук В. Процес розвитку освіти в німецьких поселеннях на Півдні України (XVII – початок XX ст.) / В. Васильчук // Наук. зап. Ін-ту політ.

і етнонац. дослідж. НАН України / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – 2007. – Вип. 33. – С. 462–471.

20. Вдовенко В. В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Вдовенко Вікторія Віталіївна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 170 с.

21. Вежлев А. М. Учительские съезды и курсы в России (вторая половина XX века) / А. М. Вежлев // Совет. педагогика. – 1958. – № 7. – С. 78–88.

22. Вежлев А. М. К вопросу об учительских съездах и курсах второй половины XIX века и их значение в развитии русской педагогики // Ученые зап. Оренбург. гос. пед. ин-та. – 1958. – Вып. 12. – С. 3–44.

23. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет: в. 4 т. Т. 1 / Б. Б. Веселовский. – СПб.: Тип. О. И. Попова, 1909. – 724 с.

24. Відгуки вчительського з'їзду // Світло. – 1914. – № 7. – С. 106.

25. Водовозов В. И. Предметы обучения в народной школе: методика обучения грамоте, арифметике и другим предметам / В. И. Водовозов. – СПб.: [б. и.], 1873. – 276 с.

26. Водовозов В. И. Учительские советы и съезды // Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1986. – 83 с.

27. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1999 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гавриш Римма Леонідівна; Полтав. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1999. – 196 с.

28. Георгиевский А. И. К истории комитета Министерства народного просвещения / А. И. Георгиевский. – СПб.: Сенат. тип., 1902. – 196 с.

29. Говоров С. К. По вопросу об управлении земскими школами / С. К. Говоров // Первый общеземский съезд по народному образованию: в 3 т. – М.: Тип. Т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 1911. – Т. 1. – С. 649–665.

30. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.

31. Гринченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе / Б. Гринченко // Земский сб. Чернигов. губернии. – 1895. – № 4/5. – С. 27–50.

32. Гринченко Б. Народные учителя как сельские хозяева / Б.Д. Гринченко // Земский сб. Чернигов. губернии. – 1894. – № 2/3. – С. 69–80.

33. Гринченко Б. Отчет по народному образованию Черниговской земской управы за 1896 г. / Б. Гринченко. – Чернигов: Тип. Губерн. земства, 1897. – 28 с.

34. Гринченко Б. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии, комиссии по народному образованию / докл. сост. Б. Гринченко. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1898. – 112 с: табл.

35. Гринченко Б. Черниговскому губернскому земскому собранию Губернской земской управы: доклад о предоставлении права открывать двухклассные сельские училища / докл. сост. Б. Гринченко // Земский сб. Чернигов. губернии. – 1898. – № 2/4. – Приложение. – 4 с.

36. Гринченко Б. Черниговскому губернскому земскому собранию очередной сессии, 1896 г.: докл. управе о курсах ручного труда для нар. учителей г. Чернигова / докл. сост. Б. Гринченко. – Чернигов: Тип. Губерн. земства, 1897. – 26 с.

37. Гринченко Б. Д. На беспросветном пути: Об украинской школе / Б. Д. Гринченко. – 3-е изд. – Киев: Вік, 1912. – 95 с.

38. Гринченко Б. Земские книжные склады / Б. Гринченко // Земский сб. Чернигов. губернии. – 1895. – № 7/9. – С. 31–115.

39. Грінченко Б. Твори: в 2. т. / Б. Д. Грінченко. – Київ: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 640 с.

40. Грінченко Б. Яка тепер народна школа на Україні / Б. Грінченко // Житє і слово. – Львів, 1896. – Кн. 4. – С. 247–259.

41. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Гупан Нестор Миколайович; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2001. – 493 с.

42. Демков М. Уроки в народной школе: краткое метод. руководство с рядом примерных уроков для нар. учителей и учительниц / М. Демков. – М., Пг.: изд. А. С. Панафидиной, 1915. – 155 с.

43. Демков М. Педагогика, ее современное положение и предстоящие задачи / М. Демков // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1910. – № 1. – С. 81–102.

44. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX ст. – перша третина XX ст.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Дем'яненко Наталія Миколаївна; Ін-т педагогіки і психології АПН України. – Київ, 1999. – 469 с.

45. Дмитрієв Н. Нужды средней школы / Н. Дмитрієв // Укр. вестн. – 1906. – № 12. – С. 890–897.

46. Доклад Александровскому училищному совету членов его: О. Ф. Мальцева, Д. Г. Гнедина, Е. И. Шабельского, барона Н. А. Корфа и фон-Шварца, произведенной каждым из них при ревизии училищ за 1871-1872 уч. год. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1872. – 267 с.

47. Доклад Харьковской Городской думе. Доклад комиссии, назначенной думой для рассмотрения вопроса о введении всеобщего обучения детей грамоте. – Харьков: [б. и.], 1898. – С. 5–6.

48. Докладная записка Министерству народного просвещения об украинской школе. – М.: Укр. жизнь, 1912. – 22 с.

49. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Драч Оксана Олександрівна; Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2001. – 280 с.

50. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – С. 674.

51. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Єршова Людмила Михайлівна; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2002. – 307 с.

52. Житецкий И. Народное образование в разных странах Европы / И. Житецкий, проф. Л. Иолли; пер с нем. А. Санина // Русская шк. – 1900. – № 5/6. – С. 1–7.

53. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX століття: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Зайченко Іван Васильович; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 1998. – 326 с.

54. Законопроект епископа Никона об украинских школах и Обществах // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 99–101.

55. Звягинцев Е. А. Министерские прекрыты о народных школах / Е. А. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1906. – № 5. – С. 123–140.

56. Звягинцев Е. А. Народная жизнь и школа / Е. А. Звягинцев. – М.: Изд. И. Д. Сытина, 1913. – Вип. 2. – 124 с.

57. Звягинцев Е. А. Полвека земской деятельности по народному образованию / Е. А. Звягинцев. – М.: Тип. т-ва «Задруга», 1917. – 88 с.

58. Звягинцев Е. А. Проект новых программ для начальных школ / Е. А. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1913. – № 6. – С. 53–76.

59. Илюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик / О. Илюха // Из истории русской интеллигенции: сб. материалов и ст. к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / сост.: О. Н. Ансберг [и др]. – СПб.: С.-Петербург. ин-т истории РАН, С.-Петербург. науч. общ-во историков и архивистов, 2003. – С. 433.

60. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / за ред. О. О. Любара. – Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 450 с. – (Вища освіта XXI століття).

61. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – Київ: Т-во «Знання», 2003. – 766 с. – (Вища освіта XX століття).

62. К вопросу о физическом воспитании учащихся в начальной школе / Киев. город. училищ. комиссия. – Киев: Тип. Лит. Наследн. К. Круглинского, ул. Спасская, д. 6, 1914. – 12 с.

63. К сезону учительских экскурсий // Нар. образование. – 1913. – Апрель.

64. Каптерев П. Ф. Современные задачи народного образования в России / П. Ф. Каптерев. – М.: Изд. журн. «Нар. учитель», 1913. – 80 с.

65. Киевский учебный округ. Педагогический съезд, 12–19 апр. 1916 г. в Киеве. – Киев, 1916. – 47 с.

66. Клименко В. Ідея та практика вчительських українських курсів / В. Клименко // Вільна Укр. Шк. – 1919. – № 6/7. – С. 53.

67. Ковалев А. А. Очерк возникновения и развития учительских курсов и съездов в России / А. А. Ковалев // Русская шк. – 1905. – № 12. – С. 75.

68. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Коляда Наталія Миколаївна; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2004. – 241 с.

69. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Корж Лариса Вікторівна; Сум. держ. пед. ін-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 1999. – 197 с.

70. Корф Н. А. Земский вопрос (о народном образовании) / Н. А. Корф. – СПб.: Тип. Головачова А., 1867. – 64 с.

71. Корф Н. А. Наш друг: книга для чтения учащихся в школе и дома, и руководство к начальному обучению родному языку / Н. А. Корф. – СПб., 1871. – 360 с.

72. Корф Н. А. Наше школьное дело: сб. ст. по училищеведению / Н. А. Корф. – М.: Изд. Братьев Салаевых, 1873. – 430 с.

73. Корф Н. А. Руководство к обучению грамоте по звуковой методе / Н. А. Корф. – Екатеринослав, 1867. – 96 с.

74. Корф Н. А. Русская начальная школа: руководство учителю / Николай Александрович Корф. – Харьков; Пг.: Изд-во Кожанчикова, 1870. – 593 с.

75. Корф Н. А. Учительские съезды / Н. А. Корф // Наше школьное дело: сб. ст. по училищеведению. – М.: Изд. Братьев Салаевых, 1873. – С. 25–36.

76. Кравченко І. М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних курсів в Україні (друга половина ХІХ– початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кравченко Ірина Миколаївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2008. – 226 с.

77. Кравченко Л. Итоги деятельности 3-й Государственной Думы в области народного образования / Л. Кравченко // Русская шк. – 1912. – № 7/8. – С. 169–196.

78. Кравченко Т. Н. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кравченко Тетяна Миколаївна; Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1999. – 239 с.

79. Крисюк С. В. Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917–1995 рр.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: [спец.] 13.00.01; 13.00.04 «Теорія та історія педагогіки»; «Проф. педагогіка» / Крисюк Степан Васильович; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1996. – 48 с.

80. Кузьменко И. А. Профессионально-педагогическая направленность обучения будущих учителей в дореволюционной семинарии: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кузьменко Ирина Александровна; Моск. гос. откр. пед. ун-т им. М. А. Шолохова. – М., 2001. – 141 с.

81. Кузьмінський А. І. Теоретико-методологічні засади післядипломної педагогічної освіти в Україні: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Кузьмінський Анатолій Іванович; Ін-т педагогіки і психології АПН України. – Київ, 2003. – 481 с.

82. Лавріненко О. А. Педагогічна майстерність як складова практичної професійної підготовки вчителя в 1917–1927 рр. / О. А. Лавріненко // Наук. зап. психол.-пед. фак-ту: зб. наук. пр. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1998. – С. 47–52.

83. Левітас Ф. Л. Доба Бориса Грінченка / Ф. Л. Левітас, Н. П. Клименко // «Мрії, вистраждані життям...»: до 145-річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: кол. моногр.: у 2 ч. / В. О. Огнев'юк, Н. П. Гупан, Н. П. Дічек [та ін.]. – Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. – Ч. 1. – С. 231–234.

84. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. / В. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.

85. Летние курсы для народных учителей при Киевском Учебном Округе // Циркуляр по Киевскому учебному округу за 1913 год. – Киев, 1914. – С. 82–85.

86. Летние педагогические курсы для народных учителей и учительниц при управлении Киевского Учебного Округа в 1913 г. – Киев: Тип. И. Н. Кушнерев и К, 1915. – 14 с.

87. Лисенко І. В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття): дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Лисенко Ірина Василівна; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2009. – 239 с.

88. Лисенко С. А. Психолого-педагогічна підготовка вчителів початкового навчання на педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Лисенко Світлана Андріївна; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2008. – 299 с.

89. Лобода С. М. Педагогічна преса як чинник формування педагогічної творчості вчителя в історії розвитку української освіти (XX століття): автореф. дис ... д-ра пед. наук: [спец.] 13.00.01 «Заг. педагогіка та історія педагогіки» /

Лобода Світлана Миколаївна; Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: [б. в.], 2011. – 44 с.

90. Лубенец Т. Какие требования предъявляет народ к школе / Т. Лубенец // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1912. – № 4. – С. 195–204.

91. Лубенец Т. Г. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии / Т. Г. Лубенец. – Киев: Тип. К. Н. Миленевского, 1885. – 62 с.

92. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мармазова Ольга Іванівна; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 180 с.

93. Машкін О. М. Колоністи іноземні в Україні [Електронний ресурс] / О. М. Машкін // Енциклопедія історії України; / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kolonisty_inozemni. – Назва з екрана.

94. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Л. А. Медвідь, 2003. – 335 с.

95. Мурзаев В. Рисование на летних педагогических курсах / В. Мурзаев // Вестн. воспитания. – 1914. – С. 148–157. нема номера.

96. На Украине и вне ее. Украинский язык в школах // Укр. язык в шк. – 1916. – № 9. – С. 65.

97. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) / [за ред. Сухомлинської О. В.]. – Київ: Заповіт, 1996. – 302 с.

98. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: Тип. «Печатник», 1910. – Ч. 1: Статистические таблицы: училища ведения М-ва Нар. Образования. – 330 с.

99. Нестерова Н. И. Образовательная деятельность земской начальной школы во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Нижегородской губернии): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Нестерова

Наталия Игоревна; Волж. гос. инженер.-пед. акад. – Нижний Новгород, 2002. – 151 с.

100. Новый проект низшей общеобразовательной школы // Вестн. воспитания. – 1905. – № 1. – С. 99–109.

101. О временных правилах о публичных собраниях: именной Высочайший указ 4 марта 1906 г. // Собрание Указаний и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате 7 марта 1906 г. – СПб.: Тип. Правител. Сената, 1906. – Отд. 1. – 990 с.

102. Од організаційного Комітету І Всеросійського з'їзду в справах народної освіти // Світло. – 1913. – № 2 – С. 60–62.

103. О курсах для народных учителей при Уманском училище земледелия и садоводства в 1900 году // Циркуляр по Киевскому учебному округу. – 1900. – Февр. (№2). – С. 85–86.

104. О посылке народных учителей на курсы огородничества, садоводства, пчеловодства и шелководства в 1900 году // Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1900 год. – Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1901. – С. 109-119.

105. О съездах учителей: Циркуляр г. министра внутр. дел от 16 дек. 1872 г. № 218) // Сб. Херсон. земства, издаваемый Херсон. Губернской Земской Управой. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1873. – № 6, отд. 1. – С. 1–3.

106. Олійник В. В. Шкільне свято як засіб виховання учнів у загальноосвітній школі України (друга половина ХІХ ст. – 20-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Олійник Валентина Василівна; Ін-т педагогіки НАПН України. – Київ, 2011. – 260 с.

107. Олійник Н. А. Б. Д. Грінченко і Чернігівське земство / Н. А. Олійник // Б. Д. Грінченко – поборник української національної школи і освіти: матеріали наук.-практ. конф., Чернігів, 9 груд. 2003 р.) / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2004. – С. 14–17.

108. Олійник Н. А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Олійник Наталія Антонівна; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – 236 с.

109. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917): учеб. пособие / А. В. Ососков. – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.

110. Отчет Мариупольской Уездной земской управы о народном образовании за 1899/1909 гг. – Бердянск: Тип. Ф. Шевченко и К., 1910. – 486 с.

111. Отчет о бывшем в Чернигове 14–18 апреля 1916 г. съезде инспекторов народных и высших училищ Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губерн. Земства, 1915. – 43 с.

112. Отчет о временных педагогических курсах, происходящих летом 1899 года в городе Херсоне, руководителя курсов Н. Ф. Бунакова. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1899. – 36 с.

113. Отчет о деятельности Нежинских районных временных сельскохозяйственных курсов, организованных губернским земством с 15 мая по 1 июля 1908 г. – Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1908. – 41 с.

114. Отчет об общеобразовательных курсах губернского земства для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии летом 1914 года Екатеринослав, 1915. – 235 с.

115. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России / Ф. Г. Паначин. – М.: Педагогика, 1979. – 216 с.

116. Первый Общеземский съезд по народному образованию 1911 г.: доклады: в 2 т.

Т. 1. – М.: Печатня С. П. Яковлева, 1911. – 826 с.

Т. 2. – М.: Тип. Вильде, 1912. – 802 с.

117. Петровський Г. З революційного минулого / Г. Петровський. – Киев, 1958. – 78 с.

118. Петрошук Н. Р. Государственная политика царского правительства по вопросу повышения квалификации учителей народных школ в Украине (конец XIX – начало XX в.) / Н. Р. Петрошук // Азимут науч. исслед.: педагогика и психология. – 2014. – № 2. – С. 68–71.

119. Петрошук Н. Р. Діяльність просвітницьких товариств з метою підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні кінця XIX – початку XX століття / Н. Р. Петрошук // Сучасна політична нація: духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку: матеріали XIV наук.-практ. конф. – Київ: ВНЗ «Нац. акад. упр.», 2014. – С. 180–181.

120. Петрошук Н. Р. До проблеми профільного навчання: особливості диференціації освіти та підготовки вчителів (кінець XIX– початок XX ст.) / Н. Р. Петрошук // Рідна шк. – 2011. – № 3. – С. 52–55.

121. Петрошук Н. Р. З історії проведення учительських з'їздів наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні (на матеріалах Київського навчального округу) / Н. Р. Петрошук // Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Київ. ун-т Бориса Грінченка; [редкол.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, С. О. Сисоєва та ін.]. – Київ: Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2010. – С. 137–141.

122. Петрошук Н. Р. З історії становлення системи підвищення кваліфікації учителів в Україні в кінці XIX – на початку XX століття / Н. Р. Петрошук // Пед. процес: теорія і практика : зб. наук. пр./ – Донецьк. Ін-т ринку та соціальної політики, Ін-т пед. осв. і осв. дорослих НАПН України, Благод. фонд ім. Антона Макаренка – Київ, 2010. – Вип. 3. в двох част. (част. II) – С. 90–99.

123. Петрошук Н. Р. Змістові та організаційні характеристики діяльності Фребелівських вчительських курсів у Києві в 1912 р. / Н. Р. Петрошук // Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Київ. ун-т Бориса Грінченка;

[редкол.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, К. О. Линьов та ін.]. – Київ: Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2011. – С. 118–122.

124. Петрошук Н. Р. Організаційні та змістові характеристики проведення предметних учительських курсів на території Російської імперії на початку XX століття / Н. Р. Петрошук, О. М. Петрошук // Сучасна україністика, проблеми мови, літератури та культури: зб. пр. Міжнар. конф. VI Оломоуцький симпозіум україністів, Оломоуц, 23–25 серп. 2012 р. – С. 266–269.

125. Петрошук Н. Р. Організаційно-змістові засади підвищення кваліфікації вчителів в Україні (кінець XIX – початок XX століття) / Н. Р. Петрошук // Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2012. – № 18. – С. 8–11.

126. Петрошук Н. Р. Підвищення кваліфікації вчителів шкіл національних меншин в Україні другої половини XIX – початку XX століття / Н. Р. Петрошук // Наук. часоп. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Серія 16: «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики». – Київ, 2011. – Вип. 14. – С. 128–132.

127. Петрошук Н. Р. Проблема підвищення кваліфікації вчителів у роботі освітянських з'їздів в Україні (кінець XIX ст.) / Н. Р. Петрошук // Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. / Хмельниц. гуманіт.-пед. акад. – Хмельницький, 2014. – Вип. 16. – С. 146–150.

128. Петрошук Н. Р. Розвиток системи підвищення кваліфікації / Н. Р. Петрошук // Зб. наук. пр. Нац. наук.-дослід. ін-ту українознавства та всесвіт. історії / Наук.-дослід. ін-т українознавства та всесвіт. історії; [редкол.: П. П. Кононенко, Б. М. Ажнюк, Л. В. Грицик]. – Київ: Укр. агентство інформації та друку «Рада», 2011. – Т. XXVIII. – С. 161–164.

129. Петрошук Н. Р. Система підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні (кінець XIX – початок XX століття): історіографія питання [Електронний ресурс] / Н. Р. Петрошук // Освітолог. дискурс. – 2014. – № 1. – С. 182–193 Режим доступу: od.kubg.edu.ua. – Назва з екрана.

130. Петрошук Н. Р. Содержание и организация повышения квалификации на учительских съездах в Украине (начало XX в.) / Н. Р. Петрошук // Вестн. Актюбин. регион. гос. ун-та им. К. Жубанова. – 2014. – № 2 (7) – С. 179–184.

131. Пирогов Н. И. О подготовке учителя для уездных и приходских училищ /Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – 166 с.

132. Побірченко Н. С. Педагогічна і науково-просвітницька діяльність громад в контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Побірченко Наталія Семенівна; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2000. – 479 с.

133. Полянский И. И. Естествознание на Киевских курсах 1901 года для учителей второклассных школ / И. И. Полянский // Нар. образование. – 1901. – Ноябрь. – С. 344–358.

134. Помелов В. Б. Учительские курсы и съезды в Российской провинции (вторая половина XX века) / В. Б. Помелов // Педагогика. – 2009. – № 10. – С. 63–69.

135. Попова В. Л. Эстетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: [спец.] 13.00.01 «Заг. педагогіка та історія педагогіки» / Попова Валерія Леонідівна; Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2004. – 20 с.

136. Попова О. Окремі аспекти виховного процесу в навчальних закладах Києва (друга половина XIX ст.) / О. Попова // Рідна шк. – 2001. – № 12. – С. 66–68.

137. Постернак С. Постановка справи підготування учителів за часи революції в Росії і на Україні / С. Постернак // Вільна Укр. шк. – 1918/1919. – № 8/9. – С. 137–143.

138. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ // Журн. М-ва Нар. Просвещения. – 1875. – Октябрь. – С. 166–172.

139. Правила о дополнительных при учительских институтах курсах для учителей уездных училищ // Журн. М-ва Нар. Просвещения. – 1874. – Сентябрь. – С. 111–115.

140. Правительство і народна освіта // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 10 трав. (№ 6). – С. 1.

141. Представители педагогического мира в третьей Государственной Думе // Русская шк. – № 11. – С. 110–131.

142. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII // Відом. Верхов. Ради (ВВР). – 2014. – № 37/38. – ст. 2004.

143. Протасова Н. Г. Післядипломна педагогічна освіта: сутність і сучасне розуміння / Н. Г. Протасова, В. І. Пуцов // Неперервна проф. освіта: теорія і практика. – 2002. – Вип. 2. – С. 160–165.

144. Протасова Н. Г. Післядипломна освіта педагогів як відкрита система / Н. Г. Протасова // Післядиплом. освіта в Україні. – 2001. – № 1. – С. 10–12.

145. Протоколы Второго делегатского съезда Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию 26–29 дек. 1905 г. – Спб.: Типо-литография С. М. Муллер, 1906. – 109 с.

146. Прудченко І. І. Київський Фребелівський педагогічний інститут в системі вищої освіти України (1907–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прудченко Інна Іванівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 198 с.

147. Пуцов В. І. Процес навчання в системі підвищення кваліфікації як об'єкт управління / В. І. Пуцов // Неперервна проф. освіта: теорія і практика. – 2001. – Вип. 3. – С. 30–36.

148. Пуцов В. І. Теоретичні основи процесу навчання в системі підвищення кваліфікації / В. І. Пуцов // Післядиплом. освіта в Україні. – 2001. – № 1. – С. 50.

149. Резолюція II Всеукраїнського учительського з'їзду в Києві // Вільна Укр. шк. – 1917. – № 1. – С. 32–34.

150. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения, 1802–1902 гг. / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд. М-ва нар. просвещения, 1902. – 785 с.

151. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. / С. Ф. Русова; за ред. Є. І. Коваленко. – Київ: Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.

152. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова // Світло. – 1913. – № 5. – С. 33–38.

153. Русова С. Курсы народных учителей в Киеве / С. Ф. Русова // Укр. вісн. – 1906. – № 14. – С. 965–967.

154. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Київ: Україна-Віта, 1996. – 208 с.

155. Русова С. О национальной украинской школе прежде и теперь / С. Русова // Русская шк. – 1908. – № 5/6. – С. 34–39.

156. Русова С. Современные школьные нужды в Украине / С. Русова // Укр. вестн. – 1906. – № 2. – С. 115–122.

157. Русова С. Ф. Просвітницький рух на Вкраїні в 60-х роках / С. Ф. Русова // Світло. – 1911. – № 6. – С. 34–42.

158. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / Л. Т. Рябовол. – Кривий Ріг, 2001. – 163 с.

159. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків: [б. в.], 1930. – 415 с.

160. Сав'юк А. М. Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на півдні України у другій половині XIX – першій

чверті ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сав'юк Анна Миколаївна; Херсонський державний університет. – Херсон, 2013. – 243 с.

161. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе / В. Садовский // Укр. жизнь. – 1912. – № 5. – С. 17–27.

162. Саутиева Ф. Б. Особенности подготовки учителей для начальной народной школы на педагогических курсах в России во второй половине XIX – начале XX в.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Саутиева Фатима Белановна; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2003. – 164 с.

163. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения: алфавит. указатель, 1802–1881. – СПб., 1888. – 570 с.

164. Сведения о работе литературно-артистического общества «Просвита» г. Новомосковска за 1906–1908 гг. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1909. – 164 с.

165. Серополко С. О. Земство и народный учитель / С. О. Серополко // Для нар. учителя. – 1909. – № 4. – С. 1–5.

166. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ: Наук. думка, 2001. – 912 с.

167. Сігаєва Л. Є. Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні»(20–30-ті роки ХХ ст.) / Л. Є. Сігаєва. – Київ: ПП «Липень», 2000. – 236 с.

168. Состав учащихся на курсах гимнастики при Управлении Киевского учебного округа // Красота и сила. – 1913. – 16 мая.

169. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – Київ: Либідь, 1933. – 720 с.

170. Съезд народных учителей Херсонской губернии в 1874 году: отчет руководителя Бунакова // Сб. Херсон. земства, издаваемый Херсон. Губ. Земской Управой. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1875. – № 1, отд. 3. – С. 1–35.

171. Теплов А. Педагогические курсы для земских учителей и учительниц / А. Теплов // Вестн. воспитания. – 1898. – № 7. – С. 133–138.

172. Тимчик О. А. Релігієзнавство в професійній підготовці студентів педагогічного коледжу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тимчик Олена Анатоліївна; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Київ, 2001. – 289 с.

173. Тихомиров Д. И. Доклад руководителя Педагогических курсов в Конотопе (1896 г.) / Д. И. Тихомиров // Пед. листок. – 1897. – № 1. – С. 81–88.

174. Тихомиров Д. И. Из жизни земской школы и учительских курсов по воспоминаниям за 35 лет руководства / Д. И. Тихомиров // Земские общеобразовательные курсы для народных учителей: сб. ст. / В. А. Вагнер [и др.]. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1906. – С. 1–33.

175. Тихомиров Д. И. О педагогической подготовке учителя / Д. И. Тихомиров // Пед. листок. – 1899. – № 1. – С. 3–21.

176. Тихомиров Д. И. Учительские курсы и съезды / Д. И. Тихомиров // Пед. листок. – 1899. – № 4. – С. 371–381.

177. Тригубенко В. В. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років: навч. посіб. / В. В. Тригубенко, Л. С. Нестеренко. – Київ, 2002. – 369 с.

178. Труды Киевского педагогического съезда, 12–19 апр. 1916 г. – Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерева и К, 1916. – 768 с.

179. Українка Л. Волинські образки. Школа / Л. Українка // Українка Л. Зібрання творів: у 12 т. / Леся Українка. – Київ: Наук. думка, 1976.

Т. 7: Прозові твори. Перекладна проза. – С. 126–132.

180. Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 13 трав (№ 70). – С. 3.

181. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ: Либідь, 2005.

Кн. 1. – 624 с.;

Кн. 2. – 552 с.

182. Українська радянська енциклопедія: в 12 т. / [редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.]. – 2-е вид. – Київ: голов. ред. Укр. радян. Енциклопедії Т. 2. – 1978. – 543 с.;
Т. 4. – 1979. – 560 с.;
Т. 6. – 1981 – 552 с.;
Т. 8. – 1982 – 527 с.
183. Училища в губерниях Черниговской и Полтавской // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования в Юго-Западном крае и двух губерниях Черниговской и Полтавской за 1903 год. – Киев: Лито-тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1904. – С. 1–93.
184. Учительские курсы в России в 1912–1913 гг. // Русская шк. – 1913. – № 12. – С. 73–88.
185. Учительские курсы и съезды в России в 1896–1898 гг. // Вестн. воспитания. – 1898. – № 7. – С. 135.
186. Фальборк Г. А. Настольная книга по народному образованию: [в 3 т.] / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуский. – СПб., 1901. – Т. 2. – С. 714–1538.
187. Фармаковский В. И. Съезды народных учителей начальных училищ, прежде и теперь / В. И. Фармаковский // Журн. М-ва Нар. Просвещения. – 1900. – Ч. 332, № 12, отд. 4: Современная летопись. – С. 72–93.
188. Філоненко С. М. Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр. / С. М. Філоненко // Нариси історії українського шкільництва (1905-1933 рр.): навч. посіб. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – Київ: Заповіт, 1996. – 302 с.
189. Флеров В. Летние учительские курсы в Киеве / В. Флеров // Вестн. воспитания. – 1912. – Апр. (№ 5/6). – С. 127–129.
190. Худомирский П. В. Развитие системы повышения квалификации педагогических кадров советской общеобразовательной школы (1917-1981 гг.): монографія / П. В. Худомирский. – М.: Педагогика, 1986. – 184 с.

191. Чарнолуский В. Вопросы народного образования на первом общеземском съезде / В. Чарнолуский. – СПб.: Тип. М. А. Александрова. – 1912. – 180 с.

192. Чарнолуский В. Земство и народное образование: очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования: в 2 ч. Ч. I / В. Чарнолуский. – СПб.: Тип. М. А. Александровой, 1910. – 345 с.

193. Чарнолуский В. К вопросу о «единой» школе / В. Чарнолуский // Вестн. воспитания. – 1912. – № 4. – С. 37–78.

194. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Є. Х. Чикаленко; передм. В. Шевчук. – Київ: Темпора, 2003. – 416 с.

195. Чернявський М. Кедр Ливана: спогади про Б. Грінченка / М. Чернявський. – [Херсон: Вид. кооперат. т-ва «Укр. Книгарня», 1918]. – 36 с. – Ювілейне видання.

196. Черняхівська-Старицька Л. Б. Гринченко. Писання: [рецензія] / Л. Черняховская-Старицкая. – Київ: Тип. Император. Ун-та Св. Владимира Акціонер. О-ва печат. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905 – Т. 1. – 43 с. – Оттиск из журнала «Кіевская старина».

197. Чепіга Я. Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики / Я. Чепіга. – Київ, 1913. – Кн. 1. – 137 с.

198. Чепига Я. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе / Я. Чепига // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 9–14.

199. Чехов Н. В. Всеобщее обучение (по поводу проекта Министерства народного просвещения) / Н. В. Чехов // Русская шк. – 1906. – № 12. – С. 102–119.

200. Чехов Н. В. К закрытию съезда по вопросам народного образования / Н. В. Чехов // Нар. учитель. – М., 1914. – № 1. – С. 4–6.

201. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / сост. Н. В. Чехов. – М.: Польза, 1912. – 224 с.: іл.

202. Червінська О. Ю. Становлення та розвиток післядипломної педагогічної освіти в автономній республіці Крим: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Червінська Ольга Юріївна; Централ. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. – Київ, 2007. – 207 с.

203. Чижевский П. Всеобщее обучение и земство / П. Чижевский. – Спб.: Изд. Справ.-пед. бюро Лиги образования, 1910. – 188 с.

204. Шип Н. Интеллигенция на Украине: (XIX в.): ист.-социол. очерк / Н. А. Шип; Акад. наук Укр. ССР, Отд-ние лит., языка и искусствоведения. – Київ: Наук. думка, 1991. – 171 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

205. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 26

Спр. 236. По Высочайшему повелению об учреждении Педагогических курсов, 4 июня 1860 г., 72 арк.

206. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 30

Спр. 143. Об устройстве в 1864 г. в Киеве съезда учителей Русской словесности и Русского языка, 1864 г., 14 арк.

207. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 146

Спр.50. О командировании преподавателей учебных заведений для принятия участия в съезде русских деятелей по техническому и

профессиональному образованию в России, имеющего быть в декабре 1895 г. в г. Москве, 1895 г., 5 арк.

208. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 151

Спр.48. По вопросу об учреждении при Управлении Киевского ученого округа педагогического музея, 1900 г., 3 арк.

209. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 209

Спр. 17. Переписка с Министерством народного просвещения, директорами народных училищ Черниговской и Полтавской губернии о проведении съездов и открытии педагогических курсов для учителей начальных народных училищ в Полтавской и Черниговской губерниях, 18 января 1885 г. – 11 февраля 1886 г., 1885, 86 арк.

210. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 217, 1893 г.

Спр. 44. Переписка с Министерством народного просвещения и полтавским губернатором об открытии курсов садоводства и огородничества для учителей сельских училищ в городах Миргороде и Константинограде Полтавской губ., 30 декабря 1892 г. – 8 февраля 1896 г., 46 арк.

211. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 219, 1895 г.

Спр. 59. Переписка с Министерством народного просвещения и директором народных училищ Черниговской губ. об организации педагогических курсов для учителей начальных народных училищ, 2 марта 1895 г. – 8 января 1896 г., 130 арк.

212. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 220, 1896 г.
Спр. 55. Переписка с черниговским губернатором, директорами народных училищ Черниговской, Полтавской губерний об организации временных педагогических курсов для учителей земских школ и начальных училищ, 8 марта 1896 г. – 24 января 1898 г., 85 арк.
213. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп.221, 1897 р.
Спр. 55. Об устройстве летних педагогических курсов для учителей и учительниц, 1897, 98 арк.
214. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 223, 1903 г.
Спр. 12. Дело об открытии временных педагогических курсов при Белоцерковском двухклассном начальном еврейском училище, 14 марта 1903 г.–31 января 1905 г., 81 арк.
215. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 223
Спр. 26. Переписка с Министерством народного просвещения, директорами народных училищ, Киевской и Полтавской губерний об открытии летних педагогических курсов для повышения квалификации учителей в м. Белая Церковь Киевской губ, сохранении за учителями начальных училищ, призываниями на войну жалованья и по др. вопросам 15 января-18 ноября 1914г., 73 арк.
216. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 225.

Спр.27. Об учреждении педагогических съездов сельских начальных учителей, 29 июня 1870, 348 арк.

217. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 225, 1862-1883 гг.

Спр. 40. Об устройстве кратковременных педагогических курсов для учителей начальных народных училищ, 1880 г., 120 арк.

218. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 225

Спр. 27. Об устройстве съездов учителям начальных народных училищ б/д, 1883 г., 28 арк.

219. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 225

Спр. 21. Об учреждении кратковременных педагогических курсов для учителей и учительниц народных училищ, 2 мая 1876 г., 112 арк.

220. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 225

Спр. 68. О съезде инспекторов народных училищ Черниговской и Полтавской губернии в дирекцию преимущественно в летнее время для совещаний о мерах, клонящихся к улучшению народного образования, 11 декабря 1879 г., 120 арк.

221. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 225

Спр. 40. Об устройстве кратковременных педагогических курсов для учителей начальных народных училищ 7 июля 1880 г., 48 арк.

222. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп.225
Спр. 206. По вопросу о персмотре утвержденных Министерством народного просвещения 5 августа 1875 г. правил о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ 22 августа 1883г., 11 арк.
223. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 226
Спр. 41. Об устройстве педагогических курсов для учителей народных училищ, 1898 г., 53 арк.
224. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 226
Спр. 41. Об устройстве педагогических курсов для учителей народных училищ, 1899 г., 271 арк.
225. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227 1899-1906 рр.
Спр. 12. Об устройстве педагогических курсов для учителей и учительниц народных училищ, 1899 г., 28 арк.
226. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр.111. Об устройстве съездов учителей народных училищ,1899, 28 арк.
227. Ф.707.Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227

Спр. 12. О педагогических курсах (двухгодичных) для народных учителей, 1900, 122 арк.

228. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 42. Об устройстве педкурсов для учителей и учительниц народных училищ, 1900 г., 48 арк.

229. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 53. Об открытии временных курсов педагогических для учителей и учительниц народных училищ 1901, 43 арк.

230. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 72. О съезде в августе 1901 г. гг. Директоров и Инспекторов народных училищ Юго-Западного края для обсуждения некоторых вопросов по начальному образованию с подлинными протоколами означенного совещания, 1901, 127 арк. 1862-1918 рр.

231. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 53 Об устройстве в Новозыбкове в июле сего года педагогических курсов с общеобразовательными предметами для учителей и учительниц начальных училищ уезда, 1902 г., 26 арк.

232. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 46. О командировании учителей в Уманское земледельческое училище для изучения шелководства и пчеловодства, а также и на курсы, устраиваемые при названном училище, 1902, 38 арк.

233. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 54. О командировании учителей на курсы ручного труда при С. – Петербургском и Московском учительских институтах, 1902, 23 арк.

234. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 102. О командировании учителей народных училищ на сельскохозяйственные курсы шелководства и пчеловодства, 1902, 22 арк.

235. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 64. Об устройстве в г. Борзне Черниговской губ. съезда учителей и учительниц начальных училищ Борзненского уезда в сентябре сего года в г. Зенькове, 1901, 342 арк.

236. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 69. О устройстве летних курсов ручного труда при С.-Петербургском и Московском учительских институтах и о командировании учителей народных училищ, 28 арк.

237. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 227

Спр. 53. Об открытии временных педагогических курсов для учителей и учительниц народных училищ, 1902, 20 арк.

238. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 58. Об устройстве для учителей Министерских и земских училищ Черниговской губернии курсов по пению, 1905, 71 арк.
239. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 33. Об устройстве курсов по плодоводству, огородничеству, шелководству и пчеловодству для учителей народных училищ, 1900 г., 22 арк.
240. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 75. Об устройстве в г. Полтаве общеобразовательных курсов для учителей и учительниц начальных народных училищ, 1904, 94 арк.
241. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 143. Об устройстве учительских курсов, 1903 г., 28 арк.
242. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 58. Об устройстве для учителей министерских и земских училищ Черниговской губ. курсов по пению, 1905 г, 67 арк.
243. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 75. Об устройстве в г. Полтаве общеобразовательных курсов для учителей и учительниц начальных городских училищ, 1904 г., 73 арк.

244. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 103. Об устройстве при Учительском Институте съездов учителей городских училищ по положению 31 мая 1872 г., 1901 г., 51 арк.
245. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр.102. О командировании учителей народных училищ на сельскохозяйственные курсы шелководства и пчеловодства, 1902, 22 арк.
246. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр.161. О состоянии школ в немецких колониях, преподавании в них русского языка и о внесении с 1902 г. на трехлетие 5000 руб. по Волынской губернии на организацию педагогических курсов для учителей немецких школ, 1902 р., 462 арк.
247. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр. 97. О командировании в Петербург на 3-й съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию и о разработке вопросов ручного труда, 1903 г, 22 арк.
248. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 227
Спр.49. О командировании учителей народных училищ на устраиваемые летом 1904 г. при Уманском земледельческом училище курсы по

плодоводству, огородничеству, пчеловодству и шелководству, 1904, 24 арк.

249. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 229 (1907-1916)

Спр. 32. С перепиской Киевских педагогических курсов, 1915 г. 28 арк.

250. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 229

Спр. 103. Об устройстве в г. Киеве в здании приходского училища имени А. Н. Терещенко летних курсов по черчению, рисованию и лепке, 1909 г., 36 арк.

251. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 229

Спр.108. Об устройстве съезда директоров народных училищ, учительских семинарий и института в феврале месяце 1909 г. в Киеве, 1909, 220 арк.

252. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 229

Спр 211. Об устройстве сельскохозяйственных курсов в г. Киеве, 1909, 70 арк.

253. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 229

Спр. 124. Об устройстве съезда директоров народных училищ Киевского ученого округа для разработки некоторых вопросов по начальному народному образованию, 20 арк., 1908

254. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр.169. О педагогических курсах, 1909, 275 арк.
255. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр.161. О съезде директоров и инспекторов народных училищ Киевского Учебного Округа в 1910 г., 1910, 220 арк.
256. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 165. О летних регентских учительских курсах, 1910 г., 13 арк.
257. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 206. Об устройстве съездов директоров, инспекторов, а также учителей и учительниц народных училищ в Киевском учебном округе, 1913, 37 арк.
258. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 233. Об открытии педагогических курсов в Киеве, Ровно и Глинске, 1913, 54 арк.
259. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 234. Об открытии педагогических курсов при Холмском высшем начальном училище, 1913, 11 арк.

260. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 235. Глинских педагогических курсов, 1913, 15 арк.
261. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 236. Киевских педагогических курсов, 1913, 22 арк.
262. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 237. Ровенских педагогических курсов, 1913 г., 4 арк.
263. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 241. Об открытии педагогических курсов при Леснинском высшем женском начальном училище, 1913, 9 арк.
264. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 207. Об устройстве летом 1913 г. при Педагогическом музее и в г. Сураже и Лубнах педагогических курсов для народных учителей, 1913, 367 арк.
265. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 233. По ходатайству директоров об устройстве педагогических курсов и общеобразовательных для учителей и учительниц народных училищ 1912, 202 арк.

266. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр.235. О временных педагогических курсах при Винницкой, Велико-Сорочинской и Коростышевской учительской семинариях в 1912 г. 262 арк.
267. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 236. О командировании «потешных рот» на Высочайший смотр в Петербург в 1912 г., ч. 1, 1910, 434 арк.
268. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 264. Об устройстве педагогических курсов в гг. Ромнах и Кременчуге, 1914, 283 арк.
269. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 229
Спр. 283. ч. 1 О педагогических курсах при Киевском, Глуховском и Винницком институтах и Житомирской учительской семинарии, 1915 г., 92 арк.
270. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 256 1913-1914 рр.
Спр. 169. Об устройстве в Киеве систематических лекций-курсов для народных учителей, 1913 г., 5 арк.
271. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 258

- Спр. 121. О передаче в ведение Управления Киевского учебного округа (из ведомости педагогических курсов для галичан), 1915 г., 345 арк.
272. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 259
Спр. 94. С рапортом Попечителя Округа Министерству Народного Просв., о состоянии округа, 1916, 94 арк.
273. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 259
Спр.190. О созыве педсъезда в 1916 г. Часть 1, 1916 г., 397 арк.
274. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 259
Спр.274. Дело с газетными вырезками, 1916, 58 арк.
275. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 296 1886-1892
Спр. 11. Об устройстве при Киевском Обществе грамотности летних курсов церковного пения и ручного труда для учителей и учительниц начальных училищ губерний: Киевской, Подольской и Волынской, а также Полтавской, 1888 г. 1887 г., 69 арк.
276. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 296
Спр. 141. С протоколами съезда инспекторов народных училищ Черниговской губернии повопросам: о летних курсах пения, 1886 р., 29 арк.
277. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр.61. Об устройстве педагогических курсов для учителей и учительниц начальных народных училищ Черниговской губернии, 1888 г., 19 арк.

278. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр. 63. Об устройстве педагогических курсов для учителей и учительниц народных училищ Каменецкого уезда в г. Городке для обучения пению и методу преподаванию церковно-славянского языка, 1888 г., 37 арк.

279. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр. 64. Об устройстве съездов и педагогических курсов для учителей и учительниц начальных народных училищ Черниговской и Полтавской губернии, 1887 г., 44 арк.

280. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр.65. Об устройстве летних курсов для учителей и учительниц начальных народных училищ Киевского ученого округа, учреждаемых при Киевском обществе грамотности, 1889 г., 58 арк.

281. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр.76. Об устройстве в г. Остроге Волынской губ. съезда учителей чешских школ, 1888 р., 292 арк.

282. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр. 78. Об открытии в г. Киеве летних курсов ручного труда, 1891 г.
26 арк.

283. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр. 81. Об открытии временных курсов для обучения пению и методу преподавания церковно-славянского языка в с. Татарски Ушицкого уезда, 1887 г., 183 арк.

284. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 296

Спр. 100. Об открытии педагогических курсов для учителей и учительниц начальных народных училищ Полтавской и Черниговской губернии, 1886 г. 221 арк.

285. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 299

Спр. 299. О съездах учителей начальных училищ, 1917, 26 арк.

286. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 317

Спр. 71. Представление профессора Кулаковского о необходимости преобразования педагогической подготовки преподавателей учебных заведений 1899, 6 арк.

287. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 317

Спр. 549. Отчет о методике обучени родному языку на временных педагогических курсах в г. Константинограде Полтавской губ., 1899, 216 арк.

288. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 317
Спр. 550. Планы занятий по русскому языку на летних педагогических курсах для учителей второклассных церковно-приходских школ, 1897, 6 арк.
289. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 317
Спр. 551. Ответы учителей земских народных школ Козелецкого уезда Черниговской губ., поступающих на временные педагогические курсы, на вопросы, предлагаемые курсами. Список учителей, обучающихся на курсах, 1899-1900 гг., 50 арк.
290. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 317
Спр. 552. Рефераты учителей начальных школ и училищ Черниговской и Полтавской губерний, желающих поступить на временные педагогические курсы по методике обучения учащихся письму, чтению, изложению мыслей на бумаге и др. 12 мая-14 июня 1900 г., 20 арк.
291. Ф.707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 317
Спр. 554. Вступление к циклу статей о педагогике, как науке. Рукопись, б/д, 18 арк.
292. Ф.707. Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.
оп. 317
Спр. 556 Лекция «Педагогика ... есть наука о воспитании юношества». Рукопись, б/д, 4 арк.

293. Ф.707. Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918 рр.

оп. 317

Спр. 628. Докладная записка министру народного просвещения о реформе народного образования в России. Копия. Машинопись 1907, 1 арк.

Державний архів міста Києва

294. Ф.175 Київська приватна жіноча гімназія А.Т. Дучинської

оп.4

Спр.41. Інструкція і правила прийому дітей, 1912, 28 арк.

295. Ф. Р-292 Циркуляри, інструкції

оп.1

Спр.4. Про вчительські курси 1916, 26 арк.

296. Ф. 55 Київська 8-ма приватна гімназія

оп.1

Спр.1. Про уроки гімнастики, 1912, 43 арк.

297. Ф. 99 Київське міське приходське училище №5

оп. 2

Спр. 23. Про відкриття додаткових класів, 1908, 31 арк.

298. Ф. 95 Київське реальне училище 1902-1913 рр.

оп.1

Спр. 405. Про учнівські вечори, ранки. Про відзначення 50-річчя з дня смерті М. В. Гоголя і В. А. Жуковського, 23.01. 1902р., 22 арк.

299. Ф.152 Київське міське приходське училище № 47, 1912 р.

оп.1

Спр. 17. Інструкція і правила прийому дітей в приходське училище; звіт про роботу училища за 1912 р.; список учнів; циркуляри інспектора

народних училищ про святкування ювілею Вітчизняної війни та інші, 01. 01. 1912 р. – 20. 09. 1912 р., 39 арк.

300. Ф.152 Київське міське приходське училище № 47. 1913 р.

оп.1

Спр.17. Інструкція і правила прийому дітей в приходське училище; звіт про роботу училища за 1913 р.; список учнів; циркуляри інспектора народних училищ, 1913 р., 35 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Министерство

Господину Попечителю Киевского

Народного

Просвещения

Учебного округа

Департамент

По делам учебных заведений

1 апреля 1864 г.

Представляю Вам сделать распоряжение об устройстве в текущем году в Киеве съезда учителей Русской словесности и Русского языка.

15 июня сего года на 10 дней для научных совещаний.

Составлены 2 программы: одна по Русскому и Славянскому языку для Гимназий и Дворянских уездных училищ, а другая по Словесности для Гимназий; ввести их в употребление при преподавании Русского и Славянского языков, а также теории и истории словесности в гимназиях.

[206, арк.1]

Додаток Б

Программа занятий съезда учителей Народных Училищ 2-го района Подольской губернии в г. Дерачине в 1876 г.

1. Рассмотрение записок учителей народных училищ о методах преподавания предметов в народном одноклассном училище.
2. Рассмотрение записок учителей городских училищ по преподаванию ими арифметики и чистописания.
3. Практические занятия самих учителей с учениками в классе:
 - а) занятия законоучителей с изучением закона Божьего.
 - б) обучение чтению и письму по звуковому методу с 1-й группой.
 - в) арифметика по Грубе с 1-й группой.
 - г) объяснительное чтение со 2-й и 3-й группой.
 - д) арифметика по Грубе с 2-й и 3-й группой.
 - е) сведения по географии с 3-й группой.
 - ж) сведения по естественной истории с 3-й группой.
4. Обсуждение способов преподавания учителей на практике, по всем упомянутым предметам.

[219, арк.8]

Додаток В

Опись школы помощника учительницы Хомутинского училища Ивана Зуевского

Состояние моей школы.

Здание школы каменное, покрытое железом. Вид имеет новый, красивый.

Передним фасадом стоит на восток. Парадное крыльцо находится не посредине здания, а сбоку, в северной стороне. На западной стороне находится крыльцо в квартиру учителя.

Внутри здания комнаты расположены в следующем порядке: с парадного крыльца дверь ведет в переднюю. Имеющую 6 аршин длины и 5 аршин ширины. Освещается эта комната двумя окнами с западной стороны.

С передней прямо на юг дверь ведет в 3-е отделение. Эта комната имеет в длину и в ширину 6 аршин; освещается также двумя окнами с западной стороны.

С передней на восток дверь ведет во 2-е отделение. Эта комната имеет в длину 6 аршин и в ширину 6 аршин, освещается четырьмя окнами: тремя с восточной стороны и одним с южной стороны.

Со второго отделения направо дверь ведет в первое отделение. Эта комната самая большая, имеет в длину 5 аршин, а в ширину 7 аршин. Освещается тремя окнами из восточной стороны, из которых одно окно венецианское, а остальные – простые.

За классами находится квартира для учителя, состоящая из двух комнат, передней, кладовой и кухни.

Одна из комнат больше другой и освещается одним венецианским окном. Меньшая комната освещается одним простым окном.

Квартира для учителя совершенно изолирована от классов, с отдельным ходом. Во всем здании, за исключением кухни, полы крашеные.

Внутренний вид классов грязный. В среднем и младшем отделениях с восточной стороны стены сереют и покрываются цвилью. Мазка производится 1 раз в год.

Продовження додатка В

Школьная мебель: парты, столы, стулья, шкаф и вешалки. Столы для учителей во всех классах новые, приличные на вид, обитые хорошей клеенкой.

Стулья венской работы. Парты в первом и во втором отделениях старые, неудобные для сиденья и письма.

В третьем отделении парты хотя и старые, но очень удобно приспособлены как в гигиеническом отношении, так и для укладки детских учебников и съестного для завтрака.

Шкаф для библиотеки простой, выкрашенный, вместительный, с комодом. Вешалки в передней для детского платья простые, стоячие.

Всего учеников в моей школе 130 душ. В моем отделении, младшем – 56 душ, в среднем – 48, старшем – 26 душ.

Из пособий, относящихся к родиноведению и мироведению, имеются: карта Полтавской губернии, карта России, карта Палестины и глобус. Из пособий, относящихся к обучению арифметике, имеются: шведские счеты, торговые весы, разборной фунт и арифметический ящик. Так как методики Гольденберга в библиотеке нет, то руководством служит арифметика Малинина. Пособий, относящихся к обучению рисования в моей школе нет. Учительской библиотеки тоже нет. Ученическая библиотека есть, но так как заведывание ею лежит на обязанности учительницы-заведующей, то сведений о ней дать не могу. Содержание получаю от земства – 200 рублей в год.

В нашем земстве введена 10% прибавка за 5 лет службы, но я еще таковой не выслужил. Образование получил в Миргородском уездном училище. Окончил курс в 1893 году. Выдержал сокращенное испытание при Пирятинском Городском училище в 1897 году.

В учительской службе состою с 1-го октября 1897-года.

Помощник учительницы Хомуецкого училища Иван Зуевский 10 июля 1900 г. [248]

Додаток Д

Список книг и учебных пособий, необходимых для каждой сельской школы, составленный на съезде учителей начальных школ в г. Борзне, Подольской губернии

1. Евангелие с русским текстом.
2. Библия в картинах.
3. Молитвослов на русском языке.
4. Перевод молитв.
5. Объяснение воскресных и праздничных Евангелий.
6. Рожнова. Руководство к обучению пению по нотной системе.
7. Наглядная Азбука, издание Черкесова.
8. Добровольский «Русская грамота».
9. Ушинский «Родное Слово».
10. Водовозов «Книга для первоначального чтения».
11. Золотов «Рукописное чтение».
12. Соколов «Первоначальное наставление в православной христианской вере».
13. Барон Корф «Руководство к обучению грамоте по звуковому способу», «Начальная школа».
14. Барон Корф «Книга для чтения», «Наш друг».
15. Крылов «Басни».
16. Бунаков «Обучение русской грамоте».
17. Бунаков «Концентрический учебник русской грамматики».
18. Новоспасский «Десять уроков русского языка».
19. Медников «Народная школа» (периодическое издание).
20. Глазем «Книга для экскурсий».
21. Добровольский «Славянская грамота».
22. Перевлесский «Предметные уроки по Песталоцци».
23. Евтушевский «Методика арифметики».
24. Образцы линейных мер.

- 25. Отвес.
 - 26. Транспортир.
 - 27. Большой деревянный циркуль.
 - 28. Термометр.
 - 29. Микроскоп.
 - 30. Карта России.
 - 31. Карта Черниговской губернии.
 - 32. Карта обоих полушарий.
- [216, арк.17-20]

Додаток Ж

Программа занятий на учительских курсах, предполагаемых в г. Глухове в августе месяце 1896 г.

1. Общие дидактические правила обучения и их основание.
2. Школьные порядки и дисциплина. Необходимые положения школьной гигиены.
3. Предметы обучения в народной школе и их воспитательное значение.
4. Обучение грамоте. Сущность звукового метода и его преимущества перед другими методами. Предварительные упражнения в анализе речи и письма элементов букв перед прохождением алфавита. Тактовое письмо. Сравнительный разбор более употребительных методик обучения грамоте и букварей. Результаты 1-го года обучения грамоте.
5. Цель объяснительного чтения в народной школе. Беглость, верность, сознательность и выразительность чтения. Приемы ведения объяснительного чтения. Сравнительный разбор более употребительных методик объяснительного чтения и книг для чтения в народной школе. Результаты 2 и 3-го года обучения.
6. Цель, характер и объем грамматики в народной школе (орфография). Разбор руководства по орфографии.
7. Виды письменных работ и их воспитательное значение. Способы ведения письменных работ.
8. Задачи церковно-славянского чтения в народной школе. Его постановка и материал для чтения.
9. Цель и значение изучения арифметики в народной школе. Основания главнейших методических положений. Сравнительный разбор более употребительных методов арифметики.
Примерный план занятий по арифметике в народной школе. Разбор наиболее употребительных задачников. Приемы решения задач. Виды письменных работ по арифметике. Результаты 1, 2 и 3-го года обучения.
10. Методические пособия, необходимые для учителя народной школы.

Продовження додатка Ж

11. Внеклассное чтение учеников (беседы учителя с учениками по поводу прочитанного на дому).
12. Беседы по означенной программе будут сопровождаться практическими занятиями во временной при курсах школе.

Инспектор Никольский

[212, арк.4]

Додаток 3

Підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)

Форми підвищення кваліфікації	Типи	Організатори	Нормативна база	Особливості організації	Зміст навчання	Форми навчання	Методи навчання
Курси	Курси-з'їзди	Переважно земства	До 1875 р. курси-з'їзди регулювались Правилами про з'їзди (1870), а з 1875 р. Правилами про курси 1875 р.	Невелика кількість курсистів (10-15 осіб), часто без відповідної освіти, з одного-двох повітів.	У програму входили методики викладання предметів, що вивчалися дітьми у народних школах, інколи розроблялися програми навчання дітей у школах	Практичні заняття з дітьми у школах, складання конспектів уроків, теоретичні заняття у формі лекцій	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні., репродуктивні,
Курси	Загальноосвітні	Переважно земства та громадські організації	Правила про курси 1875 р., Тимчасові правила про публічні зібрання 1906 р	Велика кількість курсистів (600-800 осіб), велика тривалість курсів (2-3 місяці), продумувалися як навчання, так і побут: проживання та харчування курсистів	У програму входила велика кількість предметів, в основному предмети, які підвищували рівень загальної освіти учителів, її розділяли на дві частини (цикли) і учителі за два роки проходили її	Лекції, практичні роботи у лабораторіях, екскурсії, відвідування музеїв, самостійні роботи	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-

							ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
Курси	Змішані	Як правило земства	Правила про курси 1875 р., Тимчасові правила про публічні зібрання 1906 р	Як правило зменшувалась кількість часу на проведення уроків учителями в школах, а збільшувалась кількість лекцій з загальноосвітніх предметів (біологія, хімія, географія, гігієна, природознавство)	Методика викладання арифметики, російської мови та загальноосвітні предмети	Лекції, практичні заняття у школах, та практичні заняття з зоології та ботаніки, прийоми фотографування, виготовлення найпростіших приладів з фізики, виготовлення карт та найпростіших наочних засобів, бесіди з педагогіки і психології, конференції з обміну досвідом, екскурсії, відвідування музеїв	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
Курси	Педагогічні	Міністерство народної освіти	Правила про курси 1875 р.,	Лектори запрошувались тільки місцеві, практикувалось чітко дотримання розкладу, дисципліни, обов'язкова організація «зразкової» школи	Методики навчання арифметики, російської мови, закону Божого та інших предметів, яким навчали у народних школах, інколи додавалось вивчення загальноосвітніх предметів	Бесіди з керівниками з психології, педагогіки, практичні заняття у організованій при курсах школі, музеї навчальних засобів	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами

							роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
Курси	Церковні	Священний Синод	Правила про курси 1875 р.,	Жорстка дисципліна, невелика кількість предметів, які викладались на них; обов'язково викладався церковний спів; обмежені кошти; по закінченні курсів проводились екзамени та видавалися .свідоцтва	Методика навчання шкільних предметів, особливо закону Божого та церковного співу	Бесіди з керівниками з методики викладання закону Божого, співів, церковнослов'янського читання та інших предметів, які викладались у школі, про організацію при школі церковного хору, практичні заняття у організованій при курсах школі, спів у церковному хорі.	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
Курси	Сільськогосподарські	Як правило, громадські організації	Правила про курси 1875 р.	На курси закупували сільськогосподарський реманент, посадковий матеріал, обладнання для проведення дослідів з хімії та фізики. Часто застосовувався гендерний підхід до курсистів. Навчання вчителів	Предметами занять на чоловічих курсах були: плетіння сіток, виробництво кошиків, щіток, виробів з соломи, ліплення з глини, роботи з дерева, канатів та шпагату, роботи на пасіці, в саду і «взагалі корисні заняття, які не	Практичні заняття з садівництва, городництва; невелика кількість часу відводилась на лекції з хімії, біології природознавства	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність

				різних видів ручних робіт проводилося спеціально запрошеними майстрами, під безпосереднім наглядом керівників курсів та інспекторів народних училищ	вимагають дорогих інструментів і влаштування майстерень». Для жіночих курсів програмою були передбачені: крій і шиття, різного роду гаптування, плетення, в'язання з ниток і шерсті та жіноче рукоділля,		знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
Курси	Спеціальні (предметні: з природознавства, гімнастики тощо)	МНО, земства, громадські організації	Правила про курси 1875 р., Тимчасові правила про публічні зібрання 1906 р.	Курси були дорогими для організаторів, особливо – курси з малювання та ліплення. Деякі курси проводились два роки підряд для тих же вчителів	Методика викладання певного предмета або предметів, знання з даного предмета	Лекції та практичні заняття у вигляді проведення дослідів, екскурсій. На деяких курсах (географія, природознавство) відбувалась розробка експериментальних програм, які одразу ж випробовували у школах. Велика кількість часу відводилась на самостійні роботи. Програма курсів найчастіше була двоцикловою	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
Курси	Систематичні курси-лекції	Громадські організації	Тимчасові правила про публічні зібрання 1906 р.	Проводились тільки влітку, тривали п'ять тижнів, були платними для слухачів		Заняття відбувались у формі лекцій	Застосовувалися такі методи передачі та сприйняття інформації: словесні, практичні та наочні. Оскільки найсуттєвішими

							проблемами вчителів був низький рівень освіти та відсутність знань з методики проведення уроків, то основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи
З'їзди	Державні, земські, губернські, повітові, міські, літні, різдвяні, великодні	Громадські організації, земства та Міністерство народної освіти	Правила про з'їзди (1870), Правила про з'їзди 1899 р., Тимчасові правила про публічні зібрання 1906 р.	Запрошення на з'їзди розсилались наперед; запрошені вчителі наперед подавали теми своїх виступів. Матеріали з'їздів віддруковувались наперед, щоб учителі мали можливість по закінченні з'їзду забирати їх з собою та знайомити з ними колег у своїх школах	На зміст занять на з'їздах впливала думка вчителя, обговорювались питання стосовно навчання та виховання дітей, адміністративно-господарської діяльності школи	У формі денних та вечірніх бесід з питань, які потребували вирішення у вчительському середовищі, лекцій та доповідей відомих вчених, професорів з університету та бажаючих учителів, конференції з обміну досвідом, думками, виставки робіт учнів, методичних посібників для учителів	В кінці XIX ст. основними методами роботи керівників курсів були пояснювально-ілюстративні, а курсистів – репродуктивні, на початку XX ст. – активну роль почали відігравати пошукові методи навчання.

Розроблено автором

Додаток И

Программа занятий по арифметике на Педкурсах учителей начальных училищ в г. Соснице в 1896 г.

1. Предварительная беседа со слушателями курсов о том, кто из них и как вел дело преподавания арифметики в школах, чтобы выяснить, в чем они особенно нуждаются.
2. Образовательное и практическое значение элементарного курса арифметики в начальной школе.
3. Различные методы преподавания арифметики в разные времена и у разных народов.
4. Развитие методики арифметики у нас в России, особенное значение методического преподавания арифметики в начальной школе.
5. Монографический метод обучения арифметике, особенно методические пособия, где излагается монографический метод обучения арифметике.
6. Новейшие методы обучения арифметике.
7. Подробное изложение метода обучения арифметики – «метода изучения действий».
8. Применение нового метода при прохождении курса арифметики в школах с 2, 3, 4-х годичным курсом.
9. Значение задач, примеров и другие письменные и устные упражнения при прохождении курса арифметики.
10. Беседы и сообщения будут иллюстрироваться пробными уроками в школе при курсах.

[212, арк. 23]

Додаток К

Программа бесед на педкурсах в г.Сураже в 1898 г.

1. Задачи начальной школы.

2. Значение личности учителя.

Связь учащихся со школой по окончании курса. Библиотека. Народные чтения. Повторительные классы.

3. Обучение грамоте.

4. Церковно-славянское чтение.

5. Объяснительное чтение.

6. Письменное изложение мыслей.

7. Правописание.

8. Письмо.

9. Преподавание арифметики.

10. Наглядность в преподавании.

11. Нравственное воспитание и дисциплина.

12. Обсуждение уроков данных руководителем и слушателями.

13. Разбор употребительных учебников и руководств по всем предметам преподавания.

Настоящая программа предложена приглашенным руководителем курсов Василием Порфирьевичем Вахтеровым.

[223, арк. 41]

Додаток Л

Временные правила летних курсов для обучения учителей начальных училищ ручному труду

1. Для приготовления учителей городских и сельских училищ к обучению в сих училищах ручному труду в Киеве, при Киевском Обществе Грамотности учреждаются летние курсы ручного труда.

2. Курсы открываются совместно с курсами церковного пения, но под руководством особых для этой цели избираемых Киевским Обществом Грамотности Руководителей.

3. На устройство курсов назначаются:

а) субсидия от учительского начальства 300 руб.

б) от Общества Грамотности 300 руб.

в) субсидия со стороны города в том размере, в каком такую субсидию признано будет возможным назначить и д) пособие от городских и сельских обществ на означенный предмет, а также и частные пожертвования.

4. Летние курсы для обучения ручным работам разделяются на мужские и женские, учреждаемые в особых помещениях.

5. Те и другие курсы устраиваются в свободных казённых помещениях в учебных заведениях или в помещениях, отведённых со стороны города.

6. Предметами занятий на мужских курсах ручного труда могут быть:

а) плетение сетей; б) корзинное мастерство; в) изделия из соломы и из куки; г) щёточное мастерство; д) лепка из глины и моделирование; е) работы из дерева; ж) канатное и шпагатное мастерство; и) занятия в пасеке; к) занятие в саду и вообще полезные занятия, не требующие дорогих инструментов и устройства мастерских.

7. Для летних женских курсов назначаются:

а) кройка и шитьё; б) разного рода вышивание; в) разные плетенья; г) вязание из ниток и шерсти; д) вообще женские рукоделия, введение которых будет признано полезным.

Продовження додатка Л

8. Для изучения разных ручных работ назначается время, свободное от уроков пения, за исключением праздников и воскресных дней, с 1 июля по 1 августа.

9. Обучение ручным работам производится при помощи мастеров, под наблюдением руководителей.

10. Желаящие обучаться мастерствам учителя и учительницы подают о том заявление председателю Общества Грамотности.

11. Прошение о принятии на курсы для обучения ручному труду могут подавать и не обучающиеся церковному пению учителя и учительницы.

12. Комплект учащихся определяется на первый раз для мужских курсов не менее 20 и для женских не менее 10 учащихся.

13. Расписание занятий составляет руководитель курсов и утверждается Обществом Грамотности.

14. Порядок занятий как на мужских, так и на женских курсах и взаимное отношение лиц, как учащихся, так и учащихся, определяется инструкцией, которая составляется правлением Общества Грамотности и утверждается Попечителем Учебного Округа.

[278]

Додаток М

Распределение занятий между предметами на курсах народных учителей при Киевском учительском институте в 1915 г.

Предметы	Число часовых лекций Общеобязательных	Число часовых лекций Специальных	Всего
Педагогика	30	--	30
Русский язык и словесность	12	17	29
Математика	14	16	30
История	6	10	16
География	4	10	14
Естествоведение	4	16	20
Физика	6	8	14

[269, арк.82]

Додаток Н

Программы теоретических и практических занятий на курсах при Киевском учительском институте для учащихся высших начальных и городских училищ Киевской губернии в 1915г.

1. Педагогика

Общеобязательный курс (30 часов)

Лектор К.М.Щербина.

1. Чтение по истории педагогики.

а) История педагогики западноевропейской. История развития педагогических идей в их преемственной последовательности в связи с кратким обзором современных педагогических течений.

Воспитание в древнеклассическом мире. Воспитание в Греции. Софисты. Сократ, Платон, Аристотель. Воспитание в Древнем Риме.

Христианство, как новая эра в области воспитания. Воспитание и обучение в средние века

Педагогические идеи эпохи возрождения.

Педагогические взгляды представителей реформаторского движения.

Система воспитания иезуитов.

Значение философских идей Бекона для развития педагогики.

Ян Амос Коменский; его жизнь и педагогические сочинения.

Система воспитания, созданная А.Коменским.

Педагогические идеи Дж. Локка.

Теория естественного воспитания Жан-Жак Руссо. Генрих Песталоцци; его жизнь и педагогические труды. Педагогические идеи Песталоцци.

Иоганн Герbart как создатель педагогической психологии, его педагогическая система.

Фридрих Фребель; его педагогические идеи. Детские сады.

Адольф Дистервег; его главнейшие дидактические положения.

Герберт Спенсер как представитель естественно-научного направления в педагогике.

Главнейшие современные течения в области педагогики.

б) История русской педагогики. (Краткий очерк истории развития русского просвещения. Педагогические взгляды выдающихся русских педагогов XIX века).

Развитие русского просвещения до Петра Великого. Русская школа в эпоху Петра Великого. Эпоха Императрицы Екатерины II.

Школьное дело в царствование Императоров Александра Благословенного и Николая I.

Организация школьного дела в царствование Императора Александра II.

Н. И. Пирогов, как первый русский реформатор воспитания; его научно-философские взгляды на дело воспитания.

К. Д. Ушинский; его жизнь и педагогические труды. Педагогические взгляды К. Д. Ушинского.

Барон Н.А.Корф.

С. А. Рачинский.

Педагогические журналы И. И. Паульсон.

2. Разъяснение и обсуждение общих вопросов педагогического характера, выдвигаемых практикой учителя высшего начального училища.

Разбор работ, исполненных слушателями в течение 1914-1915 года.

2. Естествоведение.

А. Общеобязательный курс (4 часа в неделю)

Лектор И.И.Троицкий.

Приспособление растительных и животных организмов к внешним условиям существования (к различным условиям освещения, температуры, влажности, среды обитания, взаимные отношения организмов друг к другу.

Б. Спецкурс для слушателей четвертой группы (16 ч.)

а) обзор учебной и учебно-вспомогательной литературы по естествоведению. Обсуждение представленных слушателями рефератов и учебных пособий по естествоведению.

Продовження додатка Н

б) обсуждение конспектов пробных уроков и соответствующего методического указания относительно преподавания естествоведения.

2. Спецкурс практических занятий по естествоведению.

(Практические занятия)

а) ознакомление с различными экскурсионными принадлежностями, с приемами экскурсирования; разбор и обработка собранного во время экскурсии материала (экскурсии в окрестностях Киева).

б) практические занятия по определению минералов.

в) ознакомление с приемами изготовления постоянных микроскопических препаратов; окраска препаратов.

г) контрольные практические занятия по определению растений самостоятельно (без помощи руководителя) определять каждым из слушателей отдельно растения.

[269, арк. 85]

Додаток П

Зразок свідоцтва про закінчення курсів

Попечителю Киевского Учебного Округа

Глуховский

Учительский институт

6 июня 1915 г. № 552

Черниговской губернии

Представление для утверждения свидетельства для выдачи слушателям летних курсов.

Свидетельство

Предъявител сего состоял в 1914 и 1915 годах слушател на краткосрочных летних курсах, организованных на основании предложения Господина Попечителя Киевского Учебного Округа от 24 марта 1914 года № 12176 для учителей высших начальных училищ при Глуховском учительском институте, специально изучал педагогику, при чем представил письменный доклад по и выдержал испытания в знании указанных предметов, кроме того означен слушал лекции по и принимал участие в практических занятиях

В удостоверение сего выдано настоящее свидетельство за надлежащей пописью и с приложениями печати Глуховского учительского института дня 1915 г.

Заведывающий учебными курсами

Директор Института

[269, арк. 1]

Додаток Р

Ведомость о денежном обеспечении учительских курсов в Киеве

1. Курсы в здании Педагогического Музея:

- 1) лекторский гонорар – 1200 руб. при 18 лекциях в неделю;
 - 2) довольствие 100 курсистам с 21 июля по 1 сентября в течение 42-х дней по 70 коп. в день – 2940 руб.;
 - 3) баня – 100 руб.;
 - 4) мойка белья – 120 руб.;
 - 5) освещение – 100 руб.;
 - 6) прислуга – 60 руб.;
 - 7) учитель образцовой курсовой школы – 100 руб.;
- Итого – 4620 руб.

2. Курсы в здании 2-го Епархиального училища:

- 1) лекторский гонорар – 1600 руб. при 36 лекциях в неделю;
 - 2) пособие курсистам из расчёта на 60 чел. по 40 коп. в день за время с 21 июля по 1 сентября – 1008 руб.;
 - 3) освещение – 75 руб.;
 - 4) прислуга – 30 руб.;
 - 5) руководство образцовой школой – 100 руб.;
- Итого – 2813 руб.

3. Курсы в гимназии «Группы Родителей»:

- 1) лекторский гонорар с 21-го июля по 15 сентября – 2200 руб. при 36 лекциях в неделю;
 - 2) пособие курсистам из расчёта на 60 чел. по 40 коп. в день с 21 июля по 15 сентября – 1368 руб.;
 - 3) освещение – 100 руб.;
 - 4) прислуга – 40 руб.;
 - 5) руководитель образцовой школы – 120 руб.;
- Итого – 3828 руб.

Продовження додатка Р

За заведование курсами трём инспекторам народных училищ – по 100 руб., каждому – 300 руб., общие и непредвиденные расходы – 139 руб., а всего по всем курсам – 11700 руб.

[271, арк. 8]

Додаток С

Список лекторов и руководителей практическими занятиями со слушателями педагогических курсов при Педагогическом Музее имени Цесаревича Алексея (1912)

№п/п	Фамилия, имя и отчество лектора	Предмет лекций	Домашний адрес
1.	Капралов Евгений Зотович, священник Киевского военного училища	Богословие	Киев, Московская ул. 29
2.	Четвериков Иван Пименович, приват-доцент Киевской Духовной Академии	Психология	Киев, Чеховский провулок 6, к. 12
3.	Зеньковский Василий Васильевич, приват-доцент Императорского Университета святого Владимира	Педагогическая психология	Киев, Фундуклеевская 35. к.10
4.	Музыченко Александр Фёдорович, исп. Об. Директора Пед. Музея	Новейшие течения педагогической мысли на Западе	Киев
5.	Семёнов Валентин Фёдорович, препод. Киевской ж. гимназии А. Т. Дучинской	История новой русской литературы	Киев
6.	Истрина Евгения Самсоновна, жена академика Имп. Ак. Наук С.-Петербург	Языкознание	Санкт-Петербург
7.	Лятошинский Николай Леонтьевич, Директор Житомирского Коммерческого училища	Русская история	Житомир
8.	Полянский Иван Иванович, сост. при Св.Синоде	Естествознание	Санкт-Петербург
9.	Яницкий Александр Николаевич, препод. Коллегии Павла Галагана	Физика обыденных явлений	Киев, Фундуклеевская, 9
10.	Он же	Элементарный курс математической географии	
11.	Лубенец Наталия Дмитриевна, жена Директора Народных Училищ Киевской губернии	Детские сады и их связь со всей школьной организацией	Киев, Стретенская, 4
12.	Гельвиг Роман Иванович, Доктор Медицины, прозектор анатомии Киевского женского медицинского института	Анатомо-физиологическая картина постепенного развития ребёнка	Киев, Мариинско-Благовещенская, 67
13.	Беллюстин Всеволод Константинович, Директор Народных училищ Владимирской губернии	Методика арифметики и геометрии	Владимир
14.	Лубенец Тимофей Григорьевич, Директор Народных училищ	Методика русского языка	Киев, Стретенская, 4

	Киевской губернии		
15.	Запольский, Директор Винницкого учительського института	То же	Винница
16.	Трояновский Иван Иванович, инспектор народных училищ Саратовской губернии	То же	Саратов
17.	Дукельский Марк Петрович, Приват-доцент Киевских женских курсов	Технология простейших производств	Киев
18.	Даденков Николай Фёдорович, препод. Киево-Печерской мужской гимназии	Постановка предметных уроков	Киев
19.	Слесаревский Сергей Петрович, исп.об. инспектора Киевской 7-й гимназии	Приготовление простейших приборов по физике	Киев
20.	Ромашинов Владимир Викторович, препод Киево- Печерской мужской гимназии	Приёмы фотографической техники	Киев
21.	Тимофеев Михаил Ильич, поч. мировой судья г.Одессы	Обучение азбуке	Одесса
22.	Василенко Ольга Борисовна, препод. Киевского коммерч. училища г. Хорошиловой	Лепка карт и изгот. простейших наглядных пособий	Киев
23.	Шаррельманн Генрих, педагог из Гамбурга, издатель пед. журнала «Roland»	Техника рисования на классной доске	Гамбург, Германия
24.	Анохин Александр Константинович, препод. учительського института	Гимнастика	Киев, Большая Подвальная, 36

Додаток Т

Конспект урока 17 июля

И. д. учителя Сергеево-Эмильчинского училища Вильгельма Давидовича

Безель

Объяснительное чтение по книге Л. Григорьева выпуск второй, статья 49 «Волчьи ягоды».

1) Предварительная беседа о ягодах:

Кто из Вас видел ягоды?

Где растут ягоды?

Какие Вы знаете ягоды?

Знаете ли Вы волчьи ягоды?

Учитель читает всю статью.

2) Неосторожность Васи.

Первый ученик читает:

Вася пошёл в лес. На одном кустике он нашел красные ягоды. Это верно вишни, подумал подумал Вася и он съел одну ягодку. Она была довольно вкусна. Он съел их несколько.

Вопросы к классу:

Куда Вася пошёл?

Что Вася нашёл в лесу?

Понравились ли ему эти ягоды?

Что Вася с ягодами сделал?

Как почувствовал себя Вася после этих ягод?

2) Васи болезнь.

Второй ученик читает:

Вдруг ему сделалось тошно. Прибежал он домой и стал жаловаться на боли в животе. Так как поблизости не было врача, то мать побежала на барский двор просить лекарства.

Вопросы к классу:

Куда бежал Вася из лесу?

На что Вася стал жаловаться дома?

Что мать попросила в барском дворе?

4) Помощь барина.

Барин сам пришёл посмотреть больного. Когда он узнал, что Вася ел в лесу волчьи ягоды, то он дал ему деревянное масло и велел поить тёплым молоком.

Вопросы к классу:

Кто пришёл посмотреть больного?

Какое лекарство дал барин Васе?

5) Выздоровление Васи

Четвёртый ученик читает:

Благодаря этой скорой помощи Вася избавился от смерти.

Вопросы к классу:

Что случилось с Васею;

Выздоровел ли он или умер он?

Отчего Вася заболел?

Можно ли всё есть, что мы видим?

Следует ли всё есть, что кажется нам вкусным?

В.Безель

[246, арк. 59]

Додаток У

Конспект урока

И. д. учителя Рудокопского иноверческого начального народного училища Рудольфа Далема, окончившего 1902 г. Старобудское двухклассное училище Житомирского уезда.

Июля 18 дня 1903-го года

Задачник Терешкевича, № 36, тип 3.

Условие задачи.

Для засолки купили с 8 возов по 965 огурцов с каждого воза, да ещё с одного воза 704 огурца; все эти огурцы разложили поровну в 12 бочёнок и посолили. По сколько огурцов было посолено в каждом бочёнке?

Эту задачу я прочту внятно, медленно, сознательно и выразительно. Вызвав одного ученика к доске, я прочту задачу во второй раз и заставлю всех учеников записать краткое условие задачи в свои арифметические тетради, вызванный ученик напишет условие задачи на доске крупными цифрами. После краткого разъяснения непонятных слов я приступлю к повторению прочитанной задачи по следующей схеме:

Учитель спрашивает:	Ученики отвечают:
1)Со скольких возов купили огурцы?	1)Купили огурцов с 8 возов
2)Сколько огурцов купили с каждого. воза?	2)С каждого воза купили по 965.
3)Сколько огурцов купили с каждого воза?	3)Потом купили ещё с одного воза 704 огурца
4)Что с купленными огурцами делали?	4)Все эти огурцы посолили
5)Что спрашивается в задаче?	5)Спрашивается, по сколько огурцов посолили в бочёнках.

Продовження додатка У

Потом я спрошу, кто может повторить всю задачу и заставлю одного из них повторить всё условие задачи. Для вполне сознательного отношения к плану данной задачи, я спрошу:

1)Можно ли сразу узнать, сколько огурцов посолили в каждом бочёнке?	1)Нет, нельзя.
2)Знаем ли мы, сколько купили огурцов?	2)Нет, не знаем.
3)Как мы это узнаем?	3)Чтобы узнать, сколько купили огурцов, нужно знать, сколько купили с возов.
4)Что мы должны делать, чтобы узнать, сколько огурцов собрали с одного воза.	4)Нужно 965 умножить на 8.

Ученик на доске сделает умножение, а все другие запишут его в свои тетради, после этого приступлю к совершению второго действия таким образом:

1)Какой будет второй вопрос?	1)Сколько купили огурцов?
2)Как мы это узнаем?	2)Нужно $7720 + 704 = 8424$
3)Почему надо сложить?	3)Прибавить можно сложением.

Потом ученик делает сложение на доске, а другие записывают его в тетради:
 $7720 + 704 = 8424$ огурца.

1)Что теперь надо узнать?	1)Сколько огурцов посолили в каждом
---------------------------	-------------------------------------

	бочёнке?
2)Что надо делать?	2) $8424:12=702$ огурца.
3)Почему надо делить?	3)В бочёнках посолили 8424 огурца, а в одном – в 12 раз меньше.

Когда у всех детей записано всё решение задачи, я заставляю учеников повторить весь план задачи с решением.

[246, арк. 56]

Додаток Ф

Конспект урока, данного 22-го июня 1900 г. учителем Бакумовского народного училища Федором Аристарховичем Лошевским.

1.Материал.

1-е отделение	2-е отделение	3-е отделение
1) перечерчивание	3-й случай сложения по Гольденбергу	Изложение басни «Чиж и голубь»
2) присчитывание и отсчитывание единицы		

2. Заготовка материала.

А) Для третьего отделения к началу урока должны быть написаны на классной доске следующие вопросы:

- 1) Какая беда случилась с чижом?
- 2) Как отнесся голубь к беде чижа?
- 3) Что случилось с голубем?
- 4) Чему учит эта басня?

Б) Для второго отделения тоже к началу урока выписаны численные примеры на вторую половину 3-го случая сложений по Гольденбергу.

В) Для первого отделения должна быть написана пирамида из шести квадратиков.

3. Ход урока.

Подхожу к 3-й группе, заставляю учеников подумать над выписанными для них вопросами. Перехожу к младшему отделению. Обращаю внимание учеников на то, что буду делать и пишу на доске вторую фигуру пирамиду из 6 квадратиков. Раздаются тетради, разграфляемые квадратиками и заставляю работать.

Идя к старшему отделению мимо среднего, заставляю учеников последнего отделения подумать над вопросами, выписанными на доске.

Подхожу к 3-й группе, заставляю: одного ученика прочитать первый вопрос, а другого – дать на него ответ, ответ повторяется хором. Читается второй

Продовження додатка Ф

вопрос, дается таким же образом ответ; повторяется ответ хором и т.д. до последнего вопроса включительно.

Раздаются письменные принадлежности и ученики приступают к работе.

Обращаюсь ко 2-й группе. Повторяю на письменных примерах устно первую часть 3-го случая сложения по Гольденбергу, а затем перехожу к вычислениям на вторую часть 3-го случая в таком порядке:

- а) инструментальный счет(на палочках);
- б) три реальные задачи;
- в) устный счет на вторую часть 3-го случая.

После этого ученикам 2-й группы даются письменные принадлежности и они начинают вычисления написанных на доске примеров.

Перехожу к младшему отделению и занимаюсь присчитыванием и отсчитыванием единицы на палочках в пределах 10-и.

От младших, по окончании счета, перехожу к средним, проверяю их вычисления, от средних- к старшим, проверяя работу и на этом оканчивается урок.

Учитель О.Лошевский.

Додаток X

**Программа практического урока учителя Поповского училища
Донченка Ивана, данного в курсовой школе 26 июня 1900г.**

Цель урока:

В 1-й группе: Синтезирование и анализирование слов: ус, ас, ах, ух, ухо, соки, хата, пила, это первая половина урока; вторая половина – письмо элемента (наклонная палочка с закруглением внизу – направо).

Во 2-й группе, повторение о предметах чувственных и умственных на примерах, написанных на классной доске: тетрадь предмет чувственный, а другие? Бог предмет умственный, а солнце? Ангел предмет умственный, а речка? Ученики должны дать мне на эти неоконченные предложения ответ устно, а потом списать с доски в тетрадь предметы умственные и чувственные, чтобы с левой стороны страницы были предметы чувственные, а на правой – умственные; слова предлагаются следующие : книга, конь, душа, столб, ангел, луна, речка, Бог, счастье.

В 3-й группе: изложение статьи по вопросам «Вечер в субботу», для чего на доске выписаны вопросы:

- 1) Как наступает вечер?
- 2) Чем отличается вечер субботы от других вечеров?
- 3) Кто и как отозвался на зов колокола?
- 4) Кто ещё отозвался на зов колокола?
- 5) Чем селяне выразили в церкви своё усердие?
- 6) Как мы должны поступать накануне воскресных и праздничных дней?

Ответ: мы должны по зову колокола собираться в церкви и усердно молиться Богу.